

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**İRAN'IN MODERNLEŞME VE MEŞRUTİYETE GEÇİŞ SÜRECİNDE
ÖNEMLİ BİR AKTÖR: MİRZA MALKUM HAN (1833–1908)**

Hazırlayan

Mikail DEVEBAKAN

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Murat HANİLÇE

TOKAT-2018

İRAN'IN MODERNLEŞME VE MEŞRUTİYETE GEÇİŞ SÜRECİNDE ÖNEMLİ BİR
AKTÖR: MİRZA MALKUM HAN (1833-1908)

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 05 /11 /2018

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Murat HANILÇE

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TEKİNSOY

İmzası

[Handwritten signatures of the jury members]

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 31/10/2018 tarih ve 53-03 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü:

Dr. Öğr. Üyesi H. Baha ÖZTUNÇ
Enstitü Müdür V.

Bilimsel Etik Sayfası

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçlara atıf yaptığımı ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

[05/11/2018]

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Mikail DEVEBAKAN

İmzası

.....

Önsöz

Bu çalışma Mirza Melkum Han'ın gerçekleşmesinde önemli rol oynadığı İran meşrutiyet ve modernleşme süreci olan 1833-1908 yıllarını ele almaktadır. Bu süreç, aynı zamanda, İran coğrafyasında siyasi hâkimiyeti elinde bulunduran Kaçar Hanedanlığı (1795-1925)'nin en zayıf olduğu dönemdir. Dönem içerisinde Rusya ve İngiltere ile yapılan savaşlar sonrası ekonomik çöküntünün yaşanması İran'ı hem siyasi hem de toplumsal olarak çıkmaza sokmuştur. Ülkede kargaşanın yaşandığı bahsi geçen dönemde hem ülke içinde hem de ülke dışında yayımlanan kitap ve gazeteler toplumsal bilinçlenmenin temelini oluşturmuştur. Bu bilinçlenme süreci meşrutiyet düşüncesinin zemin bulduğu yıllardır.

Bu karışık siyasi ve toplumsal ortamın köklerini meşrutiyetin ilan edildiği tarihe kadar götürmek mümkündür (20 Ocak 1906). Ülkenin geri kalmışlığı ilk defa bu dönemlerde açık bir şekilde dile getirilmiş, çare olarak ise modernleşme adı altında birtakım değişme teklifleri sunulmuştur. İran modernleşme hareketleri kültürel ve siyasi alanda pratik ve teknik birtakım yenilikleri kapsamaktadır. Ancak eski ile yeni arasında yapılan kıyaslamalarda Avrupa'nın üstünlüğünün kabul edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

19. yüzyıldan itibaren İran düşünce hayatını bilim adamlarından ziyade, Avrupa'da eğitim görmüş, siyasi ve diplomastik görevlerde bulunmuş kişiler -yani *daha çok meşrutiyet yanlıları*- şekillendirmiştir. Bu dönemde Avrupa'da bulunan İranlı öğrenciler ve devlet adamları Avrupa'daki siyasi, sosyal ve iktisadi düşünce yapılarına ilgi duymuşlardır. Hem öğrenci hem de resmi devlet görevlisi olarak Avrupa'nın önemli ülkelerinde bulunan Mirza Melkum Han'da, Avrupa'daki gelişmeleri yerinde görmüştür. Avrupa'daki gelişmelerin kendi düşünceleri üzerinde ne kadar etkili olduğunu yazmış olduğu eserlerinde belirtmiştir.

Avrupa'nın düşünce akımlarının, öğretilerinin aynı kategorik yapı içinde İran'daki karşılığını bulmak mümkün değildir. Dönemin dağınık bir yapıyı arz eden görünümü içinde İran aydınları daha çok, farklı fikirler etrafında görüşlerini ortaya koymuşlardır. Bu görüşler demokrasi, hürriyet, hukuk, bilim ve teknik gibi

çok genel başlıklar altında toplanabilir. Bu başlıklar çalışmanın temel çizgilerini teşkil eden İran'ın batılılaşma ve meşrutiyet döneminin de ana hatlarını oluşturan hususlardır. Şahlık sisteminin yerine meşruti bir sistem isteyen Mirza Melkum Han'ın bu isteği İranlı meşrutiyetçiler tarafından desteklenmiştir. Mirza Melkum Han modernleşmeyi meşrutiyet tarzı idarenin Batıdan alınması gerektiğini savunurken halkın ve ulemanın tepkisi çekmemek için bunların İslamiyet'te varlığını ve İslam dinine aykırı olmadığını da dile getirmiştir.

Mirza Melkum Han, yazmış olduğu risalelerinde ve daha da önemlisi Londra'da çıkartmış olduğu Kanun Gazetesi'yle İran coğrafyasında meşrutiyet ve modernleşme fikirlerini gündeme getirmiştir. Nasırüddin Şah'ın dönemine kadar açık bir şekilde dile getirilemeyen ıslahat ve meşrutiyet, ilk olarak İranlı aydınlar tarafından yurt dışında –*Mısır, Osmanlı, İngiltere ve Hindistan*- yayınlanan gazetelerde yer bulmuştur. Bu gazetelerin kaçak yollarla ülkeye girmesiyle İran'da meşrutiyet fikrin yayılmaya başlamıştır.

Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ve devlet adamları -siyasi ve diplomasi görevlerinde bulunan- Avrupa'da etkilenmiş oldukları düşünce akımlarını ülkeye döndüklerinde İran toplumunda yaymaya çalışmışlardır. Öte yandan İran'a gelen yabancı devlet adamları, tüccarlar ve seyyahların da İran'da buldukları zaman zarfında kendi düşüncelerini yayma girişimleri olmuştur.

Avrupa'dan gelen düşünce akımlarına İran aydınları ve uleması farklı tepkiler vermişlerdir. Daha önce hiç duymadıkları ve karşılaşmadıkları bu fikirlere karşı bazı kesimler hayranlık ve sempati duyarken bazıları da bunlara karşı koymuş ya da çekimser kalmayı tercih etmiştir. Lakin 1906 Meşrutiyetin ilanından sonraki süreçte hürriyet, adalet ve demokrasi gibi Fransız İhtilalinin sloganları daha rahat kullanılmıştır. Meşrutiyetin getirmiş olduğu özgürlük sonucunda sansürün kalkması, kitap, dergi ve gazetelerin özgürce yayınlanması ve Avrupalı düşünce adamlarının eserlerinin Farsçaya çevrilmesi aydınların düşüncelerini özgür bir şekilde yazma ve yayma imkânını doğurmuştur. Uzun yıllar devam eden durgun politik yapının değişmesiyle farklı alanda çözümler ve projeler üretilmiştir. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından sosyal ve siyasi alanlarda gelişen fikir

gruplarının ortaya çıkışı, bu koşulların doğurduğu düşünce akımlarının sonucudur.

Bu çalışmanın hazırlanmasında farklı kişi ve kurumların katkıları olmuştur. Bu araştırmada değerli bilgilerini benle paylaşan, güler yüzü ve samimiyetini benden esirgemeyen kıymetli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Murat HANİLÇE'ye, çalışmada bana rehberlik edip, kıymetli vakitlerini ayıran ve çalışmayı bana önerip beni yönlendiren Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğr. Üyesi Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ'e teşekkürü borç bilirim. Yine eğitim hayatımda bu aşamaya gelmemde katkısı büyük olan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK, Prof. Dr. Songül ÇOLAK, Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN, Doç. Dr. Erkan GÖKSU, Dr. Öğr. Üyesi İsmail ÖZER ve Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TEKİNSOY'a şükranlarımı sunarım. Son olarak desteklerini benden hiçbir zaman esirgemeyen hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Baha ÖZTUNÇ ve Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AYKUN'a; değerli kardeşlerim ve dostlarım Refik AYDEMİR, Metin AYDAR, Yücel BULUT, İsa YAPAR, Murat ÇAYLI ve Ali Hüseyin TOĞAY'a teşekkür ederim.

İran'daki araştırmalarım sürecinde bana yardımcı olan Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Hasan HAZRETİ ve Şehid Behiştî Üniversitesi doktora öğrencisi Behram KARCU'ya ayrıca teşekkürü borç bilirim. Tez sürecinde maddi desteklerinden dolayı Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi BAP birimine, İran Araştırmaları Merkezi (İRAM) ve araştırma merkezi başkan yardımcısı Hakkı UYGUR'a da teşekkür ederim.

Özet

İran’da Kaçar Hanedanı’nın hâkimiyeti sürdüğü dönemde diplomat bir şahsiyet olarak ortaya çıkan Mirza Melkum Han, Fransa’da eğitimini tamamladıktan sonra ülkesine dönerek modernleşme ve meşrutiyete giden yolun önemli siması olmuştur. Devletin çeşitli kademelerinde görevler alan Mirza Melkum Han, İran’da ilk telgraf hattını kurması sonucunda dönemin Şah’ı Nasırüddin Şah’ın takdirini kazanır. Şah ile iyi ilişkiler kurarak İran’da ilk mason teşkilatı olan Feramuşhâne’yi kurmuştur. İran içişlerinde tercümanlık göreviyle başlayan siyasi serüveni, sırasıyla Londra ve Roma büyükelçilikleriyle devam etmiştir. Nasırüddin Şah’ın Avrupa seyahatlerinde yabancı şirketlere verilen imtiyazlarda rüşvet alınca Şah ve saray tarafından gözden çıkartılmıştır. İran’ın kurtuluşunu batı medeniyetinde bulan Mirza Melkum Han, eserlerinde ıslahat, reform, hukuk, eşitlik, kardeşlik gibi kavramları açıklayarak, meşrutiyetin ilanında önemli rol oynamıştır.

Bu tez çalışmasında, yazmış olduğu eserlere, İran meşrutiyeti ve Kaçar Hanedanı hakkında yazılan yerli ve yabancı eserlere ve dönemin devlet adamları tarafından kaleme alınan siyasi hatırat ve seyahatnamelere dayalı olarak Kaçar Hanedanı’nın hâkimiyeti sürdüğü dönemde siyasi (diplomat) bir şahsiyet olarak ortaya çıkan Mirza Melkum Han’ın hayatı, İran’ın modernleşme ve meşrutiyete geçiş sürecindeki rolü ve İran’ın 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarındaki sosyo-ekonomik ve siyasi sorunları ele alınmıştır. Çalışmanın amacı İran modernleşmesi ve meşrutiyeti üzerine daha önceden yapılmış çalışmalardan farklı olarak, Mirza Melkum Han’ın İran meşrutiyetindeki katkısını ortaya koymaktır.

Çalışma giriş ve sonuç bölümleri dâhil olmak üzere altı ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, ilk olarak Safevî Devleti’nin kuruluşu ve yıkılış süreci anlatılmıştır. Daha sonra Safevî Devleti’nin yıkılışından sonra İran’a hâkim olan hanedanların tarihleri kısaca aktarılmıştır.

İkinci bölümde, Mirza Melkum Han’ın hayatı ve ailesi genel hatlarıyla anlatıldıktan sonra onun yazmış olduğu önemli eserler hakkında bilgiler verilip bu eserlerin İranlılar üzerindeki etkisi ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, ilk olarak Mirza Melkum Han'ın siyasi faaliyetleri, daha sonra sırasıyla resmi görevleri, bir dönem yaşadığı sürgün hayatı değerlendirilmiştir. Ardından kendisinin Kaçar Hanedanı'ndan Nasırüddin Şah'ın yabancılara vermiş olduğu imtiyazlardaki ve İran meşrutiyetindeki rolü ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır.

Dördüncü bölümde, Mirza Melkum Han'ın eserleri dikkate alınarak onun siyasi, sosyal ve iktisadi alanlardaki düşünceleri verilmiş; sonra İran'ın modernleşmesine engel olarak gördüğü alfabenin ıslahı için alfabe hakkındaki girişimleri detaylı olarak kaleme alınmıştır.

Bu tez çalışması daha çok İran'da yapılan literatür taraması ve oradan elde edilen kaynaklar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu yönüyle çalışma Melkum Han hakkında özellikle İran'da yazılan eserlerin ve bazı resmi belgelerin incelenmesi sonrasında ortaya konmuştur. Çalışma, Osmanlı İkinci Meşrutiyeti ile çok yakın bir zamanda gerçekleşen İran'daki Meşrutiyeti anlatmakla Osmanlı ve İran Meşrutiyetlerini karşılaştırma için yeni kapılar da aralamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, Meşrutiyet, Mirza Melkum Han, Kaçar.

Abstract

Mirza Melkum Khan shown up during the Qajar Dynasty reign in Iran, after completing his education in France he came back his country and became an important figure in the way of modernization and constitutionalism of his country. Mirza Melkum Khan served in various grade of state as a statemen, as a result of the setting up the first telegraph system in Iran he lauded by Shah Nasiruddin who was Shah of Iran at that period of time. Via forge closer ties with Shah he found first mason lodge called “Feramushâne”. His political adventure which started in internal affairs as an interpreter proceed in sequence with being ambassador of London and Rome. In Europe trip with Nasiruddin Shah since he accept bribe in return of concession for foreign companies he discarded by the Palace and Shah. He was seeing salvation of Iran in Western Civilization, for this reason Mirza Melkum Khan played a significant role in proclamation of the constitutionalism in Iran by explaining the terms such as improvement, Reform, Law, Equality, Brotherhood.

In this thesis as a political figure during the reign of Qajar Dynasty Mirza Melkum Khan's life, his role in process of modernization and embracement of constitutionalism and socio-economic and political issues in latter half of the 19th century and in the begging of the 20th century in Iran have been discussed according to Mirza Melkum Khan's own works, domestic and international studies related to Iran's constitutionalism and Qajar Dynasty, political reminiscences of politicians and travelbooks. Unlike previous studies that related to Iran's modernization and process of constitutionalism Aim of this study is to expose the contribution of Mirza Melkum Khan in this progression.

The study consists of six main sections, including introduction and conclusion sections. In the first chapter, the process of establishment and demolition of the Safavid Empire was first described. Later, the history of the dynasties which dominated Iran after the collapse of the Safavid Empire was briefly explained.

In the third chapter, firstly, the political activities of Mirza Melkum Khan, then his official duties and his exile life in a period were evaluated. Afterwards, the role of

Nasiruddin Shah of the Qajar dynasty in foreign concessions and his role in the Iranian constitutionalism has been explained in detail.

In the fourth chapter, considering the works of Mirza Melkum Khan, his thoughts on political, social and economic fields were given; afterwards, his attempts about the alphabet for the reclamation of the alphabet which he saw as an obstacle to Iran's modernization were written in detail.

This thesis study is mostly carried out by the literature review in Iran and the sources obtained from it. In this respect, the study was carried out after the examination of Melkum Han, especially the works written in Iran and some official documents. The study also opened new doors for comparison of the Ottoman and Persian Constitutionalism by telling Ottoman Second Constitutional Monarchy and Constitutional very recently occurred in Iran.

Key Words: *Iran, Constitutionalism, Mirza Melkum Khan, Qajar.*

İÇİNDEKİLER

Jüri Onay Sayfası	i
Bilimsel Etik Sayfası.....	ii
Önsöz.....	iii
Özet	vi
Abstract.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
Kısaltılmalar	xii
GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI YÖNTEMİ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: MİRZA MELKUM HAN'IN ÖNCESİNDEN ve YAŞADIĞI DÖNEMDE İRAN'IN SİYASİ DURUMU	4
1.1. Safevî Devleti'nden Kaçar Hanedanı Dönemine Kadar İran	5
1.1.1. Safevî Devleti (1501-1736)	5
1.1.2. Afganlar (1722-1729).....	9
1.1.3. Afşar Dönemi (1729-1747)	10
1.1.4. Zend Dönemi (1750-1779).....	12
1.2. Kaçar Hanedanı Dönemi İran (1795-1925).....	13
1.2.1. Ağa Muhammed Han Dönemi (1795-1797).....	14
1.2.2. Feth Ali Şah Dönemi (1797-1843)	15
1.2.3. Muhammed Şah Dönemi (1834-1848).....	20
1.2.4. Nasırüddin Şah Dönemi (1848-1896)	23
1.2.5. Muzafferüddin Şah Dönemi (1896-1907)	29
1.2.6. Muhammed Ali Şah Dönemi (1907-1909).....	36
1.2.7. Ahmed Şah Dönemi ve Kaçarların Yıkılışı (1909-1925).....	42
İKİNCİ BÖLÜM: MİRZA MELKUM HAN'IN HAYATI VE ESERLERİ	46
2.1. Hayatı.....	46
2.2. Ailesi	51
2.3. İran'a Geri Dönüşü.....	54
2.4. Eserleri	55
2.4.1. Siyasi ve İdari Alanda Yazdığı Eserler	55
2.4.2. Toplumsal Alanda Yazılan Eserler	59
2.4.3. İktisadi Alanda Yazılan Eserleri	61

2.4.3. Siyaset Alanda Yazılan Eserleri	61
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: MİRZA MELKUM HAN'IN SİYASİ FAALİYETLERİ.....	63
3.1. İran'daki Faaliyetleri.....	63
3.2. Sürgün Hayatı ve İstanbul'daki Faaliyetleri	65
3.3. Londra Elçiliği ve İmtiyazlardaki Rolü	69
3.3.1. Baron Julius Reuter ve Piyango İmtiyazları	69
3.4. Londra Elçiliğinden Alınması ve Akabindeki Siyasi Faaliyetleri	71
3.4.1. Kanun Gazetesi'ni Çıkarması	71
3.5. Feramuşhâne (Mason Locası)	72
3.6. İran Meşrutiyet Hareketindeki Rolü	79
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: MİRZA MELKUM HAN'IN DÜŞÜNCELERİ.....	88
4.1. İctimaai (Toplumsal) Düşünceleri.....	88
4.1.1. İlim	88
4.1.2. Akıl.....	89
4.1.3. Ayin-i Terakki (İlerleme Yolları)	90
4.1.4. Toplumsal Eleştiri	92
4.2. Siyasi Düşünceleri.....	95
4.2.1. Mirza Melkum Han'a Göre Kanun Hükümeti.....	96
4.3. Mirza Melkum Han'ın İktisadi Düşünceleri.....	102
4.4. Alfabe Islahatı.....	110
SONUÇ	114
KAYNAKLAR	118
EKLER	132
ÖZGEÇMİŞ.....	135

Kısaltılmalar

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çalış	: Çalışması
Çev	: Çeviren
Düz	: Düzenleyen
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
Tash	: Tashih eden
TDVİA	: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Terc	: Tercüme eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve Devamı

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI YÖNTEMİ

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Kaçar Hanedanı (1795–1925) döneminde İran, iki önemli meseleyle yüzleşmek zorunda kalmıştı. Bunlardan ilki 19. asrın ikinci yarısından itibaren ülkenin İngiltere ve Rusya gibi büyük güçlerin emperyalist politikalarına açık hale gelmesiydi. İkincisi ise bu olumsuz durumla eş zamanlı olarak İran’da modernleşme taleplerinin çoğalmasıydı. Bu çalışma, söz konusu dönemde siyaset sahnesine çıkarak İran’ın geleceğini batılılaşmada gören Mirza Melkum Han’ın siyasi, fikri faaliyetlerini ortaya koymak O’nun İran’ın meşrutiyet yönetimine giden süreçteki rolünün değerlendirilmesini amaçlamaktadır.

Kaçar Hanedanı döneminde sömürgeci güçler ve yenilik taraftarları arasında bocalayan İran siyasal yaşamında olduğu gibi, Mirza Melkum Han’ın yaşamı da ikilemlerle doludur. Mirza Melkum Han, İran siyasi idaresinin emperyalist güçler tarafından yıpratılması sırasında Şah ve devlet idarecilerini yanılta bir yapıya sahip olmuştur. Şah ve çevresini büyük güçlere ekonomik imtiyazlar vermeye yönlendirmiş, ülkenin borçlanmasında etkili olmuş ve bu gibi girişimlere destek vererek İran’ın sömürüye açık hale gelmesinde önemli pay sahibi olmuştur. Esasında İran ve Mirza Melkum Han’ın içerisinde bulunduğu açmazlar, İran’ın çağdaşı olan Osmanlı Devleti’nde de görülmüş ve Osmanlı aydınları diyebileceğimiz bazı şahsiyetler, Mirza Melkum Han’ın İran’a dair reçetelerini Osmanlı için savunmuşlardır. Bu açıdan İran ve Osmanlı aydın zümresi olarak görünen şahısların benzer kaynaklardan beslendiği akla gelmektedir. Haliyle çalışma aynı dönemde modernleşme sürecine giren İran ve Osmanlı devletleri ve bu devletlerin fikir adamlarını karşılaştırmayı da hedeflemektedir.

Şüphesiz şu ana kadar Osmanlı ve İran modernleşme süreci üzerine birtakım bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte, bir dönem İstanbul’da kalan Mirza Melkum Han’ın yaşamı ve siyasi faaliyetleri hakkında ülkemizde az sayıda çalışma bulunmaktadır. Çalışma bu yönüyle araştırmacılara ve konuyla ilgili olanlara Mirza Melkum Han özelinde İran modernleşmesini tanıttacak olması ve Osmanlı modernleşmesi ile karşılaştırma imkânı sunması bakımından önemlidir.

Materyal ve Yöntem

Çalışmanın ana kaynakları arasında, İran ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen kaynaklar ilk sırada yer almaktadır. Bununla birlikte dönemin çağdaş süreli yayınları da çalışmaya kaynaklık etmektedir. Ayrıca çalışmayı ilgilendiren telif ve araştırma eserlerinden de yararlanılmıştır.

İran'ın modernleşmesi hususunda bazı isimler önemli yer tutmaktadır. Bu isimler arasında Londra ve Roma'da elçilik görevini yapan Mirza Melkum Han başta gelmektedir. Bu çalışmada Mirza Melkum Han'ın hayatı ve faaliyetleri incelenerek İran'ın modernleşmesindeki rolü ele alınmıştır. Bu kapsamda, Mirza Melkum Han'ın hayatına yer verildikten sonra özellikle siyasi hayatı ve İran'ın batılılaşması yolundaki girişimleri değerlendirilmiştir.

Literatür Özeti

Son dönemlerde İran modernleşmesi üzerine yapılan çalışmaların arttığı görülmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalar arasında kitap, makale, tez, sempozyum bildirisi ve ansiklopedi maddelerinin olduğu bilinmektedir. Mirza Melkum Han'ın İran'ın modernleşmesine katkıları üzerine yapılan çalışmalar göz önüne alındığında; Hücetullah Asil'in *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımü-d-devle ve Mirza Melkum Han Nizamü'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzî Modernite-i İrani* adlı çalışmaları önemli bir yer teşkil etmektedir. Bunun dışında yine İranlı araştırmacı İsmail Rain'nin *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşîsha-ı Siyasi-i O* başlıklı çalışması da önem arz etmektedir. Ayrıca bu kitap çalışmalarıyla birlikte, hazırlanmış makaleler de mevcuttur. Bunlar arasında Farsça neşredilen Seyyid Mehmed Tahiri ve Ali Rıza Ağa Hüseyini'nin çalışmaları zikredilebilir.

Ülkemizde yapılan çalışmalara bakıldığında, doğrudan Mirza Melkum Han hakkında bir kitap çalışması bulunmamaktadır. Ancak Yılmaz Karadeniz'in *İran Tarihi 1700-1925*, Mazlum Uyar'ın *İran'da Modernleşme ve Din Adamları* ve Yasin İpek'in *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Bâbîlik ve Bahâîlik* adlı çalışmalarında Mirza Melkum Han hakkında bilgiler verilmektedir. Bunların yanında İran meşrutiyeti veya İran modernleşmesiyle ilgili yazılan tez ve makaleler içerisinde Mirza Melkum Han hakkında bilgiler verilmektedir.

Bu konu hakkında iki önemli makale de mevcuttur. Yılmaz Karadeniz'in, *İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Melkum Han'ın Rolü (1833–1908)* ve “*İran’da Melkum Han ve Feth Ali Ahundzâde’nin Arap Alfabetini Değişirme Teşebbüsleri (1860-1880)*” makalelerinde Mirza Melkum Han’ın İran’ın batılılaşma ve meşrutiyete geçiş sürecinde yapmış olduğu faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Son olarak Diyanet İslam Ansiklopedisinde İran asıllı İngiliz tarihçi Hamid Algar tarafından kaleme alınan Mirza Melkum Han adlı maddede de önemli bilgiler bulunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM: MİRZA MELKUM HAN'IN ÖNCESİNDEN VE YAŞADIĞI DÖNEMDE İRAN'IN SİYASİ DURUMU

İran, ilk çağlardan günümüze kadar pek çok kavim ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Paleolitik Çağ'da M.Ö. 5000 yıllarında İran coğrafyasının güneyinde yerleşik ve tarıma dayalı hayat başlamıştır. Bu tarihten itibaren İran'ın farklı bölgelerinde Mezopotamya ile ilişkileri olan ve birbirinden farklı kültürler yaşanmıştır. Bu farklı kültürlerin görülmesinde hiç kuşkusuz Orta Asya'dan Batı'ya doğru yaşanan göç dalgalarının etkisi de vardır. Aryani olan ve İran halkını meydana getiren farklı kavimlerin en mühim olanı Elamlılardır. Diğer mühim kavimler arasında Sakalar, Gutiler, Lullubiler, Kassitler, Medler ve Persler sayılabilir¹.

İran, Ortadoğu coğrafyasının merkezi noktasında, Anadolu, Hindistan, Hazar Denizi ve Basra Körfezi arasında stratejik bir konuma sahiptir. İran coğrafyası, bu özelliği nedeniyle tarihte birçok milletin saldırısına uğramıştır. Bu saldırılardan İran'ı en fazla etkileyeni Moğol istilası olmuştur². Günümüzde sahip olduğu 1.648.195 km² alan ile kuzeyinde Hazar Denizi, Azerbaycan ve Ermenistan, güneyinde Irak ve Basra Körfezi, doğusunda Pakistan ve Afganistan, batısında ise Türkiye'nin bulunduğu geniş bir yüzölçüme sahiptir³. İran coğrafyası, konumu itibarıyla Avrupa ve Asya, özellikle Avrupa ve Hindistan arasında, geçiş güzergâhı olması ve bu güzergâh üzerinde Avrupa-Asya ticaret mallarının aktarılması, İran'ın sahip olduğu medeniyet ve kültür varlığı, sanat eserleri ve yeraltı kaynaklarının zenginliğiyle Avrupalı devletlerin ilgi odağı olmuştur⁴.

İran coğrafyasına, 10. asrın sonlarından 20. asrın başlarına kadar Türkler hâkim olmuştur. Bu hâkimiyet, ilk olarak Gazneli Devleti ile başlayıp Kaçar Hanedanı'nın sona ermesine kadar devam etmiştir. Gaznelilerin, Dandanakan Savaşı'ndan (1040) sonra

¹ Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara: Nobel Yayınları, 2002, s. 139; Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevi Devlet Tarihi*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014, s. 9.

² Mühidriza Sefakiş, *Safevîyan der Gozergâh-ı Tarih*, Tahran: Sohen, 1390 (2011), s. 36.

³ Mahmut Purşalci, *Meyveha-yı der Kitab-ı Evvel Asr-ı Kacar*, Tahran: 1376 (1997), s. 21; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2012, s. 17. Ayrıca İran coğrafyası için bkz. M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, Cilt: 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948, s. 1-6.

⁴ Mahmut Purşalci, *a.g.e.*, s. 31; Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013, s. 15-16.

yıkılmasıyla hâkimiyet Büyük Selçuklulara geçmiştir. Selçuklu hâkimiyetinden sonra Türk atabeyleri ve Harezmsahlara İran'da hüküm sürmüşlerdir. 13. asrın ilk çeyreğinden sonra Moğol hâkimiyeti başlamış ve bu hâkimiyet Moğol İlhanlılarının 14. asrın ortalarındaki hâkimiyetine kadar devam etmiştir. İlhanlılardan sonra Celâyir Hanedanı İran'a hâkim olmuştur (1336-1431)⁵. Celâyir Hanedanı'nın yıkılmasıyla İran'ın hâkimiyeti sırasıyla Karakoyunlular ve Akkoyunluların eline geçmiştir. Akkoyunluların hâkimiyetine ise Anadolu'dan İran'a gelen Türkmenler son vermiştir. İran'da 1501 yılında başka bir Türk kökenli devlet olan Safevî Devleti kurulmuş ve 1736 yılına kadar egemenliğini devam ettirmiştir. 1736 yılından sonra İran'a yine bir Türk Hanedanı olan Afşarlar hâkim olmuşlar, Afşar Hanedanı'ndan Nadir Şah'ın hayatını kaybetmesinden sonra İran'da Zend Hanedanı hâkim olmuştur. 1795 yılından 1925 yılına kadar İran'ı Kaçar Türkleri yönetmiş ve 1925 yılında Rıza Şah Pehlevi'nin kendisini İran Şahı olarak ilan etmesiyle İranlı Pehlevi Ailesi'nin hâkimiyeti başlamıştır⁶. 1979'da İran İslâm Devrimi ile birlikte Pehlevi hâkimiyeti sona bulmuş ve İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Günümüzde İran coğrafyasında Kaçarlar, Kaşgaylar, Afşarlar, Azeriler, Şahsevenler, Karadağlılar, Hamse Türkleri, Kara Kalpaklar, Kengerlular, Horasaniler, Boçakçiler, Türkmenler ve diğer Türk boyları varlıklarını sürdürmektedirler⁷.

1.1. Safevî Devleti'nden Kaçar Hanedanı Dönemine Kadar İran

1.1.1. Safevî Devleti (1501-1736)

Şah I. İsmail, 1501'de Kızılbaş Türkmen oymaklarının yardımıyla Akkoyunlu Devleti'nin son kalıntılarını da ortadan kaldırarak Tebriz'de Safevî Devleti'ni kurmuş,⁸

⁵ Celâyirîliler: Türkleşmiş Moğol kabilesidir. 1336 yılında Bağdat'ta bağımsızlıklarını ilan eden Celâyirîliler, İlhanlılar ve Timurlular arasında önemli hanedandır. Cengiz Han'ın seferlerine destek vererek başarılar elde etmesinde önemli roller oynamışlardır. İlhanlı Devletinde önemli mevkilerde görevler elde eden Celâyirîliler, Timurluların işgallerine karşı ilkin Memlûklülere sığınmışlar. Memlûklülere desteğiyle Bağdat'ı geri alan Celâyirîliler Karakoyunlularla beraber Timurlulara karşı verdikleri mücadeleden başarısız olunca bu sefer 1400 yılında Mısır'a sığındılar. Ancak Mısır Hükümdarı Timurlulardan çekindikleri için bunları himaye etmekten kaçınmıştır. Mısır'da istedikleri desteği bulamayınca Osmanlı Devletine sığınmak zorunda kalmışlardır. Timur Sultanı bunları Osmanlı Devletinden kendilerine teslim etmesini istemesi ve Osmanlı'nın bu isteği reddetmesi iki devlet arasında 1402 yılında Ankara Savaşı'nın yaşanmasına sebebiyet veren önemli nedenlerden biri olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslam Devletleri*, Cilt: 1, 3. Baskı, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005, s. 738-740.

⁶ Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010, s. 423-424.

⁷ Yılmaz Karadeniz, *İran da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, İstanbul: Bakış Yayınları, 2006, s. 39.

⁸ Safevî Devleti'nin kurulmasında Şamlu, Ustacalu, Türkmen, Dulkadir, Tekelü, Afşar ve Kaçar Türk oymakları etkili olmuştur. Bkz. Tufan Gündüz, "Safevîler", *TDVİA*, Cilt: 35. İstanbul: 2008, s. 456. Safevî

kısa sayılabilecek bir sürede bütün İran coğrafyasına hâkim olmayı başarmıştır. 16. asırda kurulan bu devlet, batıda Osmanlı Devleti ve doğuda Özbeklerle savaşmak zorunda kalmıştır⁹. Safevî Devleti'nin kurulması, önemli bir hadise olarak tarihe geçmiş, Şii mezhebinin savunucusu olmasıyla Anadolu'nun doğusunda ve ortasında yaşayan Türkmenler üzerinde de etkili olmuştur¹⁰. Bir müddet sonra başlayan Osmanlı-Safevi mücadelesi, batılı Hıristiyan devletlerin işine yaramış, Müslüman olan her iki devletin güçten düşmesi için bütün diplomatik hileleri ve askeri faaliyetleri devreye sokmuşlardır¹¹.

Anadolu'da 1511'de meydana gelen “*Şah Kulu*” isyanlarında Safevî Devleti'nin etkisi ve desteğini göz ardı etmeyen Yavuz Sultan Selim, 1514'te Safeviler üzerine sefer yapmış ve Çaldıran Savaşı'nda Şah I. İsmail'i yenilgiye uğratmıştır¹². Bu yenilgiye kadar kendi Şahlarını yenilmez ve olağanüstü olarak gören Kızılbaş Türkmen oymakları, bunun doğru olmadığını anlamış ve bu defa kendi aralarında mücadeleye girişmişlerdir. Şah I. İsmail'in 1524'te ölümü üzerine bu mücadeleler daha da artmış ve 1526'da bir iç savaşa dönüşmüştür. Şah I. İsmail'in yerine geçen oğlu I. Tahmasb, 1533-1534 yılları arasındaki

Devleti'nin kurucusu Şah İsmail daha yedi yaşındayken tahtın varisi seçilmiştir. Babası Haydar Şah Kafkaslarda savaşırken 1488 yılında ŞirvanŞahlar tarafından öldürülmüştü. Babasını yerine geçen Sultan Ali 1494 yılında Akkoyunlarla yaptığı mücadelede hayatını kaybedince kendisine veliyah olarak ilan ettiği İsmail 1499 yılında daha 12 yaşındayken babası ve kardeşinin intikamlarını almak için ŞirvanŞahların üzerine sefere çıktı. Bu seferde başarılı neticeler elde edince 1501 yılında Akkoyunluları yenip Tebriz'de Safevî Devletini kurdu. Bkz. Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, (Çev: Fethi Aytuna), İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2011, s. 146.

⁹ John Malcolm, *Tarih-i İran*, (Çev: İsmail Bin Muhammed Ali Hayret), Tahran: Sinayi, 1362 (1983), s. 251. Şah İsmail 1501'de Safevî Devleti'ni kurarken kendi atası olan Şeyh Sefiyüddin İshak Erdebili adıyla kurmuştur. Kendi soyunu da Hazreti Ali'nin soyuna dayandırmıştır. Şeyh Sefiyüddin İshak Erdebili, Azerbaycan dolaylarında yaşanmış ve babası Eminüddin Cebrail'den etkilenerek gençlik döneminde Kur'an-ı Kerim ve hafızlık ilmi ile uğraşmıştır. Bkz. Abbas Por İran, *Revâbit-i İran ve Osmanlı der Ahd-ı Safeviyan*, Meşhed: Neşr-ı Destur, 1384 (2005), s. 14-15; Yılmaz Karadeniz, “Safevî Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya çıkışı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, Amasya: 2014, s. 59; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (Çev: Tefik Bıyıklıoğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1992, s. 5.

¹⁰ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Güven Matbaası, 1976, s. 1; İran'da Safevî Devleti'nin kurulmasıyla Anadolu'dan İran coğrafyasına göçler artmıştı. Bu göçler zamanla Osmanlı ile Safevî Devleti arasında sorunlar yaratmıştır. Bu göçler hakkında bkz. İsmail Aka, “Anadolu'dan İran'a göçler”, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, 16-17 Aralık 2002 Konya, Ankara: 2003.

¹¹ Nasrullah Felsefi, *Tarih-i Revâbit-i İran ve Avrupa der Devre-i Safeviye*, Tahran: İntişarat-ı Kitabha-yı Cibi, 1344 (1965), s. 163-164; Hamidreza Mohammednejad, *Osmanlı-Safevî İlişkileri (1501-1576)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2015, s. 68-69.

¹² Percy Sykes, *Tarih-i İran*, (Terc: Seyyid Muhammed Taki Fehrdai Gilani), Cilt: 2, Tahran: 1323 (1944), s. 231-233; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev: Osman Karatay), 3. Basım, İstanbul: Ötüken, 2012, s. 384; Ahmet Uğur, *Yavuz Sultan Selim'in Siyasi ve Askeri Hayatı*, İstanbul: M.E.B, 2001, s. 69-70.

iç savaşa son vererek nispeten merkezi otoriteyi sağlamıştır¹³. I. Tahmasb döneminde Osmanlı Devleti'yle savaşlar devam etmişse de 1534'te Tebriz ve 1535'te Bağdat, Osmanlı egemenliğine girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde başlayan barış görüşmeleri, 1555'teki Amasya Antlaşması ile neticelenmiştir¹⁴. Şah I. Tahmasb, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad dönemine kadar Safevî Devleti'nin başında kalmıştır¹⁵. Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra başlayan saltanat mücadelesine Şah II. İsmail son vermiş, ancak iktidarda fazla kalmamıştır¹⁶. 1577'de kız kardeşi Perihan Hatun tarafında zehirlenerek öldürüldükten sonra iç çatışmalara başlamıştır. Osmanlı Devleti, bu dönemde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın emrindeki orduyla Tebriz'i kuşatmış; 1577-1589 yılları arasında yapılan Osmanlı- İran savaşları, 1590 yılında imzalanan İstanbul Anlaşması'yla son bulmuştur¹⁷. Şah II. İsmail'in ölümünden sonra Safevî tahtına I. Tahmasb'ın bir diğer oğlu olan Muhammed Hüdabende (1577-1587) geçmiştir¹⁸. Muhammed Hüdabende, görme zorluğu çektiği için iktidarda fazla kalamamıştır¹⁹. 1587'de Safevî topraklarında başlayan iç mücadelelere Hüdabende'nin oğlu Şah I. Abbas son verip İsfahan'da tahta oturmuştur. Safevîler, Şah I. Abbas döneminde özellikle Osmanlı ve Özbeklerle yapılan savaşlarda ağır yenilgiler almıştır. Şah I. Abbas döneminde askeri alanda tüfekçi ve topçu birlikler güçlendirilmiş, 1602'de girişilen savaşlar sonucunda Irak-ı Arap ve Kafkas bölgeleri geri alınmıştır²⁰. Kanuni Sultan

¹³ İsmail Sefa Üstün, "İran", *TDVİA*, Cilt: 22, İstanbul: 2000, s. 400; Roger Savory, *Tahkikat-ı der Tarih-i İran Asr-ı Safevî*, (Terc: Abbaskali Gafari Ferd, Muhammed Bağır Aram), Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1382 (2003), s. 132-134.

¹⁴ A.Y. Yakubovskiy, *Tarih-i İran*, (Terc: Kerim Kişâverz), Tahran: Peyâm, 1353 (1974), s. 485; 1555 Amasya Antlaşması'yla Osmanlı ve Safevî Devleti arasında çatışmalar belli bir süre durmuştur. I. Tahmasb ile yapılan bu antlaşma yirmi beş yıl sürmüştür. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 2, 9. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2006, 359-361.

¹⁵ Abbas Por İran, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁶ Şah II. İsmail, babası Şah I. Tahmasb'ın saltanatlık döneminde Osmanlı Devletine karşı mücadelelerde başarılı sonuçlar almıştır. Bu başarılar neticesinde babası tarafından 1556 yılında kendisine Horasan valiliği görevi verilmiştir. Babası daha hayattayken onu öldürüp yerine geçme planlarını yapan Şah II. İsmail bu planını kendisine sadık olan kişilerle paylaşınca bu planlardan haberdar olan babası Şah I. Tahmasb, O'nu Kahkahe Kalesi'nde zindana atmış ve yirmi yıla yakın bu kalede zindan hayatı yaşamıştır. Bu kale Erdebil ile Tebriz şehirleri arasında Sabalan Dağı'ndadır. Bu kalede hem hapishane hem de devletin hazinesi bulunurdu. Bkz. Whalter Hinz, *Şah İsmail Dovom*, (Çev: Keykavos Cihandari), Tahran: İntişarat-ı İlim ve Ferheng, 1371 (1992), s. 39; Abbas Por İran, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁷ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I: (1578-1590)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1962, s. 93-94; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: 1995, s. 6.

¹⁸ Abbas Por İran, *a.g.e.*, s. 103-105.

¹⁹ Faruk Sümer, "Abbas I", *TDVİA*, Cilt: 1, İstanbul: 1988, s. 18.

²⁰ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 47.

Süleyman tarafından Osmanlı topraklarına dâhil edilen Bağdat, 1623'te geri alınmıştır²¹. Ancak IV. Murad'ın 1635'te düzenlediği Revan Seferi'yle Safevî Devleti ağır bir yenilgiye uğramış ve Revan Kalesi elden çıkmıştır. Safevîlerin Revan Kalesi'ni tekrar kuşatmaları, Osmanlı Devleti'nin Bağdat üzerine sefer düzenlemesine sebep olmuş; IV. Murad'ın 1638'de yapmış olduğu bu sefer sonucunda Bağdat tekrar Osmanlı egemenliğine girmiştir²². 1639'da taraflar arasında imzalanan *Kasr-ı Şirin Antlaşması* ile savaşlar sona ermiş ve hudutlar belirlenmiştir²³.

Şah I. Abbas'ın saltanatı döneminde kardeşlerini ve oğullarını idam etmesi veya gözlerine mil çektirmesi, geride taht varislerinin kalmamasına sebep olmuştur²⁴. Safevî Devleti, bu dönemde İran'ın asırlardan beri sahip olduğu geleneksel sınırları aşmış; güçlü ve devamlı bir yönetim kurmuştur²⁵. Şah I. Abbas'ın 1629 yılında vefat etmesiyle yerine oğlu Şah Safi geçmiştir. Şah I. Abbas, vefat ettiğinde geride güçlü bir devlet bırakmıştı. Siyasi olarak zirve noktasına ulaşan devlet, bu dönemden sonra çöküşe geçmiştir. Şah Safi'den sonra Safevî tahtına sırayla Şah II. Abbas (1642-1666) ve Şah Süleyman (1666-1694) oturmuştur²⁶. Şah II. Abbas dönemde başta ipek ticareti olmak üzere ticari faaliyetler artmış ve ülkede imar çalışmalarına ehemmiyet verilmiştir. Komşu devletlerle dostane ilişkiler kurulup savaşlardan uzak durulmaya çalışılmıştır²⁷. Bu dönemde devleti eski gücüne kavuşturmak için çalışmalar yapılmışsa da devlet bir daha ihya olamamıştır. Bu durum, Şah II. Abbas'ın oğlu Şah Süleyman döneminde de devam etmiştir²⁸. Şah Süleyman'ın yerine tahta geçen oğlu Şah Sultan Hüseyin (1694-1722) döneminde istikrarsızlık devam etmiş; devlet otoritesi iyice sarsılmıştır²⁹. Şah I. Abbas döneminde İngiltere ve Portekiz gibi sömürgeci Avrupalı devletlerin Basra Körfez'i üzerinde nüfuz

²¹ Percy Sykes, *a.g.e.*, s. 253-254.

²² Ataullah-i Hasani, "İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985-1049/1577-1639)", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu, 16-17 Aralık 2002 Konya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2003, s. 28-29; Erhan Afyoncu, *a.g.e.*, s. 295-296.

²³ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 48; Abbas Por İran, *a.g.e.*, s. 142.

²⁴ Michael Axworthy, *İran Aklın İmparatorluğu*, (Çev: Özlem Gitmez), İstanbul: Say Yayınları, 2016, s. 172; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 48.

²⁵ Michael Axworthy, *a.g.e.*, s. 176.

²⁶ Seyyid Hüseyin Bin Murtezâ, Hüseyini Esterbadi, *Tarih-i Sultani Ez Şeyh Safi Ta Şah Safi* (Düz: İhsan İşraki), 2. Baskı, Tahran: İntişarat-ı İlim, 1366 (1987), s. 235-236.

²⁷ Faruk Sümer, "Abbas II", *TDVİA*, Cilt: 1, İstanbul: 1988, s. 20.

²⁸ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 55.

²⁹ Roger Savory, *İran Asr-ı Safevî*, (Terc: Kambiz Azizi), Tahran: İntişarat-ı Merkez, 1363 (1984), s. 233.

kurmalarıyla yapılan ticari alışverişler ile ekonomik bakımdan iyileşme olmuşsa da siyasi bakımdan güç kaybedilmiş; hatta kuzeydeki Afgan kabileleri İran'a yönelmiştir³⁰.

1.1.2. Afganlar (1722-1729)

Safevî Devleti'nin 1721'de Afganların saldırıları sonucu yıkılması, İran'da siyasi ve toplumsal alanlarda kargaşa ortamı ve düzensizlikler yaratmıştır³¹. Devletin içinde bulunduğu durumdan faydalanmak isteyen Afganlılar, Mahmud Afgan önderliğinde 1721'de yaklaşık on bir bin kişilik orduyla Kirman şehrine saldırıp burayı ele geçirdiler³². Daha sonra Yezd şehrine saldıran Afganlar bu şehri alamayınca 1722'de yönlerini İsfahan'a çevirdiler ve şehri kuşattılar. Yaklaşık dokuz ay süren kuşatma sonrası şehrin savunmasını düşürüp ele geçirdiler³³. İsfahan'ın düşmesinden önce Kazvin'e kaçan şehzade II. Tahmasb, Afgan istilasını tanımayıp Şahlığını ilan etmiş; bunu da Osmanlı Padişah'ına bildirmek için Van Valisi aracılığıyla Erzurum Valisi İbrahim Paşa'ya bildirmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, Şah Sultan Hüseyin'in durumundan habersiz olduğu için Şah II. Tahmasb'ın göndermiş olduğu elçileri Erzurum'da bekletmiştir. Mahmud Afgan'ın 1725'te hayatını kaybetmesiyle yerine geçen Eşref Han, Kum ve Kaşan bölgeleriyle uğraşırken, bunu bir fırsat olarak gören Şah II. Tahmasb, İsfahan'ı geri almak için şehri kuşattıysa da Eşref Şah'ın İsfahan'a dönmesinden dolayı başarılı olamamıştır³⁴.

Şah II. Tahmasb, İran'daki Afganların gücünü kırmak için Osmanlı ve Rusya'dan yardım istemiştir. Bunu fırsat bilen her iki taraf da Şah II. Tahmasb'a yardım konusunda olumlu cevap vermişlerdir. Osmanlı Devleti, İran'ın içinde bulunduğu durumdan faydalanarak Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis'e öncelik vererek buraları Afganlardan temizlemiştir. Ruslar ise uzun zamandır bekledikleri bu fırsatla İran coğrafyasında etkili

³⁰ Mühidirza Sefakiş, *a.g.e.*, s. 30; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 48.

³¹ Ervand Abrahamian, *İran Beyn-i Do İnkılâb*, (Terc: Ahmed Gol Muhammedi-Muhammed İbrahim Fetahi Velilayi), 11. Baskı, Tahran: İntişarat-ı Ney, 1377 (1998), s. 47-48.

³² Abdullah Razi, *Tarih-i Kamil-i İran*, Tahran: İntişarat-ı İkbâl, 1379 (2000), s. 431-432; Mühidirza Sefakiş, *a.g.e.*, s. 123.

³³ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008, s. 61-62. İsfahan kuşatması sırasında insanlar birbirlerinin etlerini yemek mecburiyetinde kalmıştır. Ayrıca açlık ve hastalıklardan dolayı 80.000 kişi öldüğü rivayet edilmektedir. Bkz. Mühidirza Sefakiş, *a.g.e.*, s. 126.

³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 4/1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 175-183.

olmaya başlamışlardır³⁵. Şah II. Tahmasb'a vaatlerde bulunarak kendi tarafına çeken Ruslar, Hazar Denizi'ne yakın yerleri Derbend, Şirvan ve Bakü gibi önemli yerleri ele geçirmişlerdir. Rusların İran sınırlarındaki faaliyetlerinden rahatsız olan Osmanlı Devleti, Ruslara karşı çıkmıştır. İki devlet arasında yaşanan gerginlik, Fransa'nın arabuluculuğuyla taraflar arasında yapılan görüşmeler neticesinde İstanbul Antlaşması imzalanmıştır³⁶. Bahsi geçen bu iki devlet arasında 1724 tarihinde imzalanan antlaşmanın esaslarına göre; Derbend, Bakü kaleleri ile birlikte Dağıstan bölgesi Rusya'ya bırakılmıştır. Buna karşılık Revan, Tebriz, Tiflis, Karabağ ve Gence Osmanlı Devleti'ne verilmiştir³⁷.

Şah II. Tahmasb'ın bu dönemdeki en değerli komutanı Nadir Kuli Mirza, Afgan kabilelerine karşı verdiği mücadeleler sonucu onları İran'dan çıkartmayı başarmıştır³⁸. Nadir, 1733'te Bağdat'ı kuşattıysa da alamamış; fakat Erivan ve Gence'yi tekrar İran topraklarına dâhil etmiştir. Ruslara karşı 1735'te yaptığı savaşlarda Derbend ve Bakü'yü geri almış; bu başarılarından sonra Şah II. Tahmasb'ı tahttan indirerek yerine çocuk yaştaki Şah III. Abbas'ı getirmiştir. Kendisini de küçük yaştaki Şaha naip olarak tayin etmiştir. 1736'da Nadir Şah unvanıyla kendi hükümdarlığını ilan ederek Afşar dönemini başlatmıştır³⁹.

1.1.3. Afşar Dönemi (1729-1747)

Nadir Şah, Safevî Devleti'nin son dönemlerinde Osmanlı, Rus ve Afganlara karşı verdiği başarılı mücadeleler sonucunda İran coğrafyasında kaybedilen yerleri geri alarak en gözde komutan olmuştu. Artık Safevî tahtına geçme zamanının geldiğini düşünerek Mugan Ovası'nda düzenlenen Nevruz Bayramı şenliğine tüm devlet erkânını davet ederek tahta geçti⁴⁰. 1736'da tahta geçtikten sonra Şah unvanını kullanmaya başladı⁴¹.

³⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 92-93.

³⁶ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Cilt: 2, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1987, s. 382.

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 4/1, 192-194.

³⁸ Roger Savory, *a.g.e.*, s. 253.

³⁹ Tufan Gündüz, *a.g.m.*, s. 455.

⁴⁰ Mürteza Ravendi, *Tarih-i İctimâi-i İran*, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1356 (1977), s. 440; Muhammed Kazım Mervî, *Âlem-i Ara-yı Nadir-i*, Cilt: 1, (Düz: Muhammed Emin Reyahi), Tahran: 1364 (1985), s. 441; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 145.

⁴¹ Willem Floor, *Hükümet-i Nadir Şah*, (Terc: Ebulkasım Seri), Tahran: İntişarat-ı Tus, 1368 (1989), s. 75.

Sünni olan Nadir Şah, Şii mezhebinin hâkim olduğu bir coğrafyada iktidarını ilan etmişti. Bunun farkında olan Şah, mezhepler arasında bir denge inşa etme istiyordu⁴². Bu dengenin inşası için Hz. Muhammed'in soyundan gelen imamların temsil ettiği Caferi mezhebini beşinci mezhep olarak kabul etmiştir. Osmanlı Devleti'nin de bu mezhebi beşinci mezhep olarak kabul etmeleri için uğraşmıştır⁴³. Osmanlı Devleti de bu dönemde yapılan antlaşmaların içerisine İran'daki dini yerlerde Hz. Osman, Hz. Ömer, Hz. Ebubekir ve Hz. Aişe'ye kötü söylemlerde bulunulmaması yönünde maddeler koymuştu⁴⁴. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1736'da savaşın çıkması, Nadir'i durumdan istifade etmeye ve mezhebi meseleyi erteletmeye yöneltti. 1738'de harekete geçerek Kandehar'ı aldı⁴⁵.

Nadir Şah, Kandehar'ı aldıktan sonra Hindistan'a sefer düzenledi. 1738'de Hindistan hükümdarı Muhammed Şah ile yaptığı savaşı kazanarak onun hazinesine sahip oldu⁴⁶. Hindistan yönetimini tekrar Muhammed Şah'a bırakarak hazine ve sanatkârlarla birlikte İran'a döndü⁴⁷. Hintli bir tarihçiye göre, "348 yılda biriktirilen zenginlik bir anda Nadir Şah'ın eline geçerek el değiştirmiştir"⁴⁸.

Nadir Şah döneminde halktan alınan ağır vergiler, Hind hazinelerinin halk ve ordu için kullanılmaması iç isyanların çıkmasına sebep oldu. Ayrıca Murgab Irmağı'nın üzerinde yapılan baraj, göçebelerin yerleşik hayata zorlanması ülke içerisinde tepkilerin şiddetlenmesini beraberinde getirdi⁴⁹. Bu tepkiler sonucunda ülke içerisinde büyük çaplı ayaklanmalar meydana geldi. Nadir Şah, bu ayaklanmalardan birini bertaraf etmek için gittiği Horasan'da iki asker tarafından 1747'de öldürüldü⁵⁰. Nadir Şah'ın ölümünden sonra oluşan kargaşa ortamından yararlanan Ali Kuli Mirza, 1747 yılında Adil Şah

⁴² Sadık Rızazade Şafak, *Nadir Şah*, Tahran: Encümen-i Asar-ı milli, 1339 (1960), s. 24.

⁴³ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 147.

⁴⁴ Osmanlı Devleti, daha önceden yaptığı anlaşmalara da bu maddeyi koydurmuştur. Bkz. Erhan Afyoncu, *a.g.e.*, s. 427.

⁴⁵ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Cilt: 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1950, s. 1.

⁴⁶ Rızazade Şafak, *a.g.e.*, s. 9-10.

⁴⁷ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 159.

⁴⁸ Peter Mansfield, *a.g.e.*, s. 207.

⁴⁹ A.Y. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 642.

⁵⁰ Faruk Sümer, "Avşarlılar" *TDVİA*, Cilt: 4, İstanbul: 1991, s. 165; Abdurrahman Ateş, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta: 2001, s. 164.

unvanıyla Afşar tahtına oturdu. Ancak Ali Kuli Mirza, on bir ay iktidarda kalabildi ve 1748’de kardeşi İbrahim Mirza tarafından tahttan indirilerek gözlerine mil çektirildi⁵¹.

1.1.4. Zend Dönemi (1750-1779)

Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra İran’da başlayan iç karışıklıklar sırasında Kaçarlar ve Zendliler taht mücadelesine girişmişlerdir. Bu mücadeleden galip çıkan Zend reisi Kerim Han, Afşarlardan sonra İran’da Zend hâkimiyetini kurmuştur⁵². Kerim Han Zend, Osmanlı Devleti ile mücadele edip Basra’yı ele geçirdikten sonra İran’da hâkimiyetini pekiştirmeye başlamıştır⁵³. Ayrıca Bahtiyari Aşireti ile mücadele ederek onları yenilgiye uğratmıştır⁵⁴. Kerim Han Zend, elde ettiği bu başarılarından sonra iki önemli düşmanı olan Azad Han Afgan ve Muhammed Hasan Kaçar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır⁵⁵. Azad Han ile Kazvin yakınlarında yaptığı savaşta yenilince gücünü toplamak için İsfahan şehrine geri çekilmiştir⁵⁶. Bir diğer düşmanı olan Muhammed Hasan Han Kaçar üzerine de ordu göndermiş; ama ordusu başarı elde edemeyince kendisi İsfahan’a giderek Muhammed Hasan Han ile savaşmış ve bu savaşta yenilip geri çekilmiştir⁵⁷.

Kerim Han’ın 1779’daki ölümünden sonra oğulları arasında taht mücadeleleri başlamıştır. Lütf Ali Han Zend, 1792’de Ağa Muhammed Han Kaçar ile giriştiği savaşta başlarlar elde etmişse de daha sonra yenilmiştir⁵⁸. Bu yenilgi ile birlikte İran’da Zend Hanedanı zor duruma düşmüştür⁵⁹. Ağa Muhammed Han, 1794’te Kirman şehrini

⁵¹ Abdurrahman Ateş, “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hâkimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası”, *Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, Aralık, 2006, s. 56.

⁵² Perviz Recebi, *Kerim Han Zend ve Zaman-ı O*, Tahran: İntişarat-ı Kitab-ı Ame, 1389 (2010), s. 25; Erhan Afyoncu, *a.g.e.*, s. 427.

⁵³ Michael Axworthy, *a.g.e.*, s. 210.

⁵⁴ Ali Asgâr Şemim, *İran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran: Behzad, 1387 (2008), s. 26; Abbas İkbâl Aştıyani, *Tarih-i İran Pes Ez İslam*, Tahran: 1378 (1999), s. 638; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 192.

⁵⁵ Ebu’l-Hasan Bin Muhammed Emin Gülistane, *Mecemelü’t-Tevarih Ba’d Nadiriye*, (Çalış: Muhammed Taki Rezvi), Tahran: İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, 1344 (1965), s. 21.

⁵⁶ Abdullah Razi, *a.g.e.*, s. 449-450.

⁵⁷ Muhammed Hicazî, *Hülesâ-i Tarih-i İran Ta İnkırâzı Kacarîye*, Tahran: 1335 (1956), s. 199.

⁵⁸ Gene R. Garthwaite, *a.g.e.*, s. 171; Lütf Ali Han döneminden önce kısa ömürlü de olsa bazı önemli şahıslar iktidara gelmiştir. Zeki Han Zend (1779), Ebu’l-Feth Han (1779), Sadık Han (1779-1782), Ali Murad Han (1782-1785) ve Cafer Han Zend (1785-1789). Bu dönemler hakkında bkz. Abdülhüseyn Nevayi, *Kerim Han Zend*, Tahran: Kitabhâne-i İbn-i Sina, s. 319-322.

⁵⁹ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 210.

muhasara edip ele geçirdikten sonra burada katliamlara girişmiştir. Lütf Ali Han ise Kirman'dan kaçarak Bem şehrine sığınmış; burada iken Ağa Muhammed Han'a teslim edilmiştir⁶⁰. Ağa Muhammed Han tarafından gözlerine mil çektirildikten sonra Tahran'a gönderilmiş ve orada asılıp öldürülmüştür⁶¹.

1.2. Kaçar Hanedanı Dönemi İran (1795-1925)

Kaçarlar, diğer Türk boyları gibi, 14. asırda Orta Asya'dan İran bölgesine göç etmiş; ancak 16. asrın başlarına kadar burada siyasi olarak bir varlık gösterememişlerdi. Safevi Devleti'nin kuruluşu sırasında Kızılbaş Türkmen boylarına yardım ederek Şah I. İsmail'in tahta geçmesinde etkili olmuşlardı. Safevîler, Kaçar kabilesinin önde gelen isimlerini devlet adamı olarak görevlendirip İsfahan'a göndermişlerdi. Daha sonra Kaçarların bir kısmını kuzey sınırlarını korumak için Gürcistan'a, bir kısmını Tatarlara karşı Horasan'a ve bir kısmını da Esterabad ve Mazendaran'a göndermişlerdi. Safevîlerin 18. asrın başlarından itibaren siyasi, iktisadi ve askeri alanlarda güç kaybetmeleri neticesinde İran'da siyasi bir güç olarak görülmeye başlamışlardır⁶².

Kaçarlar, dengeli ve akılcı bir siyaset izleyerek Afşar ve Zend dönemlerinde tahta hâkim olma serüvenlerini başlatmışlardır. Muhammed Hasan Han Kaçar ile başlayan bu serüven, Ağa Muhammed Han'ın 1795'te Tahran'da tahta oturmasıyla son bulmuştur⁶³. Ağa Muhammed Han'ın, İran'da Kaçar hâkimiyetini kurmasıyla İran tekrardan Türk kökenli bir hanedanlığın egemenliğine girmiştir⁶⁴.

⁶⁰ Abdullah Mostevfi, *Şerh-ı Zingânî-i Men ya Tarih-i İctimâî ve İdare-i Devre-i Kacariye*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Zevar, 1371 (1992), s. 11; Michael Axworthy, *a.g.e.*, s. 215.

⁶¹ Abdülkerim Ali Rıza Şirazî, *Tarih-i Zendiye*, Tahran: 1365 (1986), s. 114; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 211.

⁶² Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, s. 33. Kaçarlar, Timur hâkimiyetinin ardından Akkoyunluların himayesine girdikten sonra önemli bir güç haline gelmişlerdir. Kaçarların Kafkasya'da güçlenmesinden çekinen Şah Abbas Kaçarları hem Türkiye'deki akrabalarından uzaklaştırmak hem de İran'a yapılan Türkmen ve Özbek akınlarına karşılık vermek için Horasan'ın Esterâbâd ve Gürgen bölgelerine yerleştirmiştir. Bkz. Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, İstanbul: Enderun Yayınları, 1988, s. 67; Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul: Bilgeoğuz, 2011, s. 92.

⁶³ Robert Grant Watson, *Tarih-i İran Devre-i Kacariye*, (Terc: A. Vahid Mazanderani), 3. Baskı, Tahran: Sohen, 1354 (1975), s. 56.

⁶⁴ A.Y. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 619.

1.2.1. Ağa Muhammed Han Dönemi (1795-1797)

Zend Aşiretinin reisi Kerim Han'ın ölümünden sonra meydana gelen iç kargaşayı iyi değerlendiren Muhammed Hasan Han, İran'da Kaçarların varlığını daha güçlü bir şekilde hissettirmeye başlamıştır. Ağa Muhammed Han⁶⁵, İran'da Kaçar hâkimiyetini kurduğu dönemde Avrupa devletler Fransız Devrimi'nin getirmiş olduğu yeni fikrîlerin yanında değişen siyasi sınırlar ve güçler dengesiyle uğraşmaktaydılar⁶⁶. İran'a komşu olan Osmanlı Devleti, Rusya ile savaşması ve Avrupa'da değişen siyasi konjonktürün sonucunda Rusya'nın Lehistan ile meşgul olmasından dolayı İran'ın zayıf durumundan istifade edememiştir⁶⁷. İran'ın içinde bulunduğu durumdan faydalanmak isteyen II. Katerina, Hazar Denizi sahilinde Rus Donanması'nın gücü artırmak için Ağa Muhammed Han'dan istekte bulunmuşsa da bu isteği kabul edilmemiştir⁶⁸. II. Katerina, Gürcistan üzerinden İran'a ulaşarak Rusya'nın güneye inme arzusunu gerçekleştirmek için yayılmacı bir siyaset izlemiştir. Bu siyasetini gerçekleştirmek konusunda Gürcistan Kralı Heraklius ile beraber hareket etmiştir. Ağa Muhammed Han, bunun üzerine Gürcistan'a sefer düzenlemiştir. Ruslar, Ağa Muhammed Han'ın bu hareketi üzerine Heraklius'a askeri yardım göndermiştir. Rus orduları kısa zamanda İran topraklarında ilerlemiş ve Mugan Ovası'nda karargâh kurmuşlardır. Bu sırada II. Katerina hayatını kaybedince Rus askerleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Rus ordularının geri çekilmesini bir fırsat olarak gören Ağa Muhammed Han, Gürcistan'ı tekrar ele geçirmek için hazırlıklar yapmış, ancak 1797'de Şuş şehrinde hizmetkârları tarafından öldürülmüştür⁶⁹. Ağa Muhammed Han'ın ölümünden kısa bir süre önce Rusya'nın Gürcistan'a taarruz etmesiyle başlayan İran-Rus mücadelesi, Feth Ali Şah'ın dönemi boyunca devam etmiştir⁷⁰.

⁶⁵ Emine Pakrevan, *Ağa Muhammed Han Kacar*, (Terc: Cihangir Efkâri), Tahran: 1348 (1969), s. 65.

⁶⁶ Abdurrıza Hûşeng Mohdevi, *Tarih-i Revâbit-i Harici-i İran*, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1350 (1971), s. 197; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789- 2012)*, 9. Baskı, İstanbul: Der Yayınları, 2013, s. 7.

⁶⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 4/1, s. 458-463; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 243-244.

⁶⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s. 172; Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, İstanbul: Bilgeoğuz, 2010, s. 70.

⁶⁹ Abdullah Razi, *a.g.e.*, s. 485-486; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 245-247.

⁷⁰ İbrahim Yetiş, "Kaçar Hanedanlığı Döneminde İran Ordusu", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 41, Isparta: 2017, s. 36.

1.2.2. Feth Ali Şah Dönemi (1797-1843)

Ağa Muhammed Han'ın öldürülmesinden sonra dönemin veziri Hacı İbrahim Han, İran tahtının Feth Ali Şah'ın hakkı olduğunu ilan etmiştir. Nitekim Feth Ali Şah Ağa Muhammed Han'ın vefatından sonra Fars bölgesinden hareket ederek Tahran'a gelip tahta oturmuştur⁷¹. Ağa Muhammed Han'ın kısa süren hükümdarlık döneminde İran'da güçlü bir merkezi otorite görünse de hakikatte bu otoritenin olmadığı ve Batılı devletlerin İran'ı kendi menfaatlerinin mücadele alanına çevirdikleri görülmektedir. İngiltere ve Fransa'nın Hindistan üzerindeki çıkarları konusunda İran coğrafyasının stratejik öneme sahip olması ve İngiltere'nin kendi çıkarları için İran üzerinden Hindistan'a ulaşma yoluna başka devletleri yaklaştırmaması, İran'daki hâkim idarenin yıpranmasına yol açmıştır⁷². Ayrıca dönemin devlet adamlarının tecrübesiz ve liyakatsiz olmaları, devlet idaresine sirayet eden dış müdahaleyi çoğaltmıştır⁷³. Bu dönemde Rusya, İngiltere ve Fransa gibi emperyalist büyük devletler, Ortadoğu ve Hindistan üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Fransa, Napolyon döneminde İran ile siyasi ve askeri alanlarda anlaşmalar yapmışsa da İngiltere'nin İran'da nüfuz kurma siyasetine engel olamamıştır. Rusya ise İran ile yaptığı savaşlar neticesinde İran'ın Kafkasya bölgesindeki topraklarını işgal etmiştir. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İran üzerindeki siyasetlerini engellemeye çalışarak kendisine bağlı güçsüz bir İran'ı daha uygun görmüştür⁷⁴.

Feth Ali Şah döneminde ortaya çıkan iç ayaklanmalarda özellikle Safevî, Afşar ve Zend dönemlerinden arka planda kalmış güçlerin ve Ağa Muhammed Han'ın güçlü komutanlarının büyük rolleri olmuştur. Feth Ali Şah'ın saltanatı hak iddia edenleri

⁷¹ Kilement Markhan, *Tarih-i İran der Devre-i Kacar*, (Terc: Mirza Rahim Ferzane), Tahran: Neşr-i Ferheng-i İran, 1367 (1988), s. 33; Robert Grant Watson, *a.g.e.*, s. 105. 1771 yılında doğan Feth Ali Şah'ın asıl adı Baba Han'dır. Kaçarların kurucusu olan Ağa Muhammed Han'ın kardeşi Hüseyin Kuli Han'ın oğludur. Amcası Ağa Muhammed'in oğlu olmadığı için kendisine Feth Ali Şah'ı veliaht olarak seçip Kirman, Fars ve Yezd eyaletlerine vali olarak tayin etmiştir. Feth Ali Şah, Amcası öldürülünce tahta oturmak için Fars Eyaleti'nden hareket ederek Tahran'a gelmiş, -Feth Ali Şah- namıyla Kaçar Hanedanının tahtına oturmuştur. Askeri ve siyasi konularda bilgisiz olup, para düşkünü ve zayıf bir iradeye sahip bir kişiliğe sahiptir. İdari konulardan fazlaca anlamaması ve kadınlara karşı düşkünlüğünden dolayı İran'ın Ruslar karşısında toprak kaybetmesini önleyememiştir. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah", *TDVİA*, Cilt: 12. İstanbul: 1995, s. 451; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 248-249.

⁷² Penâhî Simnânî, *Feth Ali Şah Kacar*, Tahran: İntişarat-ı Numune, 1376 (1997), s. 42; Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 52.

⁷³ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 248.

⁷⁴ Hüseyin Sultanzade, *Tarih-i Medaris-i İran*, Tahran: 1364 (1985), s. 247; Yılmaz Karadeniz, *Islahat Görünümlü İngiliz İşgali'nin Safhaları İran Örneği (1800-1925)*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, 58-59.

bertaraf etmemiş olması ve devlet yönetiminde yetersiz olması, kendisine karşı muhalefetin artmasına yol açmıştır. Bunun yanında askerlerin maaşının zamanında ve hakkıyla verilmemesi de önemli sorunlara neden olmuştur⁷⁵.

Feth Ali Şah, Rusların Kafkaslar üzerinden İran'ı işgal etme teşebbüslerini siyasi ve diplomatik girişimlerle çözmeyi denemiştir. Ancak bu girişimler başarılı olmamış ve Ruslarla yapılan savaşlarda İran ordusu ağır yenilgiler almış; İran, Kafkasya'da önemli miktarda toprak da kaybetmiştir⁷⁶. Bu dönemdeki İran-Rus Savaşları iki devre halinde olmuştur. Birinci devredeki savaşlar Rusların Gürcistan üzerinden İran topraklarına taarruzu ile başlamış ve 1813'te taraflar arasında imzalanan Gülistan Antlaşması ile sona ermiştir. İran, bu anlaşmayla Hazar Denizi kıyılarının yanında Karabağ, Gence, Şirvan, Derbend, Bakü, Kebe ve Taleş gibi önemli bölgeleri kaybetmiştir. Birinci devre savaşları sonucunda İran'ın askeri açıdan zayıf durumda olduğunu gören Rusya, Gülistan Antlaşması'ndan sonra bu durumdan faydalanmak istemiştir. İran ile savaşmak için bahaneler arayan Rusya, İran'ın bağımsızlığını tehlikeye düşürecek isteklerde bulunmuş; Feth Ali Şah bunları reddedince tekrar İran topraklarına taarruza başlamıştır. İkinci devre İran-Rus Savaşları ile Rusların İran topraklarındaki ilerleyişi kendisinin İran'daki çıkarlarına ters düşmeye başlayınca İngiltere taraflar arasında arabuluculuk yapmayı önermiştir. Böylece, İngiltere'nin arabuluculuğundan, taraflar 1828'de Türkmençay Antlaşması'nı imzalamıştır. Rusya, Avrupa'da giriştiği savaşların hiçbirinde elde edemediği kazançları, bu anlaşmayla İran karşısında elde etmiştir⁷⁷. İran, bu antlaşmayla Erivan bölgesini, Aras Nehri batısındaki topraklarını Rusya'ya bırakmış ve 5.000.000 tümen savaş tazminatı ödemeyi kabul etmiştir⁷⁸.

Fransa ve İngiltere, Hindistan güzergâhındaki İran'ın içinde bulunduğu zayıf durumdan yararlanmak için bu dönemde amansız bir rekabete girmişlerdir. Fransa, devrim sonrası süreçte önemli bir güç haline gelen Napolyon'un Avrupa'da yeni fetihlere yönelmesiyle İngiltere'ye rakip olmaya başlamıştır. Napolyon, Avrupa'nın siyasi güç

⁷⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 249.

⁷⁶ Said Nefisi, *Tarih-i İctimâi ve Siyasi-i İran der Devre-i Muasır*, Cilt: 1, Tahran: Müesses-i Matbuat-ı Şark, 1335 (1956), s. 174; Michael Axworthy, *a.g.e.*, s. 223; Feth Ali Şah döneminde İran-Rusya ilişkileri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 278-296.

⁷⁷ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 280-292; Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 686.

⁷⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s. 323.

dengeğini alt üst etmiş; İngiltere'nin Hindistan ve Uzakdoğu'daki gücünü kırmak için özellikle İran ve Osmanlı devletlerinden yararlanmak istemiştir⁷⁹. Fransa'nın bu isteği, Rusya'ya karşı zor durumda kalan Feth Ali Şah'ın işe gelmiştir. Şah, 1803'teki İran-Rus savaşları sırasında Napolyon'un teklif ettiği yardım isteğini kabul ederek ittifak yapma kararı vermiştir. Feth Ali Şah, bu ittifak için 1805'te Napolyon'a bir elçi ile birlikte mektup göndermiştir. Napolyon, Şaha cevabi bir mektup yollamış; mektupta, Rusya ve İngiltere karşısında İran'a her türlü desteği vereceğini yazmıştır⁸⁰. Karşılıklı mektuplaşmaların da yardımıyla taraflar arasında 1807'de Finkestein Antlaşması yapılmış, bu anlaşmadan cesaret alan Şah, Rusya'ya karşı tavırlı duruşunu gizlememiştir⁸¹. Anlaşmaya göre; Fransa, İran ordusunun ihtiyaç duyduğu top ve tüfekleri Avrupa piyasası değerinde vereceğini ve İran'da tophanenin kurulması hususunda askeri mühendisler ve uzmanlar göndereceğini taahhüt etmiştir. Buna karşılık, İran da İngiltere ile olan ilişkilerini tamamen kesmeyi ve Tahran'daki İngiliz elçilerini sınır dışı etmeyi kabul etmiştir⁸². Fransa, Finkestein Antlaşması'ndan sonra İngilizlerin İran coğrafyasındaki nüfuzunu tamamen kırmak için ticari antlaşmalar da yapmıştır⁸³. Fransa ile İran arasında yapılan bu antlaşmalardan rahatsız olan İngiltere, bu ittifakı bozmak için Hindistan Valisi olan John Molcolm'u İran'a göndermiştir⁸⁴. Ancak Napolyon'un İran ile yapmış olduğu antlaşmanın henüz mürekkebi kurumadan aynı tarihte Rusya ile Tilsit Anlaşması'nı imzalaması ve İran ile Osmanlı Devleti'ni pazarlık konusu yapması, İngiltere'nin işine yaramıştır. İngiltere, böylece, tekrar İran üzerinde nüfuzunu hissettirmeye başlamıştır⁸⁵. Fransa, Rusya ile İran üzerinde gizlice anlaşma imzalayınca,

⁷⁹ Abbas İkbâl Aştıyânî, *a.g.e.*, s. 59-60; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 259-260.

⁸⁰ Yasin İpek, *Kaçar Hanlığı ve Bahâiler*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: 2009, s. 28-29; Muhammed Cevad Meşkûr, *Tarih-i İran-ı Zemin: Rûzgâr-ı Bastan Ta İnkirâz-ı Kacarîyye*, Tahran: İntişarat-ı İşrâkî, 1366 (1987), s. 329.

⁸¹ Cafer Mehdi Niyâ, *Heft Bar İşgal-i İran der 23 Karn*, Cilt: 4, 2. Baskı, Tahran: İntişarat-ı Panos, 1377 (1988), s. 81; Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, İstanbul: Emre Yayınları, 2008, s. 30; Antlaşmanın içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 57.

⁸² Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 263; Said Nefisi, *a.g.e.*; Cilt: 1, s. 145.

⁸³ Gulamrıza Verheram, *Nizâm-ı Siyasi-i ve Sazmanha-yı İçtimâî der Asr-ı Kacar*, Tahran: 1367 (1988), s. 256.

⁸⁴ Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 57.

⁸⁵ Bu anlaşmayla Fransa, sadece İran'ın güvenini kaybetmemiştir. İran'ın yanında Osmanlı Devleti'nin de güvenini kaybetmiştir. Fransa, Ruslarla yapmış olduğu bu anlaşma ile kendisine Avrupa'da yapacağı yardımlar karşılığında Osmanlı ile Rusya arasında arabuluculuk yaparak bir anlaşmaya varmasını sağlayacaktı. Fransa, Osmanlı'yı Eflak ve Boğdan'ı Rusya'ya bırakmasını kabul ettirecektir. Eğer bunu başaramazsa Rusya'nın, bu bölgeleri güçle alması konusunda yardımda bulunacaktır. Fransa'nın bu tavrına neden olan olayda III. Selim'in tahta indirilmesi olmuştur. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 5, 8. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, s. 98-99.

İngiltere ve Rusya karşısında İran'a vermiş olduğu vaatlerin gerçekçi olmadığını göstermiştir⁸⁶. Fransa'nın bu tavrı İran'da bu devlete karşı muhalefetin artmasına sebep olmuştur. İran üzerindeki nüfuzunu artırmak isteyen İngiltere, mevcut durumu iyi bir şekilde değerlendirerek bu muhalif grupların uyanında yer almıştır⁸⁷.

İngiltere'nin Feth Ali Şah döneminde İran ile ilişkisi, genellikle emperyalizmin getirmiş olduğu yeni ilkelere göre gelişmiştir. Bu ilişki, Hindistan ve Güney Asya ile komşu olan İran'ın bir geçit olmasından dolayı büyük ölçüde, İngiliz çıkarlarına göre şekillenmiştir⁸⁸. İngiltere, kendisi haricinde üçüncü bir devletin Hindistan'a yaklaşmasını istememiş ve bu güzergâhtaki İran ve Afganistan'ın kendi nüfuzunda kalmaları için güçlenmesini de engellemiştir⁸⁹. Fransa'nın İran'a yaklaşmasından rahatsız olan İngiltere, İran'ı kendi tarafına çekmek için 1800'de Hindistan Valisi John Malcolm'u Buşehr'e göndermiştir. Malcolm, Şah ile yapmış olduğu görüşmeler neticesinde iki devlet arasında 1801'de siyasi ve ticari olmak üzere iki anlaşma imzalamaya muvaffak olmuştur⁹⁰. Taraflar arasında anlaşmalar imzalandığı sıralarda Rus çarı I. Pavel'in ölmesi ve onun yerine geçen I. Aleksander'ın Hindistan üzerindeki siyasetten vazgeçmesi İngiltere'yi rahatlatmıştır⁹¹. İngiltere, bunun üzerine İran ile yapmış olduğu anlaşmaları İran'daki Fransız ordularının sınır dışı edilmesi ve ticari ayrıcalıklarla sınırlı tutmuştur. Feth Ali Şah, anlaşmaların uygulanması için 1802'de Hacı Halil Han Kazvini'yi Hindistan'a elçi olarak göndermiş; ancak Hindistan'da bir av merasimi esnasında elçinin öldürülmesi, durumu hassas hale getirmiştir. İngiltere, bu olayın İran ile olan ilişkilere zarar vermemesi için bir elçilik heyetini göndererek Hacı Halil Han Kazvini'nin kan bedelini ödemiştir. İngiltere'nin bu hareketi İran'da sert tepkilerle karşılanmıştır⁹².

⁸⁶ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 267.

⁸⁷ Abdülrezzak Dinbili, *Muasır-ı Sultaniye*, Tahran: 1351 (1972), s. 146.

⁸⁸ Gulamrıza Verheram, *a.g.e.*, s. 212; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 269.

⁸⁹ Mesut Aydın, *Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*, İstanbul: Asam, 2001, s. 5.

⁹⁰ Mina Zehirnejad İrşâdi, *Esnadi Ez Revâbit-i İran ve İngilis der Âhd-ı Muhammed Şah Kacar*, Tahran: Merkez-i Esnad ve Tarih-i Diplomasi, 1381 (2002), s. 9-10; Denis Rayit, *İngilizyan der İran*, (Terc: Gulam Hüseyin Sadri Afşar), Tahran: İntişarat-ı Cihan, 1357 (1978), s. 12; Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revâbit-i Siyasi-i İran ve İngiliz*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı İkbâl, 1353 (1974), s. 56-57; Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 195.

⁹¹ Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s.206.

⁹² Nasır Necemî, *İran der Meyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendeganî Abbas Mirza*, Tahran: 1336 (1952), s. 82; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 270-271; Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 196.

İngiltere, Hacı Halil Han Kazvini Olayı'ndan sonra bozulan ilişkileri tekrar geliştirmek için İran'a bir heyet göndermiş; bu heyetin Şah ile yapmış olduğu görüşmelerden sonra İran ile İngiltere arasında 1809'da bir antlaşma imzalanmıştır⁹³. Antlaşmaya göre İngiltere, İran'a ordu ihtiyaçları için yıllık 120.000 İngiliz Pound vermeyi ve ordunun ihtiyacı olan top ve tüfekleri askeri uzmanlarla birlikte göndermeyi vadetmiştir. İran ise bu vaatlere karşılık Yezd, Şiraz, İsfahan ve Kazvin'de İngiltere konsolosluklarının açılmasını kabul etmiştir⁹⁴.

İngiltere'nin Feth Ali Şah'ın saltanatı devrinde İran üzerindeki siyaseti güçsüz bir İran'ın ayakta tutulması üzerinedir. Bu siyasetini İran-Rus savaşları sırasında imzalanan iki antlaşma ile önemli ölçüde gerçekleştirmiştir. İngiltere'nin bu siyaseti Hindistan ve Afganistan üzerindeki çıkarlarını korumak amaçlı olmuş; güçsüz bir İran'ın Hindistan ve Afganistan'da dengeleri değiştiremeyeceğine inanmıştır. İngiltere, İran üzerinde izlemiş olduğu bu siyasette çoğu defa başarılar elde ederek kazançlı çıkmada muvaffak olmuştur⁹⁵. İngiltere, aynı zamanda İran üzerinde nüfuzunu devam ettirmek için bazen liyakatsiz yöneticilerin başa gelmesinde önemli rol oynamış; iç ve dış çatışmalar neticesinde zor durumda kalan İran'a dost gibi görünerek kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesini sağlamıştır⁹⁶.

Babasının saltanatında, askeri ve siyasi bakımdan devletin durumunu düzeltmeye çalışan Şehzade Abbas Mirza⁹⁷, Ruslara karşı verdiği başarılı mücadeleler sonrasında babası Feth Ali Şah tarafından tahtın veliahtı ilan edilmişti. Ruslar Kaçar tahtında Abbas Mirza gibi bir hükümdarı istemedikleri için şehzadenin rakiplerini destekliyorlardı. Şehzade, 1833'te Herat Seferi sırasında ölünce yapmak istediği ıslahatlar da

⁹³ Pio-Carlo Terenzio, *Rekabet-i Rus ve İngiliz der İran ve Afganistan*, (Terc: Abbas Azerin), Tahran: İntişarat-ı Pengah Tercüme ve Neşr-i Kitab, 1359 (1980), s. 15.

⁹⁴ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 272-273; Nasır Necemî, *a.g.e.*, s. 163; Anlaşmadan sonra 1810 yılında John Malcolm İran orduları için gerekli olan mühimmat getirerek Çimen-i Sultaniye'de Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkmıştır. Bu mühimmatlar İran-Rusya savaşlarında İran ordusuna büyük katkılar sağlamıştır. İran'da, çalışmalarına başlayan John Malcolm, Tophane'yi Lindsay'a, Piyadeleri Christie'ye, askeri eğitimleri ise Mantieth ve Pottinger'e bırakmıştır. Eğitimlerden sonlar askerler Abbas Mirza'nın ordusuna gönderilmiştir. Bkz. Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 78; Yılmaz Karadeniz, *Islahat Görünümlü İngiliz İşgali*, s. 62-63.

⁹⁵ Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 82.

⁹⁶ Yasin İpek, *a.g.t.*, s. 33; Feth Ali Şah döneminde İran'ın İngiltere'yle olan ilişkileri hakkında bkz. Denis Rayit, *İngilizyan der İran*, (Terc: Gulam Hüseyin Sadri Afşar), Tahran: İntişarat-ı Cihan, 1357 (1978); Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 269-280.

⁹⁷ Kilement Markhan, *a.g.e.*, s. 55.

gerçekleşemedi⁹⁸. Abbas Mirza, Azerbaycan Eyaleti'nde valilik yaptığı dönemde halkı yeni medeniyet ilkeleriyle tanıştırmış; orduyu ıslah etmek için Avrupalı uzmanlardan yararlanıp Avrupa tarzı ordular kurmaya çalışmış; ordunun ihtiyacını gidermek için top ve tüfek fabrikalarının kurulmasına teşebbüs etmiş; Avrupa'ya öğrenci göndererek İran'ın ilerlemesi konusunda önemli adımlar atmıştır. Abbas Mirza, yapmış olduğu bu girişimlerde Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve Muhammed Han Emir-i Nizam gibi devlet adamlarından destek almıştır⁹⁹.

1.2.3. Muhammed Şah Dönemi (1834-1848)

Rusya, Türkmençay Antlaşması'ndaki maddeler arasına Abbas Mirza'nın ölümü halinde şehzadenin oğlu Muhammed Mirza'nın resmi veliaht olması maddesini koydurmuş ve İngiltere de bu maddeyi kabul etmişti. Feth Ali Şah 1784'te vefat edince Muhammed Mirza Tebriz'den Tahran'a getirilerek tahta oturtulmuştur¹⁰⁰. Muhammed Şah, tahta oturduktan sonra Tebriz'de kendisinin yanında bulunan Ebul Kasım Ferahani'yi sadrazamlık makamına getirmiştir¹⁰¹.

Muhammed Şah, tahta oturduğu sıralarda İngiltere ve Rusya kendi aralarında anlaşarak İran'ın bağımsızlığını kabul etmişlerdi. İngiltere'nin bu anlaşmalar ile hedefi İran'ın Rusya'ya yakınlaşmasını ve İran'da Rus nüfuzunun artmasını engellemektir. Rusya'nın da politikası aynı yönde olup o da İran'ın İngiltere'ye yakınlaşmasını istemiyordu¹⁰².

Muhammed Şah döneminde İran üzerinde devam eden İngiltere-Rusya rekabeti beraberinde önemli sorunlar getirmiştir. Örneğin, Rusya'nın Şah'ı Herat'ı alma

⁹⁸ Said Nefisi, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 112.

⁹⁹ Abbas İkbâl Aştıyan, *a.g.e.*, s. 692; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 323.

¹⁰⁰ Cafer Mehdi Niyâ, *a.g.e.*, s. 98; Ali Kuli Mirza, *İksirü't-Tevarih*, (Tash: Cemşid Keyanfer), Tahran: 1370 (1991), s. 399.

¹⁰¹ Ali Ekber Bina, *Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Danişgâh, 1337 (1958), s. 258. Devlet işlerinden ve siyasetinden anlaması, Fars dili ve kültürüne hâkim olması ve faziletli biri olması Ebul Kasım Ferahani'nin sadrazamlık makamına gelmesinde önemli rol oynamıştır. Ferahani, devlet adamlarının devlet işleri ve siyaseti konusunda liyakatsiz ve güvensiz olduklarını bildiği için tüm devlet işlerini kendi sorumluluğuna almıştır. Sadrazamlık görevi boyunca emperyalist devletlere karşı direnmiş; ne var ki onun bu direnci emperyalist devletlerin İran üzerindeki siyasetlerine engel olamamıştır. Bkz. Muhammed Alâeddin Mansur, *Tarih-i İran Ba'de'l-İslam*, Tahran: 1368 (1989), s. 40-49.

¹⁰² Yasin İpek, *a.g.t.*, s. 56-57; Ali Ekber Bina, *a.g.e.*, s. 258.

konusunda kışkırtması ve İngiltere'nin bu teşebbüsten haberdar olması, Şah'ın iki güç arasında nasıl bir siyaset izleyeceği problemiyle karşı karşıya getirmiştir. Bu süreçte, sadrazam Ebul Kasım Ferahani İngiltere'nin İran'daki siyasi etkisini azaltmaya çalışmıştır. İngiltere'ye karşı yürüttüğü siyasetin bedelini hayatıyla ödemiştir. Sarayda kendisini çekemeyen muhalifler ile İngilizlerin işbirliği sonucunda 1835 yılında öldürülmüştür. Sadrazam Ebul Kasım Ferahani'nin öldürülmesiyle yerine sadrazamlık makamına geçen Hacı Mirza Ağası'nın Rusya ile yakınlaşması İran'daki Rus nüfuzunu arttırmıştır. Ruslar bu ortamdan yararlanarak Herat'ın alınması için Şah ve yeni sadrazamı kışkırtmış; Herat'ın alınması için gerekli yardımları yapacaklarını vadedmişlerdir. Ancak İran'ın Herat'ı kuşatması ve İngiltere'nin buna karşı Basra Körfezi'nde işgallere başlaması sırasında Ruslar İran'ı yalnız bırakmıştır¹⁰³. 1837'de başlayan Herat kuşatması yaklaşık on ay devam etmişse de İngiltere'nin müdahalesi ve güneyden İran topraklarına girmesi sonucu başarı sağlanamadan geri dönmüştür. Herat kuşatması esnasında İngiliz elçisi Mc Neill, Şah'ı anlaşmaya ikna edeceği sırada, devreye giren Rusya elçisi Simonivch, anlaşmayı engellemiştir. İngiltere, bunun üzerine tutumunu daha da sertleştirerek Basra Körfezi'nden itibaren bütün İran'ı işgal edeceğini söylemiştir¹⁰⁴.

Muhammed Şah, bir taraftan İngiltere'nin Herat konusundaki tehditkâr tavırları ve öte taraftan Rusya'nın verdiği sözde durmaması neticesinde 1838'de kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmış ve Tahran'a geri dönmüştür¹⁰⁵. İngiltere, böylece, bir kez daha muhtemel İran-Rus bağlaşıklığını önlemeyi başarmış; İran ile olan ilişkilerini kendi emperyalist çıkarları doğrultusunda şekillendirmiştir¹⁰⁶. İngiltere, Afganistan üzerindeki nüfuzunu ilerletmek ve buradaki İran nüfuzunu kırmak için de burada iç karşılıklar çıkartmıştır¹⁰⁷. İran'ın bu dönemde Osmanlı Devleti ile çekişmesi de İngiltere'nin siyasi emellerine fayda sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Bağdat Valisi Rıza Paşa, Muhammere'ye taarruz etmiş ve İran bu duruma itiraz ederek İstanbul'a bir elçi göndermişti. Osmanlı Devleti, itirazı

¹⁰³ Ebul Kasım Tahiri, *Tarih-i Revâbit-i Bazargani ve Siyasi-i İran ve İngiliz*, Cilt: 2, Tahran: 1354 (1975), s. 143; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 332-335.

¹⁰⁴ Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 114; Percy Sykes, *a.g.e.*, s. 478.

¹⁰⁵ Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revâbit-i Siyasi-i İran ve İngiliz*, Cilt: 2, Tahran: İntişarat-ı İkbal, 1353 (1974), s. 402.

¹⁰⁶ Percy Sykes, *a.g.e.*, s. 480; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 334-335.

¹⁰⁷ Mahmud Mahmud, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 447.

dikkate almayarak Kotur ve Hoy bölgeleri üzerine de sefer düzlenmişti¹⁰⁸. İngiltere, bu dönemdeki İran-Osmanlı çekişmesinde kendi çıkarları doğrultusunda pozisyon belirlemiş ve her iki devletin zayıf bir şekilde de olsa ayakta kalmalarını istemiştir. İngiltere, İran'ın siyasi hudutlarını belirlemekle meşgulken Osmanlı ile savaş çıkmasını istememiştir¹⁰⁹. Bunun için Osmanlı-İran arasındaki sınır sorunlarının barış yoluyla çözülmesine gayret etmiş; yaşanacak muhtemel bir savaşa diğer devletlerin de dâhil olmasından çekinmiştir. Yakın zamanda yaşanan Mısır hadisesi devlet ile valisi arasındaki mesele iken birandan, diğer devletlerin olaya müdahil olması sonucu uluslararası bir sorun haline dönüşmüştü. Bu açıdan, İngiltere, Osmanlı ile İran arasındaki sorunun da uluslararası boyut kazanmasından korkmuştur¹¹⁰. Neticede İngiltere ve Rusya arabuluculuğuyla taraflar arasındaki hudut anlaşmazlığını bir sonuca ulaştırmak için bir komisyon kurulmuştur. Osmanlı Devleti, İran, İngiltere ve Rusya temsilcilerinin katılımıyla Erzurum'da komisyonun çalışmaları başlatılmıştır. Komisyon çalışmaları 1847'de tamamlanmış ve Erzurum Antlaşması imzalanmıştır¹¹¹. İkinci Erzurum Antlaşması olarak tarihe geçen bu antlaşmaya göre, Muhammere ve Şattü'l Arap İran'a bırakılacak; Süleymaniye Osmanlı toprağı kabul edilecekti. Şattü'l Arap'taki limanlar ise iki devletin faaliyetlerine açık olacak ve Osmanlı Devleti buradaki Şii halka iyi davranacaktı¹¹².

Muhammed Şah, saltanatının sonlarına doğru devlet işlerinden iyice elini çekmiş ve işleri, daha çok, sadrazam Hacı Mirza Ağasi'ye terketmiştir. Şah, yaşlı sadrazamın aldığı kararları onaylıyordu. Sadrazamdan dolayı artan Rus nüfuzuna karşı hiçbir önlem almadığından devletin güvenliği meselesi önemli hale gelmişti¹¹³. İdarede bu durumun yaşandığı sırada hastalanan Şah, 1848'de öldü¹¹⁴.

¹⁰⁸ Peter Avery, *Tarih-i Muasır-ı İran*, (Çev: Muhammed Refi Mihrabadi), 3. Baskı, Tahran: Heyderi, 1363 (1994), s. 117.

¹⁰⁹ Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 259; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 347.

¹¹⁰ İbrahim Aykun, *a.g.t.*, s. 57.

¹¹¹ Gulamrıza Verheram, *a.g.e.*, s. 220; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 347; Komisyona katılan devletlerin temsilcileri ve Erzurum Antlaşması'nın içeriğı hakkında detaylı bilgi için bkz. İbrahim Aykun, *a.g.t.*, 76-85.

¹¹² Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 260; Yasin İpek, *a.g.t.*, s. 66.

¹¹³ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 350; Abdullah Mostevfi, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 51-52.

¹¹⁴ Meryem Nejadekberi Mihriban, *Mirza Taki Han: Emir Kebir*, 4. Baskı, Tahran: Parsa, 1392 (2013), s. 52; Abbas İkbâl Aştiyan, *a.g.e.*, s. 702.

1.2.4. Nasırüddin Şah Dönemi (1848-1896)

Muhammed Şah'ın ölümünden sonra Horasan, Fars, Luristan ve KirmanŞah gibi önemli bölgelerde başlayan iç isyanlar İran'ı dağılma tehlikesiyle karşı karşıya getirmişti¹¹⁵. Bu durum, Tebriz'de valilik yapan ve on altı yaşında olan Nasırüddin Mirza'nın Tahran'a gelerek İran tahtına oturmasıyla son bulmuştur¹¹⁶. Nasırüddin Şah'ın tahta geçmesinde atabeyi olan Mirza Taki Han'ın önemli rolü olmuş ve Mirza Taki bu yardımına karşılık “*Emir Kebir*” unvanıyla sadrazamlığa tayin edilmiştir¹¹⁷. Mirza Taki Han, sadrazam olduktan sonra birçok alanda yenilikler yapmaya başlamıştır. Devlet görevlileri arasındaki yolsuzluklara karşı mücadele etme, devlet gelir ve giderlerini gösteren düzenli bir bütçe hazırlama, saray harcamalarını kısma, saray ve din adamlarına yapılan yüklü ödemeleri kesme gibi alanlarda yeni düzenlemelere gitmiştir¹¹⁸. Bunların yanında İran'ın diğer devletlerle olan ilişkilerini devlet yararına sürdürmüş; yabancı elçilerin saraydaki nüfuzlarını azaltmış ve ülkede casusluk faaliyetlerine engel olmak için önlemler almıştır¹¹⁹. Bu çalışmalarıyla yabancı devletlerin ülke içindeki faaliyet ve nüfuzlarını kırmaya çalışması, yabancı devletlerle iş birliği yapan şehzadelerin, saray görevlilerinin ve İran üzerinde emelleri olan İngiltere ve Rusya'nın ciddi şekilde rahatsız olmalarına sebep olmuştur¹²⁰.

Mirza Taki Han, İran Ordusu'nun teknik bakımından geri kalmışlığını fark ederek orduyu ıslah etmek için çalışmaları başlatmıştır. Avrupa'dan getirilen askeri uzmanların faydalı olmadıklarını, yalnız kendi çıkarları doğrultusunda çalıştıklarını görerek daha farklı çalışmalara yönelmiştir. Askeri alanda atılan ilk adımlardan birisi 1851'de Darü'l-Fünûn'un açılması olmuştur¹²¹. Sadrazamın çalışmaları sadece askeri ve idari alanlar ile

¹¹⁵ Abbas Kadiyani, *Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran*, Tahran: 1376 (1997), s. 724.

¹¹⁶ Yılmaz Karadeniz, *Osmanlı ve İran'ın İngiliz Paraleli Cemaleddin Esadabadi (Afgani)*, 2. Baskı, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, s. 65; Abbas Kadiyani, *a.g.e.*, s. 724.

¹¹⁷ Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, 5. Baskı, Tahran: Harezmî, 1355 (1976), s. 29-30.

¹¹⁸ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, (Çev: Reşat Uzmen), İstanbul: Bilgi Kültür Sanat, 2001, s. 23.

¹¹⁹ Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, s. 192-193; Yılmaz Karadeniz, *Osmanlı ve İran'ın Paraleli Cemaleddin Esadabadi (Afgani)*, s. 67.

¹²⁰ Peter Avery, *a.g.e.*, s. 133.

¹²¹ Nasır Karagözlü, *Islahat ve Tecedüd der Asr-ı Kacar*, Brezilya: Santa Catarina, 1386 (2007), s. 46-47; İran'da Dârülfünûn kurma fikrinin sadrazamın Rusya'da teknik, sanayi ve askeri okulları bizzat görmesiyle gerçekleştiğini öne süren İranlı tarihçiler vardır. Bununla birlikte, Dârülfünûn'un açılması hakkında İranlı tarihçi Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran* adlı eserinde aslında Dârülfünûn'un açılmasına İstanbul'da açılan Dârülfünûn'un ilham kaynağı olduğunu yazmıştır. Ona göre, Mirza Taki Han, Rusya'da gördüğü

sınırlı kalmamış, ayrıca kültürel, ekonomik ve sosyal alanlarda da Avrupa'yı tanımak ve yeni bilgiler edinmek için Avrupa'ya öğrenciler göndermiştir. İran üzerinde sömürgeci emelleri olmayan Avrupalı uzmanların İran'a gelmesinde önemli rol oynamıştır. Yapılan bütün yenilikleri halka duyurmak içinde “*Vekayi-i İttifakiye*” gazetesini çıkartmıştır¹²².

Sadrazamın ve İran'da istihdam edilen Avusturyalı uzmanların çalışmalarını kendi çıkarlarına ters gören İngiltere, bu uzmanların geri gönderilmesi konusunda girişimlerde bulunmaya başlamıştır. İngilizler, bundan sonra kendileri için İran'da en büyük tehlike olarak sadrazamı görmeye başlamışlardı. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için ilk olarak saraydaki devlet adamlarına rüşvet vererek sadrazama karşı harekete geçmelerini sağladılar. Sarayın baş kadını olan Mehd-i Ulya'nın yardımıyla sadrazamın Ruslardan yardım alarak tahta geçeceği iddiaları ortaya atıldı, Nasirüddin Şah bile bu yalan iddiaların tesirinde kalıp 1851'de sadrazamı görevinden almış ve yerine İngiliz yanlısı Mirza Ağa Han Nuri'yi bu göreve getirmiştir. Böylece, İngilizler istediklerine kavuşmuşlardır¹²³. Mirza Ağa Han Nuri'nin sadrazamlığa getirilmesinden rahatsız olan Ruslar, Emir-i Kebir lehinde teşebbüste bulunmuşlarsa da Şah, onu Kaşan'a sürgün etmiş ve 1852'de katlettirmiştir¹²⁴. Emir Kebir, kendi devleti ve milleti yararına hayata geçirmek istediği yeniliklerin faturasını hayatıyla ödemiştir¹²⁵. Sadrazamdan sonra İran dış siyasetinde tekrar yetersizlikler ortaya çıkmış ve İngiltere'nin İran üzerindeki nüfuzu giderek artmaya başlamıştır¹²⁶. Emir Kebir'den sonra sadrazamlık makamını elde eden Mirza Ağa Han Nuri'nin İngiliz çıkarları için çalışması, Herat'ın kaybedilmesine ve

çeşitli akademik okullara hayran kalsa da Dârülfünûn'u açma fikrini yeşerten İstanbul'daki Dârülfünûn olmuştur. Bkz. Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, s. 353.

¹²² Melike Sarıkcıoğlu, “İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1484-1907) İngiltere Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar”, *History Studies*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2013, s. 398; Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, s. 265-266. Mirza Taki Han (Emir Kebir)'in yapmış olduğu tüm ıslahatlar için bkz. Hüseyin Mekki, *Zendegan-i Mirza Taki Han Emir Kebir*, Tahran: Neşr-i Dünya-ı Kitab, 1328 (1949), s. 455 vd.

¹²³ Han Melik Sasani, *Siyasetgeran-ı Devre-i Kacar*, Tahran: İntişarat-ı Bank, 1338 (1959), s. 1-2; Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, s. 682-683.

¹²⁴ Cafer Mehdi Niyâ, *a.g.e.*, s. 114-115; Yılmaz Karadeniz, *Osmanlı ve İran'ın Paraleli Cemaleddin Esadabadi*, s. 70; Emir Kebir'in görevden alınmasından sonra İran'da artan İngiliz nüfuzundan endişelenen Rusya, kendisine yakın olan Mirza Taki Han Emir Kebir'i tekrar göreve getirmek için Nasirüddin Şah ile görüşmeler yapmış; Nasirüddin Şah, aynı zamanda eniştesi olan eski sadrazamını affetme durumuna geldiğinde durum, sadrazamın saraydaki düşmanları ve İngilizler tarafından yeni sadrazam olan Mirza Ağa Han Nuri'ye haber verilmiştir. Mirza Ağa Han Nuri ve yanındaki devlet adamları tarafından Emir Kebir Kaşan'da bir hamamda öldürülmüştür. Bkz. Hamid Algar, *Mirza Melkum Han*, (Çev: Murtezâ Azima), Tahran: İntişarat-ı Müderris, 1369 (1990), s. 7.

¹²⁵ Mazlum Uyar, *a.g.e.*, s. 45.

¹²⁶ Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 269.

başlatılan ıslahatların durmasına sebep olmuştur¹²⁷. Aslında Mirza Ağa Han Nuri'nin sadrazamlık makamına oturmasıyla İran'da bir gerileme dönemi başlamış; bu gerileme Ağa Hüseyin Han Sipahsalar'ın sadrazamlık dönemine kadar devam etmiştir¹²⁸.

Nasırüddin Şah, devlet idaresinin aksayan yönlerini ıslah etmeye çalışmışsa da başarılı olamamış ve sarayda sayıları az da olsa iyi işler yapmak isteyen görevlilerin düşüncelerine önen vermemiştir. Sarayda sayıları oldukça fazla olan ve devletin çıkarlarını kendi çıkarlarından sonra gören devlet adamları, sahip oldukları makam ve mevkilerini kaybetmemek için birbirleriyle mücadele içerisine girip yapılacak ıslahatların sorumluluğunu üstlenmek istememişlerdir. Bu da Şah'ın hata yapmasına sebep olmuştur. Bunların yanında ülkede artan İngiliz ve Rus nüfuzu da Şah'ın ıslahatlar konusunda sağlıklı kararlar almasını engellemiştir. İngiltere ve Rusya'nın etkisinde kalarak onlara vermiş olduğu ayrıcalıklar ülkede siyasi ve ekonomik krizlerin meydana gelmesine sebep olmuştur¹²⁹. Nasırüddin Şah'ın yarım asırlık idaresi döneminde alınan askeri yenilgiler ve yabancı devletlerin, özellikle İngiltere ve Rusya'nın İran'daki sömürgeci siyasetleri, devletin iktisadi olarak büyük zorluklar yaşamasına sebep olmuştur. Ancak bu olumsuzlukların yaşandığı ortamda Şah, yine de askeri ve idari alanlarda yenilikler yapmak için girişimlerde bulunup devletin köhneleşmiş ve aksayan yapılarını ihya etmek için çalışmalar yapmıştır¹³⁰. Şah, ıslahatlar konusunda önemli adımlar atan Mirza Taki Han'ın gayretlerini ve çalışmalarını, onu katlettirdikten sonra anlamış ve bu üzüntüyü

¹²⁷ Yılmaz Karadeniz, *Osmanlı ve İran'ın Paraleli Cemaleddin Esadabadi (Afgani)*, s. 77.

¹²⁸ Rehîm Reisniya, *İran u Osmani der Astane-i Karn-ı Bistom*, Tahran: Mihran, 1374 (1995), s. 49; Mirza Hüseyin Han, 1243 (1827) yılında doğmuştur. İlköğretiminden sonra Tahran'da açılan Dârülfünûn okuluna başlamış ve bu okulda dönemin hocalarından Fransızca dilini öğrenmiştir. Dârülfünûn eğitiminden sonra eğitimini sürdürmek için Fransa'ya gitmiştir. Fransa'daki eğitimini tamamladıktan sonra İran'a dönen Mirza Hüseyin Han, Emir Kebir'in dikkatini çekmiş ve O'nu Vezaret-i Ulum-ı Harici (Dışişleri Bakanlığı) makamına getirmiştir. Üç yıl Bombay'da kaldıktan sonra 1271 (1854) yılında Konsolos olarak Tiflis'e gitmiştir. Miza Hüseyin Han, 1275 (1858) yılındaysa büyükelçi rütbesiyle İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'daki görevinden sonra Nasırüddin Şah tarafından Tahran'a geri çağırılmış ve O'na önce Adalet Bakanlığı daha sonra da sadrazamlık görevleri verilmiştir. Mirza Hüseyin Han, için bkz. Ali Asgar Hakdâr, *Esnadı Ez Meşryte Pejuhi Der İran/Deftter-i Yazdehom, Kitapçe-i Tanzimat Hasene-i Devlet-i Aliye ve Memalik-i Mehrüse İran: Mirza Hüseyin Han Sipehsalar*, Ankara: 1396 (2017).

¹²⁹ Seyyid Taki Nasır, *İran der Berhured-i ba İsti'margerân*, Tahran: 1363 (1984), s. 256; Muhammed Alâeddin Mansur, *a.g.e.*, s. 807; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 351.

¹³⁰ Abbas Kadiyani, *a.g.e.*, s. 444; Yılmaz Karadeniz, *Osmanlı ve İran'ın Paraleli Cemaleddin Esadabadi (Afgani)*, s. 77.

ömür boyu taşımıştır. Ulemanın da ıslahatlar konusunda istekli davranmaması ve batı tarzı ıslahatlara karşı halk ile birlikte muhalefet etmesi, işleri iyice zorlaştırmıştır¹³¹.

Nasırüddin Şah, gerek İngiltere'nin İran'daki nüfuzundan ve faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlık, gerekse onların tahrikiyle öldürttüğü sadrazam Mirza Taki Han'ın üzüntüsünü bertaraf etmek için bu devletin nüfuzundaki Herat'a sefer düzenlemiştir. Yaklaşık iki ay süren kuşatma sonrasında şehir ele geçirilmiştir¹³². Herat'ın fethinden sonra İngiltere ile olan ilişkiler tekrar bozulmaya başlamış; sadrazam Ağa Han Nuri, bozulan ilişkileri düzeltmek amacıyla Ferruh Han'ı İstanbul'a göndererek İngiliz elçisiyle görüşmesini istemiştir. Ancak İstanbul'daki İngiliz elçisi görüşmeye yanaşmayıp sadrazamın görevden alınmasını istemiştir¹³³. Yapılan görüşmelerde istediği sonucu elde edemeyen sadrazam daha sonra Fransa kralı III. Napolyon ile ilişkiler kurarak İran ve İngiltere arasında arabuluculuk yapmasını talep etmiştir¹³⁴. Napolyon'un girişimleri sonrasında iki devlet arasında yapılacak olan görüşmeler için Paris'e Ferruh Han başkanlığında bir heyet gönderilmiş ve bu heyetin tercümanlık görevi ise Mirza Melkum Han'a verilmiştir¹³⁵. Paris'te yapılan görüşmeler sonunda taraflar arasında yapılan anlaşmaya göre, İran, Afganistan'ı İngiltere ise Basra Körfezi'ni boşaltmayı kabul edecekti. Neticede İran'ın Afganistan'daki nüfuzu tamamen kırılmıştı. En kötüsü İran tarafı, yapılan görüşmelerde İngilizlerden özür de dilemişti¹³⁶.

Sadrazam Ağa Han Nuri'den sonra sadrazamlık makamı için düşünülen Mirza Hüseyin Han, 1858'de İstanbul'a elçi olarak gönderilmişti. Hüseyin Han, İstanbul'a ulaştığı sırada Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'ndan yeni çıkmıştı. Elçi, bu savaş neticesinde Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ortamı gözleriyle görmüştü. Tanzimat dönemi devlet adamlarından Ali ve Fuad paşalar ile yakın ilişkiler kurmuştu¹³⁷. Mirza Hüseyin Han, İstanbul'da kaldığı süre zarfında Osmanlı Devleti'nde ıslahatlar konusunda yapılan girişimleri mektuplarla Nasırüddin Şah'a bildirmiş ve onu

¹³¹ Mazlum Uyar, *a.g.e.*, s. 40 vd.

¹³² Abbas İkbâl Aştıyan, *a.g.e.*, s. 713.

¹³³ Mahmud Mahmud, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 628;

¹³⁴ Han Melik Sasani, *a.g.e.*, s. 31-32.

¹³⁵ Fereşte Nürânî, *Tahkik der Afkar-ı Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle*, Tahran: İntişarat-ı Kitabha-yi Cibi, 1352 (1973), s. 14.

¹³⁶ Mahmud Mahmud, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 667-668.

¹³⁷ Han Melik Sasani, *a.g.e.*, s. 60.

Avrupa'daki yenilikleri ve Batı medeniyetini görmesi için buraya seyahat etmesi konusunda teşvik etmiştir¹³⁸. Nasırüddin Şah'ın İstanbul ve Irak'ı ziyareti için Osmanlı Devleti'nden izin almak isteyen Mirza Hüseyin Han, Osmanlı sadrazamı olan Ali Paşa'ya Şah'ın yapacağı ziyaret hakkında bilgiler vermiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda Ali Paşa'dan izin alındıktan sonra 1870'te Nasırüddin Şah İstanbul'a ilk ziyaretini gerçekleştirmiştir¹³⁹.

Mirza Hüseyin Han, diplomatik görevleri esnasında edinmiş olduğu tecrübeler sayesinde idarenin aksayan yönlerini iyileştirmek için ıslahatların yapılması gerektiğini fark ederek Şah'ı bu konuda sürekli yönlendirmiştir. Bu yönlendirmelerden sonra reformlar için Şah tarafından İran'a çağrılmıştır. İran'a döndükten sonra kendisine Vezâif ve Mevkûfât Bakanlığı ve Adalet Bakanlığı görevleri verilmiştir. Her iki görevini de aynı anda aktif olarak yürüten Mirza Hüseyin Han, ıslahatları hayata geçirmek için Adalet Bakanlığı görevini araç olarak kullanmıştır¹⁴⁰.

Mirza Hüseyin Han Sipahsalar, 1871'de İran'da sadrazamlık ve Dışişleri Bakanlığı görevlerine getirilince, İstanbul'da himaye ettiği Mirza Melkum Han'ı da İran'a davet etmiş ve kendi danışmanlığına getirmiştir. Sadrazam, kendisinin teşvik ve telkiniyle Avrupa seyahatine çıkacak Şah'ın seyahat hazırlıkları için Melkum Han'ı özel yetkilere sahip İran elçisi olarak 1873'te Londra'ya göndermiştir¹⁴¹. Nasırüddin Şah, 1873'te Avrupa'ya düzenlediği ilk seyahatinde Petersburg, Londra, Paris ve Viyana gibi önemli başkentleri ziyaret etmiş ve dönüşünde İstanbul'a uğramıştır¹⁴².

Mirza Melkum Han ve Mirza Hüseyin Han Sipahsalar, Şah'ın bu seyahatini fırsat bilerek Baron Julius Reuter'e verilen ve İran'ın milli kaynaklarının peşkeş çekilmesi olarak görülen imtiyaz antlaşmasında önemli roller oynamışlardır. Şah, daha İran'a dönmeden oluşan halk muhalefetini hafifletmek için Sadrazam Mirza Hüseyin Han

¹³⁸ Muhammed Rıza Abbasi, *Hükümet-i Sâyehe, Esnad-ı Mehremane ve Siyasi Mirza Hüseyin Han Sipehsalar*, Tahran: Sazman-ı Esnad-ı Milli İran, 1372 (1993), s. 5. Mehdi Bamdad, *Şerh-i Hal-i Recal-i İran der Karn 12, 13 ve 14 Hicri*, Cilt: 1, Tahran: Zevâr Yayınları, 1371 (1992), s. 114.

¹³⁹ İbrahim Timuri, *Asr-ı Biheberi ya Tarih-i İmtiyazat der İran*, Tahran: İntişarat-ı İkbal, 1332 (1953), s. 38.

¹⁴⁰ Mahmut Ferhad Mutemed, *Tarih-i Revâbit Devre-i Sadaret-i Mirza Hüseyin Han Müşîrû'd-devle, SipehsalarAzam*, Tahran: İbn-i Sina, 1326 (1947), s. 36; Mazlum Uyar, *a.g.e.*, s. 47-48.

¹⁴¹ Fereşte Nürânî, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁴² Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 190.

Sipahsalar'ı görevinden azletmiştir. Mirza Melkum Han ise 1878'de İran temsilcisi olarak katıldığı Berlin Kongresi'nde göstermiş olduğu başarılar neticesinde Şah'ın güvenini tekrar kazanmıştır. Şah, kendisine önce Prens daha sonra da Nazımü'd-devle lakabını vererek onu Londra büyükelçisi olarak görevlendirmiştir. Nasırüddin Şah'ın Avrupa'ya yaptığı üçüncü seyahati esnasında Londra büyükelçiliği görevinde olan Mirza Melkum Han, Şah'ın seyahati için hazırlıklar yaparak gözüne girmeyi başarmıştır. Melkum Han, Londra'da elde ettiği fırsatı kaçırmayarak İran'da kurmak istediği Piyango (Latari) İmtiyazı'nı almayı başarmıştır. Fakat İran devlet adamları ve ulemanın tepkisi üzerine bu imtiyaz iptal edilmiş ve bir mektupla Londra'ya bildirilmiştir. Ancak Mirza Melkum Han, daha erken davranarak aldığı piyango imtiyazını bir İngiliz yatırımcıya satmıştır. Şah, bu olaydan sonra kendisine verdiği lakapları ve görevleri geri almıştır¹⁴³. Nasırüddin Şah'ın ikinci Avrupa seyahati gayriresmi bir şekilde gerçekleşmiştir. 1878 yılında Tiflis üzerinden başlayan seyahat, Moskova, Berlin, Paris ve Viyana'da devam etmiştir. Seyahatin gayriresmi olmasında o tarihlerde düzenlenen Berlin Kongresi etkili olmuştur. Şöyle ki bu kongreden dolayı, Avrupa'nın büyük devletleri Şah'a resmi bir davette bulunmaktan kaçınmışlardır¹⁴⁴.

Nasırüddin Şah, 1890'da Avrupa'ya yaptığı üçüncü seyahati sırasında Yahudi asıllı İngiliz sermayedar Talbot'a "Reji İmtiyazı" veya "Tenbâkû (Tömbeki)" olarak da bilinen imtiyazı vermiştir¹⁴⁵. Bu imtiyaz ile İran'daki bütün İran tütünlerinin satış ve üretimi elli yıllığına İngiliz şirketine bırakılmıştır¹⁴⁶. Şah, 1891-1892 yıllarında bu imtiyaza karşı halkın ve ulemanın tepkisi çok şiddetli olunca imtiyazı iptal etmek zorunda kalmıştır. Ancak kurnaz İngiliz sermayedar imtiyazın antlaşma maddeleri arasında bulunan, eğer anlaşma iptal edilirse İran Devleti buna karşılık olarak 500.000 İngiliz pound tazminat ödeyecektir, maddesini kullanarak İran'dan 500.000 İngiliz pound

¹⁴³ Maşallah Acudanî, *Meşrute-i İranî*, Tahran: Neşr-i Ahtaran, 1396 (2017), s. 304-305; Hücetullah Asil, *Risâlhâ-yı Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle*, Tahran: İntişarat-ı Ney, 1381 (2002), s. 8-9. Nasırüddin Şah'ın Avrupa'ya birinci seyahati 1873, ikinci seyahati 1878, üçüncü ve son seyahati ise 1889 yılında olmuştur. Bu seyahatlerde, Osmanlı (Türkiye), Rusya, Fransa, İngiltere, Almanya, Belçika, İtalya, İsviçre ve Avusturya gibi ülkeleri ziyaret etmiştir. Bkz. Abbas Meylani, *Teceddud ve Teceddudsütîzî der İran*, 7. Baskı, Tahran: Ahtaran, 1382 (2003), s. 127.

¹⁴⁴ Abdurrıza Hüşeng Mohdevî, *a.g.e.*, s. 286.

¹⁴⁵ İbrahim Timuri, *Tehrim-i Tenbâkû ya Evvelin Mukavemeti Menfi der İran*, Tahran: Şirket-i Sihâmi Kitabha-yı Cibi, 1358 (1979), s. 9-10.

¹⁴⁶ Yakup Âjend, *Kiyâm-ı Tenbâkû*, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1367 (1988), s. 57; Abbas İkbâl Aştıyan, *a.g.e.*, s. 724.

tazminat istemiştir. Şah, güneydeki limanların gümrük gelirlerini teminat göstererek İran'daki İngiliz bankası olan “*Bank-ı Şah'in Şahi*”den borç alarak bu parayı ödemiştir. Şah'ın vermiş olduğu imtiyazların faturasını halk çekmiştir. Talbot, Şah ile yapmış olduğu antlaşmayla bedavadan para kazanmış ve İran'ı İngilizlere karşı tekrardan borçlandırmıştır. Bu imtiyazlar ile milli kaynaklar yabancılara peşkeş çekildiği gibi, ülke ekonomisinin giderek daha da kötüye gitmesi hem halkı hem de ulemayı Şah'ın yönetimine karşı tepkili hale getirmiştir¹⁴⁷. Halkın ve ulemanın Tenbâkû İmtiyazı'na karşı gösterdikleri tepki neticesinde imtiyazın iptal edilmesi, meşrutiyetçilerin Şahlık yönetimine karşı çıktığı ilk provada başarılı olmuştur¹⁴⁸.

Nasırüddin Şah'ın devlet idaresindeki sorumsuzluğu ve yanındaki liyakatsiz devlet adamlarının İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki nüfuzunu engellememeleri, imtiyazlarla milli kaynakların yabancı devletlere peşkeş çekilmesi sonucu meşrutiyetçi düşünceler yayılarak hız kazanmıştır¹⁴⁹. Tüm bu olumsuzlukların ülkede yaratmış olduğu duruma ve Şahlık yönetimine karşı tepkilerin artması sırasında Şah'ın 30 Nisan 1896'da Abdülazim Türbesi'ni ziyareti sırasında Mirza Rıza Kirmani tarafından öldürülmesi, İngiltere'nin istediği bir ortam olmuş ve parlamentolu rejim istekleri iyice yayılmıştır¹⁵⁰.

1.2.5. Muzafferüddin Şah Dönemi (1896-1907)

Nasırüddin Şah'ın öldürülmesinden sonra İran'daki Rus komutan Kasakofky'nin desteğiyle payitahtı emniyete alan Sadrazam Ali Asgar Han (Eminü'd-devle), daha sonra Tahran'da bulunan İngiliz ve Rus elçileriyle çeşitli görüşmeler yaparak tahta kimin oturacağı konusunda iki devletten de yardım talebinde bulunmuştur. İki devletle görüşmeler yapıldığı sırada Tebriz'de bulunan veliaht Muzafferüddin Mirza'ya telgrafla olanlar haber verilmiştir¹⁵¹. Ancak Tahran'a gelecek miktarda parası olmayan şehzade Muzafferüddin Mirza için yabancı bankalardan borç alınarak Tahran'a gelmesi

¹⁴⁷ Abbas İkbâl Aştıyan, *a.g.e.*, s. 725; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 412-413.

¹⁴⁸ Rıza Kurtuluş, *1906-1977 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2010, s. 3.

¹⁴⁹ Feridun Ademiyet, *Fikr-i Demokrasi-i İctimai der Nehzet-ı Meşrutiyeti İran*, Tahran: Sohen, 1363 (1984), s. 3.

¹⁵⁰ Abdülazim Rızayi, *Tarih-i Deh Hezâr Sâle-i İran*, Cilt: 4, Tahran: İntişarat-ı İkbâl ve İntişarat-ı Der, 1378 (1999), s. 106.

¹⁵¹ Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 265-266.

sağlanmışır¹⁵². Müzaferüddin Şah, babasının ölümünden sonra dönemin sadrazamı Ali Asgar Han'ın çabalarıyla Tebriz'den Tahran'a gelerek tahta oturmuştur¹⁵³. Sadrazam Ali Asgar Han, sadrazamlık makamını güvence altına almak için Muzafferüddin Şah'ın tahta oturmasında önemli rol oynamıştır. Fakat bu dönemde artan İngiliz ve Rus nüfuzu, sadrazamlık makamını diplomatik çekişme alanı haline getirmiştir¹⁵⁴. Sadrazam Ali Asgar Han'ın, Rusya yanlısı tutumu ve devlet işlerindeki bazı çalışmalarından dolayı halkın tepkisini çekmesi, 1897'de görevden alınmasına sebep olmuştur. Yerine İngiliz yanlısı Mirza Ali Han getirilmiştir¹⁵⁵. Mirza Ali Han'ın göreve gelmesi bu defa Rusları rahatsız etmiştir. Bu değişimden memnun olmayan Ruslar, İran'a gözdağı vermek için Tebriz'deki Hıristiyanların can güvenliğini bahane ederek 5.000 kişilik Rus Ordusu'nu Azerbaycan'a göndermişlerdir¹⁵⁶.

Sadrazam Mirza Ali Han, daha önceki reformcular ve özellikle de Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve Mirza Hüseyin Han Sipahsalar'ın yeniliklerini izlemiştir. Eğitim ve öğretimin ilerlemesi için geleneksel eğitim kurumlarının yanında modern eğitim kurumlarını açmış; Arap alfabesini değiştirme teşebbüslerine olumlu bakmış; boşalan hazineyi düzeltmeye çalışmış ve basına özgürlük verilmesi konusunda çalışmalar yapmıştır. Sadrazamın bütün bu çalışmalarında fikir babalığını da Mirza Melkum Han

¹⁵² M. Pavlovic, *Se Makale Derbare-i İnkılab-ı Meşrute-i İran*, (Terc: M. Hûşyar), 2. Baskı, Tahran: Şirket-i Sihâmi Kitabha-yı Cibi, 1357 (1978), s. 35.

¹⁵³ Ali Ekber Velayeti, *Tarih-i Revâbit Hâricî-i İran Devran-ı Nasırüddin Şah u Muzafferüddin Şah*, 2. Baskı, Tahran: Mu'esses-i Çap u İntişarat-ı Vezaret-i Umûr-ı Hârice, 1375 (1996), s. 443; Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revâbit-i Siyasi-i İran ve İngiliz*, Cilt: 4, Tahran: İntişarat-ı İkbâl, 1353 (1974), s. 1505. Muzafferüddin Mirza, 1269 (1852) yılında Nasırüddin Şah'ın dördüncü oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 1277 (1860) yılında daha sekiz yaşındayken Şah tarafından Aziz Han ile birlikte Azerbaycan'a gönderilmiştir. 1278 (1861) yılında veliaht olarak ilan etmiştir. Velihtların Azerbaycan'da görev yapmaları Feth Ali Şah döneminden itibaren bir gelenek haline gelmişti. Nasırüddin Şah tarafından 1277 (1860) yılında Azerbaycan'a gönderilen Muzafferüddin Mirza Kaçar tahtına oturana kadar yani 1313 (1896) yılına dek Azerbaycan da görev yapmıştır. Bkz. Muhammed Ahmed Penâhî, *Muzafferüddin Şah Kaçar*, (Edi: Penâhî Simnânî), Tahran: İntişarat-ı Nida, 1379 (2000), s. 21-23.

¹⁵⁴ Yahya Devletabadî, *Tarih-i Muasır 1: Hayat-ı Yahya*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Ettâr, 1362 (1983), s. 171-178.

¹⁵⁵ Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 287. Mirza Ali Han (Eminü'd-devle), reformcu olup mason localarına mensuptu. İngiliz yanlısı olduğu için Ruslar, onun sadrazamlığına karşı çıkmıştır. Sadrazamlık görevi süresince önemli ıslahatlar yapmıştır. Kısa zamanda önemli işler başaran sadrazam devlet içerisinde çok sayıda taraftar elde etmiştir. Ancak Rusların ve eski sadrazam Ali Asgar Han'ın taraftarları Şah'a onu kötüleyip muhalefet yapınca Şah onu görevden almıştır. Bkz. Muhammed Ahmed Penâhî, *a.g.e.*, s.64. Ayrıca Mirza Ali Han (Eminü'd-devle)'ın hayatı ve sadrazamlık dönemi için bkz. Perviz Afşari, *Sadrazamha-yı Silsile-yi Kacariyye*, 2. Baskı, Tahtan: Vezâret-i Umur-ı Hârice, 1376 (1997), s. 215 vd.

¹⁵⁶ George Nathaniel Curzon, *İran ve Kaziyeye-i İran*, (Terc: Vahid Mazendaerani), Tahran: İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, 1349 (1967), s. 560.

üstlenmiştir¹⁵⁷. Şah, sadrazamın çalışmalarından rahatsız olanların ve eski sadrazam Ali Asgar Han yanlılarının muhalefeti neticesinde Mirza Ali Han'ı 1898'de görevden alarak yerine Rusya yanlısı olan Ali Asgar Han'ı tekrar sadrazamlık makamına getirmiştir¹⁵⁸.

Muzafferüddin Şah, tahta oturduğu ilk günden itibaren devam eden idaredeki istikrarsızlık, sadrazamların görev sürelerinin kısa olması ve ekonomik sıkıntılar halkın yönetim karşısındaki hoşnutsuzluğunu gün yüzüne çıkartmıştır. Yapılan uygulamaların ve yabancı devletlere verilen imtiyazların ne amaçlarla verildiği, ulema ve halk tarafından sorgulanmaya başlanmış, imtiyazların ülkenin geleceğini ve bağımsızlığını tehlikeye düşürdüğü kanaati yaygın hale gelmiştir¹⁵⁹. Diğer taraftan devletin bütün mali ve siyasi imkânlarından yararlanan ve yapılanlardan memnun olan gruplar, her türlü muhalefete karşı İngiliz ve Rus müdahalelerine güvenmişlerdir. Başlangıçta devlet idaresi karşısında oluşan küçük muhalefet grupları, zamanla Şahlık yönetimine karşı büyük gruplar haline gelerek Şahlık yönetiminin son bulmasında rol oynamışlardır¹⁶⁰.

Nasirüddin Şah döneminde İngiliz ve Rus sermayedarlara verilen imtiyazların benzerleri bu dönemde de verilmeye devam etmiştir. Nasirüddin Şah döneminde imtiyazlar daha çok batı medeniyetinin tanınması ve ülkede aksayan idari, ekonomik ve askeri yapıların ıslahı için verilmişti. Ancak bu imtiyazlar zamanla ülkenin ekonomisine büyük zararlar vermiştir. Batı medeniyetini yakından tanıma fırsatı bulanlar ülkenin geri kalmışlığını ve Şahı eleştirmeye başlamışlardır. Bu eleştiriler, Muzafferüddin Şah döneminde yayılarak hız kazanmıştır¹⁶¹.

¹⁵⁷ Yahya Devletabadi, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 178-183.

¹⁵⁸ Abdullah Mostevfi, *Şerh-i Zingânî-i Men ya Tarih-i İctimâî ve İdare-i Devre-i Kacariye*, Cilt: 2, Tahran: İntişarat-ı Zevar, 1371 (1992), s. 10-11.

¹⁵⁹ İbrahim Timuri, *Tahrir-i Tenbâkû ya Evvelin Mukavemeti Menfi der İran*, s. 78 vd.

¹⁶⁰ Abdülazim Rızayi, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁶¹ Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 272. Muzafferüddin Şah döneminde Avrupalı devletlere verilen imtiyazlar için bkz. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 417-425. Nasirüddin Şah döneminde Kazvin-Enzeli karayolu yapım imtiyazı 1892 yılında Rus özel şirketine verilmiştir. Muzafferüddin Şah döneminde bu şirkete verilen imtiyaz 1897 yılında daha da genişletilerek Enzeli'den Kazvin'e, Kazvin'den Tahran'a, Kazvin'den Hemedan'a ve kuzey sınırlarından Tebriz'e yapılacak tüm karayolları yapımı bu şirkete 75 yıllığına verilmiştir. Zamanla bu imtiyazlar yol yapımıyla sınırlı kalmamış; imtiyaz antlaşmalarına İran için büyük tehlikeler saçan maddeler de eklenmiştir. Enzeli, Kazvin, Tahran ve Hemedan yolları hem ticari hem de siyasi olarak Ruslar için önemlidir. Bkz. Charles İsevi, *Tarih-i İktisad-i İran*, (Terc: Yakup Âjend), Tahran: Gostere, 1362 (1983), s. 239 vd.

Muzafferüddin Şah dönemi, Kaçar idaresinin yıkılış sürecini hızlandıran hadiselerin başlangıcı olmuştur. Şah'ın saray ve Avrupa seyahatleri için yaptığı lüzensuz masraflar, çökmüş haldeki ülke ekonomisini daha da çökertmiş ve ülkenin yabancı devletlerden borçlanmasını artırmıştır. İngiliz ve Rus bankalarından alınan borçları ödemek ve çökmüş durumdaki ekonomiyi düzeltmek için yerli tüccarlardan alınan vergilerin arttırılması, ulema sınıfının kontrolünde olan vakıflara devletçe el konulması, idareye karşı hoşnutsuzluğu çoğaltmıştır. İran'ın içerisine sürüklendiği bütün bu olumsuzluklara halkın da dâhil olması ve meşrutiyetin bütün dertlerin ilacı olarak sunulması, İran'da 1906'da meşrutiyetin ilan edilmesini beraberinde getirmiştir¹⁶². Ülkedeki siyasi, iktisadi ve sosyal sorunlar karşısında çaresiz kalan devlet adamları da çözümü meşrutiyet rejiminde bulunca, işler kolaylaşmış; böylece parlamentolu rejim kurulmuştur¹⁶³.

İran'da meşrutiyetin ilan edilmesinde etkili olan sebeplerin başında büyük devletlere imtiyazlar verilmesi ve devletlerden alınan dış borçlar gelmiştir. Kendisinden önceki dönemlerde alınan dış borçlar, Muzafferüddin Şah döneminde katlanarak devam etmiş; Avrupa seyahatleri ve saray giderlerinde lüzensuzca harcanan paralar ülkede iktisadi krizlerin meydana gelmesine neden olmuştur. Bu krizleri atlatmak için yine Avrupalı devletlerden, özellikle de İngiltere ve Rusya'ya iktisadi ve siyasi ayrıcalıklar verilerek, tekrardan dış borç alınmıştır. Devletin aşırı derecede borçlanması, borç veren devletlerin İran içerisinde nüfuzunun artmasına yol açmıştır¹⁶⁴.

Muzafferüddin Şah'ın sadrazamı Ali Asgar Han, Nasirüddin Şah'ın sadrazamı Mirza Hüseyin Sipahsalar gibi Şahı Avrupa'ya seyahat etme konusunda sürekli teşvik etmiştir. Bu seyahatler için gerekli parayı İngiltere ve Rusya'dan borç alarak tedarik etmiştir¹⁶⁵. Sadrazam, borçları alırken İngiltere ve Rusya'ya vermiş olduğu imtiyazların sınırını genişletmiş, bir süre sonra teminat gösterilecek gelir kalmamıştır. İran'ın İngiltere ve Rusya'dan aldığı borçlar karşılığında verdiği imtiyazlar diğer Avrupalı devletlere de

¹⁶² Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2011, s. 197-198.

¹⁶³ İrec Pizişkzad, *Murûri der İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran: Elburz, 1385 (2006), s. 10.

¹⁶⁴ Abdullah Mostevfi, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 47; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 425.

¹⁶⁵ Şah'ın Avrupa seyahatleri için alınan borçlar karşılığında teminat olarak ülkenin önemli gümrük gelirleri gösterilmiştir. Bkz. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 426-428.

verilmeye başlanmıştır. Özellikle 1898’de gümrük idaresi ve ondan sonra posta teşkilatının denetiminin Belçikalılara verilmesiyle ülkenin tüm stratejik ve iktisadi kurumları yabancıların eline geçmiştir¹⁶⁶.

İran’ın sahip olduğu kaynakları sömürmek isteyen batılı şirketler, önemli bölgelerde ve şehirlerde şirketler açmışlardır. İngiltere ve Rusya, İran’la gümrük muvafakatnamesi imzalayarak gümrük indiriminden istifade etmişlerdir. Bununla İngiltere ve Rusya’nın ticari malları İran pazarlarına hâkim olmuştur. Böylece ülkenin kuzeyi Rusya’nın, güneyi ise İngiltere denetimine girmiştir¹⁶⁷. Bu dönemde ağırlaşarak devam eden iktisadi krizler ülkeyi siyasi ve sosyal alanlarda etkilemiştir¹⁶⁸. Diğer taraftan Muzafferüddin Şah döneminde İran’da kurulan yeni okullarda görev yapan uzman görünümlü misyonerlerin çalışmaları ve gazetelerde çıkan yazılarda idarenin eleştirilmesi, kıtlık çeken halkı öfkelenmiştir. Modern eğitim veren okullarda eğitim gören öğrenciler özellikle batı tarzı hükümetler ve batı medeniyeti hakkında edindikleri bilgileri halk ile paylaşarak ülkede artık değişimlerin yapılması gerektiğini dile getirmişlerdir¹⁶⁹. Bunun yanı sıra İran sınırları içerisinde faaliyet gösteren gizli Farmason (Mason) teşkilatlarının halkı ve ulema sınıfını tahrik etmesi sonucunda Tahran ve diğer önemli şehirlerde monarşi rejimine karşı ayaklanmalar başlamış ve meşrutiyet rejimine karşı olanların etkisi giderek kırılmıştır¹⁷⁰.

Nazımü’l-islâm Kirmani’nin deyiimiyle; “*Mirza Melkum Han’ın evinde 1905-1906 yıllarında gerçekleşen ilk toplantıda meşrutiyet konusu ele anılmış ve ilk meclis kurulmuştur*”¹⁷¹. Meşrutiyet sürecinde ulemanın önemli simaları arasında olan Seyyid Muhammed Tabatabai ve Seyyid Abdullah Behbahanî, 1905 yılında “*İnkılap Komitesi*”ni kurarak gizli meclisin çalışma yöntem ve amacını belirlemiş ve bir kısım

¹⁶⁶ M. S. Ivanov, *İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, (Terc: Kazım Ensârî), 2. Baskı, Tahran: Şirket-i Sihâmî Kitabha-yı Cibi, 1354, s. 81.

¹⁶⁷ a.g.e., 81-82.

¹⁶⁸ İrec Pizişkad, a.g.e., s. 9-10.

¹⁶⁹ Abdullah Mostevfi, a.g.e., Cilt: 2, s. 63. Meşrutiyetçiler ve özgürlükçüler meşrutiyetin ilanından evvel düşüncelerini İran halkına sadece basın yoluyla ulaştırabiliyorlardı. Özellikle yurtdışında basılan gazete ve dergilerde özgürlükten, beşeri kanunlardan ve Şahlık rejiminin kötü yanlarından bahsederek halkı galeyana getirip var olan hükümete karşı ayaklanmalarını teşvik ediyorlardı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Edward Granville Browne, *Tarih-i Metbû’ât ve Edebiyat-ı İran der Devre-i Meşrutiyet*, (Çev: Muhammed Abbasi), Tahran: Kânûn Ma’rifet, 1335 (1956).

¹⁷⁰ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 440-445.

¹⁷¹ Nazımü’l-islam Kirmani, *Tarih-i Bidar-i İraniyân*, Tahran: İntişarat-ı Agâh û Levh, 1324 (1945), s. 184.

ulemayı kendi taraflarına çekmek için faaliyetlerde bulunmuşlardır¹⁷². Bunların çabalarıyla ulemeden bir kesim ve bazı gruplar bu simalarla birleşerek yaklaşık 2.000 kişilik bir grup oluşmuştur. Hacı Şeyh Muhammed ve Hacı Şeyh Mehdi, halka açık vaazlar vererek halkın mevcut idareye karşı başkaldırısı yönünde önyak olmuşlardır¹⁷³. Gizli cemiyetlerden Mason localarının devlete karşı halkı ayaklandırması meşrutiyetçilere cesaret vermiştir¹⁷⁴. Sadrazamın askeri güç kullanarak ayaklanmalara karşılık vermesi sonucu Abdülazim Zaviyesi'ne sığınan isyancılar kendi aralarında Seyyid Muhammed Tabatabai'nin kardeşi Seyyid Ahmed Tabatabai'yi temsilci seçerek Şah ile görüşmesini talep etmişlerdir. Ahmed Kesrevi'ye göre Seyyid Ahmed Tabatabai, Şah ile görüşmek yerine sadrazam Aynü'd-devle ile görüşüp gizlice anlaşmış olduğundan olumlu bir sonuç elde edilememiştir¹⁷⁵. Sadrazam meşrutiyetçilerin Şah ile görüşmelerine her defasında engel olmuş; meşrutiyetçiler ise Şah ile görüşmek için Osmanlı Elçisi'nin aracılık yapması için girişimde bulunmuşlardır. Osmanlı Elçisi Şemseddin Bey'in vasıtasıyla Şah'a gönderdikleri mektupta, Belçikalı gümrük müsteşarı ile Tahran Valisi'nin görevden alınması ve Adalethâne'nin (Adliye) kurulması talebinden bulunmuşlardır¹⁷⁶. Tahran'da devam eden gösteriler esnasında halktan bir grup Muzafferüddin Şah'ın geçişi sırasında yolunu keserek, isteklerini doğrudan Şaha iletmişlerdir. Şah, halkın isteklerini gözardı etmeyip Adalethâne'nin kurulması için sadrazama emir vermiştir¹⁷⁷.

¹⁷² Mehdi Melikzade, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, Cilt: 1,2,3, Tahran: Sohen, 1383 (2004), s. 9 vd.

¹⁷³ Abdullah Razi, *a.g.e.*, s. 540.

¹⁷⁴ Abdullah Mostevfi, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 161; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 445.

¹⁷⁵ Lütfullah Acdânî, *Ulema ve İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran: Ahtaran, 1383 (2004), s. 69; Nazimü'l-islam Kirmani, *a.g.e.*, s. 351-356.

¹⁷⁶ Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 731; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 445-446; Lütfullah Acdânî, *a.g.e.*, s. 68. Hacı Mirza Yahya Devletbadî dostu Osmanlı Büyükelçisi Şemseddin Bey ile birkaç kez görüşmeler yapmış ve Şemseddin Bey'i, Şah ile meşrutiyetçiler arasında arabuluculuk yapması konusunda ikna etmiştir. Meşrutiyetçiler isteklerini bir mektupta yazıp Şemseddin Bey'e vermişlerdir. Bu mektubun içeriği ve meşrutiyetçilerin istekleri hakkında bkz. İrec Pizişkzad, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁷⁷ Abdullah Mostevfi, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 161. Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, s. 180; Kaçarlar döneminde her alanda görülen adaletsizlik halkın iyice tepkisini çekmeye başlamıştır. Bu hususta Adalethâne'nin kurulması için ulema ve ulemanın önemli simalarından biri olan Şeyh Fazlullah Nuri halka rehberlik etmiştir. Şeyh Fazlullah Nuri, Seyyid Muhammed Tabatabai ve Seyyid Abdullah Bebehani gibi Şahlık yönetimine karşı Meşrutiyeti savunanlardan idi. Ancak Şeyh Fazlullah Nuri'nin Şahlık yönetim karşısındaki fikri diğer meşrutiyet öncülerinden farklı idi. Şeyh Fazlullah Nuri'ye göre, Şahlık yerine kanunların hâkim olduğu şeriat hükümeti teşkil edilmeliydi. Her alanda İslami kanunlar uygulanarak dünyadaki ve ülkedeki adaletsizliğin ortadan kaldırılacağını savunmuş ve Batıdan alınacak olan kanunların –Kanun-ı Esasi- ülkeye gafletten başka bir şey getirmeyeceğini öne sürmüştür. Bkz. Yahya Devletabadî, *Tarih-i Muasır: Hayat-ı Yahya*, Cilt: 2, Tahran: İntişarat-ı Ettâr, 1362 (1983), s. 65-78; Nazimü'l-islam Kirmani, *a.g.e.*, s. 560; Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, s. 433.

Meşrutiyetçilerin giderek artan muhalefeti karşısında çaresiz kalan Sadrazam Aynü'd-devle, gösterilerde halka rehberlik yapan ulemanın çoğunu Kum şehrine sürgün etmiştir. Bunu kabullenmeyen meşrutiyetçiler genel grevlere başlamış, özellikle Tahran'da başlayan grevde esnaflar kepenklerini kapatmışlardır. Tahran Valisi, esnafın dükkânını açmaması halinde mallarına el konulacağını söylemişse de grevler devam etmiştir¹⁷⁸. Sadrazam, halka karşı sert tedbirlere başvurunca Muhammed Tabatabai ve Abdullah Behbahani, kalabalık bir grupla beraber gösteriler için Kum şehrine gitmişlerdir¹⁷⁹. Tahran'da yapılan gösteriler hızla diğer şehirlere yayılmış; kutsal mekânlara ve Tahran'daki İngiliz elçiliğine sığınmıştır. Elçilik bahçesinde kurulan kazanlarda 14.000 kişiye hazırlanmış; böylece isyanın devam etmesi sağlanmıştır. Gösterilerin bir anda ülkenin geneline yayılması günlük hayatın her alanında aksamalara sebep olmuştur¹⁸⁰. Ülkede yaşanan hadiseleri Gülistan Sarayı'nda takip eden Muzafferüddin Şah, olaylara doğrudan müdahale edemediği gibi her geçen gün ağırlaşan böbrek hastalığından dolayı canının derdine düşmüştür. Olayların tırmadığı bu dönemde meşrutiyetçilerin isteklerini kabul eden Şah, 5 Ağustos 1906'da yayımladığı bir ferman ile meşrutiyet rejimini ilan etmiştir¹⁸¹.

Muzafferüddin Şah, meşrutiyetçiler ile yaptığı görüşme sonucunda Sadrazam Aynü'd-devle'yi görevden alıp yerine Nasrullah Hanı (Müşirü'd-devle) tayin etmiştir¹⁸². Şah, Sadrazam Aynü'd-devle'yi görevden aldıktan sonra meşrutiyetçileri yatıştırmak için "Meclis-i Şura-yı Milli" yi açma sözü vermiş; Tahran'da yapılan seçimlerden sonra 7

¹⁷⁸ Edward Granville Browne, *İnkılab-ı İran*, (Terc: Ahmed Pijûh), Tahran: Sihâmi, 1369 (1990), s. 114; Percy Sykes, *a.g.e.*, s. 571; İrec Pizişkzad, *a.g.e.*, s. 27. Ülke genelinde, özellikle de Tahran'da, artan gösterilerin önemli nedenleri arasında sayabileceğimiz şeker fiyatlarındaki artış başı çekmektedir. Bu artıştan dolayı bazı tüccarların Tahran Valisi Alla'üd-devle tarafından halkın içinde falakaya yatırılıp dövdürülmesi tüccar ve esnafın dükkanlarını kapatıp eylemlere başlamasına neden olmuştur. Bkz. Behmen Ensâri, *İnkılab-ı Meşrûta Ez Ağaz Ta Ancam*, Tahran: İntişarat-ı Menşur Semir, 1394 (2015), s. 24.

¹⁷⁹ İrec Pizişkzad, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁸⁰ Ahmet Kesrevi, *Tarih-i Meşrûta-yı İran*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1344 (1965), s. 119; Celal Metin, *a.g.e.*, s. 226.

¹⁸¹ Abdullah Mostevfi, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 163; Muhammed Alâeddin Mansur, *a.g.e.*, s. 844. Muzafferüddin Şah, hastalığının günden güne artmasından dolayı veliahdı olan Muhammed Ali Mirza'ya 30 Kasım 1906 yılında hastalığı için Avrupa'ya gideceğini ve yerine devlet işlerine bakmasını telgrafla bildirip O'nu Tahran'a davet etmiştir. Bkz. Muhammed Ahmed Penâhî, *a.g.e.*, s. 232. Meşrutiyet Fermanı İngiliz elçiliğinde yüksek sesle halka okunmuştur. İngiliz elçiliğine sığınanlar coşku ve sevinçle elçiliği terk etmişlerdir. Bu olaydan bir kaç gün sonra ise Kum'a gidenler Tahran'a geri dönmeye başlamışlardır. Bkz. Ahmed Tacbahş, *Tarih-i Temeddun ve Ferheng-i İran İslami Devre-yi Kaçariyye*, Şiraz: Novîd-ı Şiraz, 1380 (2001), s. 667.

¹⁸² Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.*, s. 733; Yahya Devletabadî, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 65; Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, s. 446.

Ekim 1906'da meclisi açmıştır¹⁸³. Ulemadan olan Seyyid Muhammed Tabatabai, Seyyid Abdullah Behbahani ve Şeyh Fazlullah Nuri gibi meşrutiyetin ilanında önemli roller oynayan simalar ilk meclisin üyeleri arasına alınmamışlar, sadece meclis oturumlarına katılmışlardır¹⁸⁴. Bu sırada hazırlanan Kanun-ı Esasi 30 Aralık 1906'da Şah ve veliaht tarafından imzalanıp yürürlüğe girmiştir¹⁸⁵.

Kanun-ı Esasi'yi imzaladıktan birkaç gün sonra Muzafferüddin Şah'ın hastalığı iyice artmış ve 9 Ocak 1907'de elli beş yaşında iken hayatını kaybetmiştir¹⁸⁶. Muzafferüddin Şah, on bir yıllık saltanatı döneminde yabancı devletlere verdiği imtiyazlar sonucu ülkesinin bekasını tehlikeye atmış ve zamanla İran'ın milli kaynak ve gelirlerini yabancıların eline bırakmış; İran'ın yarı sömürge haline gelmesine neden olmuştur. Devlet maliyesinin çökmüş olduğu bir dönemde babası gibi Avrupa'ya seyahat etme arzusunu tatmin etmek için Rusya ve İngiltere'ye imtiyazlar vererek borç para alıp Avrupa'ya üç kez seyahat etmiştir. Ancak bu seyahatler ülkeye herhangi bir yarar sağlamamıştır. Bu dönemde artan adaletsizlikler karşısında halkın memnuniyetsizliğinin artması, yabancı devletler ve mason localarının destek ve tahrikleri neticesinde Şahlık yönetimine karşı halk ayaklanmış ve meşrutiyetin ilanını hızlandırmıştır¹⁸⁷.

1.2.6. Muhammed Ali Şah Dönemi (1907-1909)

Muzafferüddin Şah'ın ölümünden sonra Kaçar tahtının veliahtı olan oğlu Muhammed Ali Şah tahta oturmuştur¹⁸⁸. Muzafferüddin Şah, ölümünden üç hafta önce

¹⁸³ Celal Metin, *a.g.e.*, s. 227. Muzafferüddin Şah'ın meclisin açılması için ferman imzalamasıyla İran'ın siyasi yaşamında yeni bir dönem başlamıştır. Bkz. Ahmed Penâhî, *a.g.e.*, s. 216; Ayrıca 33 maddeden oluşan seçim kanunnamesi için bkz. Nazımü'l-islam Kirmani, *a.g.e.*, s. 514 vd.

¹⁸⁴ Feridun Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzet-i Meşrutiyet-i İran*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Peyam, 1985, s. 392; Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 479.

¹⁸⁵ İrec Pizişzkad, *a.g.e.*, s. 74; Bu anayasa, Osmanlı Devleti'nde 1876 yılında yürürlüğe konulan Kanun-ı Esasi'den sonra dönemin en geniş anayasası idi. Bu anayasa Belçika anayasasından esinlenilerek yazılmıştır. Bkz. Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, New York: Columbia University Press, 1996, s. 65 vd; Ayrıca Kanun-ı Esasi'nin hazırlanması ilk meclisin en önemli başarılarından birisidir. Bkz. Edvin Arvidovich Grantovski, *a.g.e.*, s. 379.

¹⁸⁶ Muhammed Ahmed Penâhî, *a.g.e.*, s. 236.

¹⁸⁷ Abdullah Mostevfi, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 169; Yahya Devletabadî, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 86; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 449.

¹⁸⁸ Muhammed Ali Şah, 1872 yılında Tebriz'de dünyaya gelmiştir. Annesi, ünlü İran sadrazamlarından Mirza Taki Han'ın (Emir Kebir) kızı Taçü'l-mulûk'tur. Şah, gençlik yıllarında Shapshal adındaki Rus öğretmenin etkisinde kalmıştır. Muzafferüddin Şah, ölmeden evvel çıkacağı son Avrupa seyahati öncesi devlet işlerine bakması için onu Tahran'a davet etmiştir. Babası 1907 yılında vefat edince Kaçar tahtına oturmuştur. Tahta oturduktan sonra meclis ve meşrutiyetçilere karşı cephe almış ve 1908 yılında meclisi

devlet işlerine bakması için veliahtını Tebriz'den Tahran'a davet etmişti. Muhammed Ali Şah, tahta oturmadan önce meşrutiyetçilerle yaptığı görüşmelerde meşrutiyet hareketini destekleyeceğine ve uygulamaya konulacak kanunlara göre davranacağına söz vermişti. Ancak tahta oturduktan sonra meşrutiyetçilere verdiği sözleri unutup onlara karşı cephe almıştır¹⁸⁹. Şah'ın taç giyme törenine meclis üyelerini davet etmemesi meşrutiyetçiler için önemli bir koz olmuştur. Meşrutiyetçiler halk arasında Şah'a karşı; "*Şah eğer halkın şahı ise kendi halkı arasında taç giymelidir.*" propagandasını yapmışlardır¹⁹⁰. Törene davet edilmemelerine rağmen törene katılan bazı meclis üyeleri, saltanat taraftarlarıyla meşrutiyetçiler arasında gerginleşen ortamı sakinleştirmeye çalışmışlardır. Ancak Rusya'nın askeri yardımına güvenen Şah'ın eski rejimi geri getirme çabası, taraflar arasında ihtilafların artmasına sebep olmuştur¹⁹¹.

Meclis üyeleri, bu dönemde yabancı devletlerin ülkenin resmi dairelerinden ellerini çekmesi, dış borçlanmaya son verilmesi ve meşrutiyet rejiminin ülke geneline yayılması gibi taleplerde bulunmuşlardır. Hatta İran Milli Bankası'nın kurulması, adaletsizliği ortadan kaldırmak için hukuk alanında yenilikler yapılması, şahın sabit bir maaşa bağlanması ve ülkedeki Belçikalı gümrük müsteşarlarının sınır dışı edilmesi gibi kararları mecliste görüşmüşlerdir. Bununla beraber Gümrük müsteşarlarıyla ilgili madde kabul olunmuşsa da şahın sabit bir maaşa bağlanması maddesi reddedilmiştir¹⁹². İran Milli Bankası'nın kurulması ise İngiliz ve Rus bankalarının yapmış olduğu baskılar sonucu gerçekleşmemiştir¹⁹³. İran Milli Bankası'nın kurulması için Hindistan'daki Zerdüşterler kendi aralarında paralar toplayarak girişimlerde bulunmuşlarsa da Yezd şehrinde Zerdüşterlerin önemli şahsiyetlerinden bazılarının öldürülmesi, bu girişimin sonuçsuz

bombalatmıştır. Bu olayda çok sayıda milletvekilinin ölmesi ve kalanlarında sürgüne gönderilmesinin ardından Tebriz ve diğer önemli şehirlerde büyük ayaklanmalar başlamıştır. Kısa zamanda ülke geneline yayılıp iç savaşa dönüşen bu ayaklanmaları bastıramayınca Rusya'ya kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. 1909 yılında yerine küçük yaştaki oğlu Ahmed Mirza tahta geçmiştir. Muhammed Ali Şah, 1911 yılında Rusların da desteğiyle tahtını geri almak için İran'a geri dönmüştür. Ancak girişimde başarısız olunca tekrardan deniz yoluyla Rusya'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Şah, 1925 yılında İtalya'nın San Remo şehrinde hayatını kaybetmiştir. Naaşı daha sonra Kerbelâ'da defnedilmiştir. Bkz. Ferşad Ebrîşemî, *Kaçar der Gozer-i Tesvîr*, Tahran: Hâne-i Tarih ve Tesvîr-i Ebrîşemî, 1389 (2011), s. 44.

¹⁸⁹ Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 452; Abdurrıza Hûşeng Mohdevî, *a.g.e.*, s. 316.

¹⁹⁰ Muhammed Cevad Meşkûr, *a.g.e.*, 365. Aslında bu sözü taç törenine çağrılmayan meclis üyelerinden Tahran milletvekili Mirza Tahir Tenkabenî söylemiştir. Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 452.

¹⁹¹ Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 452; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 450.

¹⁹² Yahya Devletabâdî, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 99; Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 487.

¹⁹³ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 450.

kalmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu konuda mecliste de fikir ayrılıklarının yaşanmasıyla milli banka kurma fikri tamamen ortadan kalkmıştır¹⁹⁴.

Muhammed Ali Şah, 1907’de kendisine karşı güçlenen meşrutiyet grubuna gözdağı vermek için meşrutiyet yanlısı sadrazam Mirza Nasrullah Han (Müşirü’l-devle)’ı görevden alıp yerine Avrupa’da bulunmuş ve meşrutiyete karşı olan Atabeg lakabıyla meşhur olan Mirza Ali Asgar Han (Eminü’s-sultan)’ı sadrazamlık makamına getirmiştir¹⁹⁵.

Mirza Ali Asgar Han, görevine başlar başlamaz meclisteki bazı ılımlı temsilcileri kendi tarafına çekmeye çalışmış ve ulemeden bazı kimseleri meşrutiyete karşı vaaz verme konusunda ikna etmiştir. Başından beri Batı tarzı meşrutiyeti istemeyen ve İlamî esaslara dayanan bir meşrutiyetten yana olan ulemeden Şeyh Fazlullah Nuri, meşrutiyete karşı konuşmalar yapmış ve yeni rejimin İslam Hukuku’na ters olduğunu dile getirmiştir¹⁹⁶. Sadrazamın meşrutiyet ve özgürlük yanlılarına karşı sert tutumu onların düşmanlıklarını kazanmaktan başka bir şeye yaramamıştır. 1907’de İngiltere ve Rusya arasında imzalanan ve İran’ı taksim eden antlaşmanın duyulmasından sonra Tebrizli bir kişi meclis önünde öldürülmüştür¹⁹⁷. Bu olay sonucunda Şah ile meclis arasındaki ilişkiler iyice kopmuştur. Meclis, 26 Ekim 1907’de aldığı bir kararla Ebul Kasım Han Karagözlü (Nasirü’l-melik)’yü sadrazam olarak seçip mecliste tanıtmıştır. Yeni sadrazam ilk iş olarak devlet maliyesini kendi denetimine almış; yeni bir bütçe düzenleyerek gelir ve giderleri tespit etmeye, gereksiz alınan vergi ve saray masraflarına yeni düzenlemeler getirmeye çalışmıştır. Ancak bütün bu düzenlemeler sadece teoride kalmıştır¹⁹⁸. Sadrazamın bu girişimleri Şah’ı memnun etmemiştir. Şah’ın meşrutiyet ve meclise karşı tutumunu anlayan yeni sadrazam, İngiliz Maslahatgüzarı Charles Marling’in arabuluculuğuyla

¹⁹⁴ A.Y. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 377; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 450; Gökhan Bolat, “Muhammed Ali Şah Döneminde İran’ın Siyasi Durumu (1907-1909)” *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 16, Diyarbakır: 2016, s. 334.

¹⁹⁵ Yahya Devletabadi, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 118-120; Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 463. Şah’ın bu teşebbüsü meşrutiyet taraftarlarını memnun etmemiştir. Meşrutiyetçiler, Avrupa’dan İran’a deniz yoluyla gelen yeni sadrazamı limanda karşılayıp meşrutiyete bağlı kalacağı konusunda yemin ettirmişlerdir. Bkz. Muhammed Ali Furugi, *Büyük İran Tarihi*, (Çev: Ömer Halis), İstanbul: Askeri Matbaa, 1926, s. 69.

¹⁹⁶ Percy Sykes, *a.g.e.*, s. 576; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 451; Gökhan Bolat, *a.g.m.*, s. 334.

¹⁹⁷ Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 317.

¹⁹⁸ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 451; Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 317.

ölümden kurtulmuş ve Avrupa'ya sürülmüştür. Yerine sadrazamlık makamına Hüseyin Kuli Han (Nizamü's-seltene) getirilmiştir¹⁹⁹. İçte bu sıkıntılar yaşanırken, dışarıda da İran'ı işgalden bir türlü vazgeçmeyen İngiltere ve Rusya, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce aralarında anlaşarak İran topraklarını paylaşmışlardır.

Almanya'nın 1871'de birliğini tamamladıktan sonra Sedan Savaşı ile Fransa'dan Alsas Loren bölgesini alması, Avrupa'nın siyasi hayatına yeni bir gücün dâhil olmasına sebep olmuştur. Almanya'nın siyasi bir güç olarak tarih sahnesinde yer almasıyla birlikte İngiltere'ye rakip olması ve başka devletler ile diplomatik girişimlere başlaması Dünya siyasetinde dengeleri değiştirmiştir²⁰⁰. Almanya'nın Ortadoğu, Uzakdoğu, Asya ve Afrika'ya göz dikmesi, İngiltere ve Rusya başta olmak üzere diğer güçlü devletlerin birbirlerine yakınlaşmasına yol açmıştır. Öte taraftan 1905'teki Rus-Japon Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılan Rusya, Uzakdoğu'dan elini çekmiş; Batı'ya yöneldiğinde ise Almanya ve Avusturya gibi önemli güçleri karşısında bulmuş; be engeller üzerine İngiltere'ye yanaşmak zorunda kalmıştır. İngiltere ise Uzakdoğu ve Ortadoğu'daki çıkarlarını en fazla tehdit eden devlet konumunda olan Rusya ile yapacağı bir antlaşmayla buralardaki çıkarlarını güvence altına almayı amaçlamıştır. Bu yakınlaşma 31 Ağustos 1907'de Petersburg'da bir anlaşmayla resmîyet kazanmıştır. Antlaşmanın İran'la ilgili boyutu da vardır²⁰¹. Anlaşmaya göre;

“1) Tibet, Çin'in egemenliği altında bir hükümet olarak kalacak ve toprak bütünlüğü garanti edilecekti.

¹⁹⁹ Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 317.

²⁰⁰ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 240-251.

²⁰¹ İrec Pizişzkad, *a.g.e.*, s. 84; Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 301-302; Pio-Carlo Terenzio, *a.g.e.*, s. 185-188. Taraflar arasında imzalanan bu antlaşma sadece İran'ı etkilememiştir. Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde önemli olayların yaşanmasını da tetiklemiştir. Özellikle 20. yüzyılın başlarında Balkan coğrafyasına huzursuzluk hâkim olmuştur. Rusya ile İngiltere arasında imzalanan bu antlaşmadan sonra Rusya yönünü Balkanlara ve Boğazlara çevirmiştir. Yine bu ikili arasında yapılan Reval Görüşmesi'nde gündemde Makedonya ve Boğazlar sorunu vardı. 1907'de yapılan anlaşmayla iki taraf arasındaki paylaşımın Anadolu sınırlarına kadar inmesi, Osmanlı Devleti'nin de taksim edileceği fikrini güçlendirmiştir. Bu da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kaygılanmasına neden olmuştur. Devleti içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak ve devlete karşı yapılacak müdahaleleri önlemek amacıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti zaman kaybetmeden meşrutiyeti ilan etmek için çalışmalarına başlamıştır. 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetin ilan edilmesi İran'daki meşrutiyetçileri etkilemiştir. Bkz. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 401-402; Mehdi Melikzade, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, Cilt: 4,5, Tahran: Sohen, 1383 (2004), s. 844-846; Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 319.

2) *Afganistan, İngiltere'nin nüfuz bölgesi olacak, fakat burayı ilhak veya işgal etmeyecek. Rusya, bu topraklar üzerindeki temsilcilerini geri çekecek ve Afganistan ile ilişkilerini İngiltere'nin aracılığıyla sürdürecekti.*

3) *İran'ın önce bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü garanti ediliyor, sonra da üç kısma ayrılıyordu. Kuzey kısmı Rus nüfuz alanı, güney kısmı İngiliz nüfuz alanı, orta kısmı da tarafsız olacaktı. Bu tarafsız bölgede her iki devlet, diğeri ile anlaşmadan politik ve ekonomik girişimde bulunmayacaktı*'²⁰².

İran, gizlice imzalanan anlaşmadan haberdar olunca Rusya'daki elçisi Hasan Pirniya'nın aracılığıyla itiraz ederek, İran'ın bağımsızlığının zedelendiğini, Meclis-i Şura-yı Milli'nin katiyen bu anlaşmayı reddettiğini ilan etmiştir. Ancak İran'ın bu itirazı dikkate alınmamıştır²⁰³. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'nin Rusya'yı güneye sarkıtmama siyasetinin bir hamlesi olan bu anlaşmaya karşı gerekli İran tarafından cevap verilememiştir. Zira İngiltere'nin diplomatik manevralarıyla İran idaresi felç edilmiş ve içte rahat bırakılmamıştır. Sürekli değişen hükümet ile yetersiz kalan Şah'ın meşgul olmaları sağlanarak İran, adım adım işgale doğru götürülmüştür. Nitekim sadrazam Hüseyin Kuli Han göreve başlar başlamaz meclisle Şah arasındaki düşmanlığı bitirmeye çalışmışsa da 1908'de Şaha düzenlenen suikast neticesinde sadrazamın girişimleri yarıda kalmıştır. Şah, kendisine düzenlenen suikast olayından meclis ve meşrutiyetçileri mesul tutarak onları düşman ilan etmiştir. İran tarihine "*Büyük İnkılap*" olarak geçen ve 1908'de meclisin topa tutulması ile neticelenen olayın ardından Tahran'da sıkıyönetim ilan edilmiş; Rus generali Liakhov'un emrindeki Kazak kuvvetleri şehrin yönetimini ele geçirmiştir. 23 Haziran 1908'de meclisin topa tutulmasıyla birçok üye ölmüştür. Bu olay sonucunda meclis mevcudiyetini kaybetmiş ve İran'da tekrar Şahlık yönetimi hâkim olmuştur²⁰⁴.

Meclisin topa tutulması olayından sonra bazı meşrutiyetçilerin evleri yağmalandı ve sonra Seyyid Muhammed Tabatabai ve Seyyid Abdullah Behbahani

²⁰² Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 303.

²⁰³ Bkz. Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 470.-471.

²⁰⁴ Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 318; Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 490-491; Peter Avery, *a.g.e.*, s. 246-247. Ruslar ile Muhammed Ali Şah arasındaki işbirliği için bkz. Hasan Muasir, *Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet der İran*, Tahran: İbn-i Sina, 1352 (1973), s. 108.

tutuklanıp sürgüne gönderildi. Bazıları da idam edildi²⁰⁵. Yaklaşık bir yıl süren bu durum meşrutiyetçileri daha da cesaretlendirdi ve çok geçmeden ülkenin önemli merkezlerinde büyük çapta ayaklanmalar başladı²⁰⁶. Tebriz, Tahran ve İsfahan halkının bu faciaya karşı tavrı sert oldu. Tebriz’de binlerce kişinin katılmasıyla başlayan ayaklanma kısa süre büyüyerek bütün şehre yayıldı ve Rusların müdahalesiyle birçok kişi öldü. Tebriz’deki halkın kararlılığı devam edince Ruslar, kendisine tabi olanların can güvenliğini bahane ederek General *Znarsky* emrindeki 3.000 kişilik orduyu 1909’da Aras Nehri’nden geçirerek Azerbaycan Eyaleti’ne gönderdi²⁰⁷. Tebriz dışında meydana gelen ayaklanmalarda meşrutiyet karşıtı Gilan Valisi öldürüldü. Reşt şehrinin kontrolü meşrutiyetçilerin eline geçti. Gilan ayaklanmasını bertaraf etmek için gönderilen Muhammed Veli Han, meşrutiyetçilere destek vererek Tahran’a yöneldi²⁰⁸. Şah, Tebriz’in bütün giriş-çıkış yollarını kapatarak şehri abluka altına aldı. Ablukanın uzun sürmesi ve diğer şehirlerden yardım gelmemesi bir süre sonra, Tebrizlileri iktisadi hayatlarını idame etme hususunda büyük zorluklarla karşı karşıya bıraktı. İngiltere, Şah’ı baskı altına alarak şehrin yollarının açılmasını istedi²⁰⁹. Tebriz halkının mücadelesine diğer şehirler de destek verince ülke çapında Şah’a karşı bir direniş başlatıldı. Tebriz’de Şah kuvvetlerine karşı verilen mücadeleye liderlik yapan Settar ve Bağır Han, halkı Tahran’a yönlendirince, Şah da kendi birliklerini ve Liakhov komutasındaki Rus ve Kazak Tugayı’ını Bağ-ı Şah’da toplayarak Tahran’a yönlendirip meşrutiyet taraftarlarına karşı önlem aldı. Şah’ın aldığı önlemlere rağmen Tahran’a giren meşrutiyetçilerle Şah taraftarları arasında başlayan mücadele üç gün sürdü ve meşrutiyetçilerin üstün gelmesiyle neticelendi²¹⁰.

²⁰⁵ Abdulhadi Hâiri, *Teşeyyu’ ve Meşrutiyet der İran ve Nekş-ı İraniyan-ı Mukîm-ı Irak*, Tahran: Emir Kebir, 1360 (1981), s. 109; Seyid Celaleddin Medeni, *Tarih-i Muasir-i İran*, Cilt: 1, Kum: Defter-i İntişarat-ı İslami, 1370 (1991), s. 257.

²⁰⁶ Peter Avery, *a.g.e.*, s. 456.

²⁰⁷ Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 318-319.

²⁰⁸ Abdullah Mostevfi, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 274; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 451-463.

²⁰⁹ Yahya Devletabadî, *Tarih-i Muasır: Hayat-ı Yahya*, Cilt: 3, Tahran: İntişarat-ı Ettâr, 1362 (1983), s. 92-93. Tebriz’in uzun süre abluka altında tutulması halkın açlıkla savaşmasına neden olmuştur. Halk, mücadelesini bırakmamak için ağaç yaprakları ve yonca benzeri bitkileri yemiştir. İngiltere ve Rusya ablukanın kaldırılmasında önemli roller oynamışlardır. Tebriz halkının vermiş olduğu bu çekin savaş meşrutiyet rejiminin yerleşmesinin temel taşı olmuştur. Bu dönemde Tebriz’de bulunan Amerikalı öğretmen *H.L. Baskerville* ve İngiliz haberci *W. A. Moore* Tebrizlilere destek verirken Şah güçleri tarafından öldürülmüşlerdir. Bkz. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 465; Percy Sykes, *a.g.e.*, s. 589; Peter Avery, *a.g.e.*, s. 260.

²¹⁰ Percy Sykes, *a.g.e.*, s. 590; Abdullah Mostevfi, *a.g.e.*, Cilt: 2, s. 280; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 465. Kazak Tugay’ı Nasırüddin Şah döneminde açılmıştır. Şah’ın Avrupa’ya düzenlediği

1.2.7. Ahmed Şah Dönemi ve Kaçarların Yıkılışı (1909-1925)

Muhammed Ali Şah, Tahran'da meşrutiyet taraftarlarına yenildikten sonra canını kurtarmak için Rus Elçiliği'ne sığındı. Onun yerine tahta on iki yaşındaki oğlu Ahmed Mirza getirildi²¹¹. Böylece Muhammed Ali Şah ile birlikte Şahlık rejimi olarak tabir edilen idare sona erdi²¹². Meşrutiyetin önde gelenleri ve askeri komutanlardan oluşan yirmi kişilik “*Hey’et-i Mudîre*” ismiyle geçici bir meclis kurularak bozulan devlet düzeni tekrar getirilmeye çalışıldı. Hey’et-i Mudire, küçük yaştaki Şah’ın naibliğine önce Ali Rıza Han ve daha sonra da Ebû'l-Kasım Han Karagözlü’yü tayin etti²¹³. Muhammed Veli Han Savaş Bakanı, Ali Kuli Han İçişleri Bakanı, Ebul Kasım Han Karagözlü Dışişleri Bakanı, Abdülhüseyin Mirza Adliye Bakanı, Mirza Hasan Maliye Bakanı ve Serdar Mansur da Posta ve Telgraftan sorumlu bakan olarak tayin edildi²¹⁴.

Takizade, meşrutiyet rejiminin borçlanma, yabancıların etkisiyle tayin edilen görevlilerin durumu gibi karşı karşıya olduğu meseleler ile ilgili olarak Hey’et-i Mudîre’ye hitaben yaptığı bir konuşmasında “*Sadece kendi çıkarlarını düşünen bazı meclis üyelerinin devlete zarar verdiklerini halk ile hiçbir zaman iç içe olmadıklarını*” söylemiştir. Ayrıca “*Milletin hürriyetlerini gerektiği gibi kullanmasının önemli*

ikinci seyahatinde Rusya’da gördüğü Kazak birliklerinden etkilenmiş ve buna benzer bir birliğin İran’da olması gerektiğini düşünmüştür. O dönemde İngiliz politikasından rahatsız olan Rus yanlısı Sipahsalar Şah’ın bu düşüncesini desteklemiştir. Rusya’dan bir grup askeri uzmanlar getirmek kaydıyla Kazakhâne kurulmuştur. Kazak Tugay’ının kuruluşu serüveni için bkz. Yılmaz Karadeniz, *Islahat Görünümlü İngiliz İşgali*, s. 92-97.

²¹¹ Ahmed Mirza, 1898 yılında Tebriz’de dünyaya gelmiştir. Babası Muhammed Ali Şah’ın meşrutiyetçiler tarafından Rusya’ya sürgün edilmesinden sonra 1909 yılında çocuk yaşta Kaçar Hanedanı’nın hükümdarı olmuştur. Ancak remi olarak 1914 yılında tacını giymiştir. Devlet yönetiminde ve siyasette tecrübesiz olan Şah İran’ın bütünlüğünü koruma konusunda yetersiz kalmıştır. İngiltere ve Rusya’nın yayılmacı politikalarına karşı aciz duruma döşmüştür. Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) esnasında İran topraklarının İngiltere ve Rusya tarafında işgal edilmesi ve 1921’de Rıza Han Pehlevi tarafından askeri darbe yapılması şahın son günlerini yaşadığının habercisi olmuştur. Ailesiyle birlikte 1923 yılında sürgün edilen Şah 1925 yılında resmen tahttan indirilmiştir. 1930 yılında Paris’te hayatını kaybeden Şah Kerbelâ’da babasının yanına defnedilmiştir. Bkz. Ferşad Ebrîşemî, *a.g.e.*, s. 48.

²¹² Muhammed Ali Şah’ın tahtan indirilmesi konusunda meşrutiyetçiler, İngiltere ve Rusya bir müzakere imzalamıştır. Buna göre, Muhammed Ali Şah’a yıllık 16.000 lira (75.000 Tümen) ödeme yapılacak, İran halkı onu Şah unvanıyla tanımayacak ve onun yapacağı herhangi bir siyasi girişimde ödenen para bir daha ödenmeyecektir. Yapılan müzakereden sonra Şah Rusya’nın kontoründe Odessa’ya süngün edilmiştir. Peter Avery, *a.g.e.*, s. 260 vd.

²¹³ Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 321; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 467-468. Ahmed Şah’ın tahta geçmesiyle tekrardan meşrutiyet rejimine geçilmesi İran Tarihi’nde yeni bir dönem başlanmıştır. 15 Kasım 1909 tarihinde Şah’ın, naibin, yabancı siyasi temsilcilerin ve yerel temsilcilerin huzurunda *Meclis-i Şura-yı Milli*’nin ikinci döneminin açılışı gerçekleştirilmiştir. Bkz. Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 321.

²¹⁴ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 468.

olduğunu, Şeyh Fazlullah Nuri gibi birçok ulemanın idamlarının çok kolay karar verilerek tatbik edildiğini” belirtmiş ve “meşrutiyet hükümetinin eski idareden farklı olması gerektiğini” dile getirmiştir²¹⁵.

Meşrutiyetçiler, ülke genelinde seçilen vekillerin Tahran’a gelmesiyle birlikte “İkinci Dönem Milli Meclisi” ismiyle yeni meclisi açmışlardır. Ahmet Şah’ın da katılımıyla 1910’da Tahran’da özel bir törenle yeni meclisin açılış konuşmasını yapan Ahmed Şah, meclisin yapacağı faaliyetler hakkında bilgiler vermiştir²¹⁶. Meclisin bu ilk oturumunda Muhammed Veli Han’ın başbakan ve Ali Rıza Han’ın da saltanat naibi olarak seçilmesiyle geçici meclisin görevi sona ermiştir²¹⁷.

İran’a hâkim olan kargaşa ortamının devam etmesi ve hazinenin iflasın eşiğinde olması İkinci Meclis’in oluşturduğu hükümeti yenilikler yapmaya yöneltmiştir. Muhammed Veli Han’ın yerine başbakanlık makamına getirilen Mirza Hasan, önceliği maliyede yapacağı ıslahatlara vermiştir²¹⁸. Ancak eli silahlı meşrutiyetçilerin ve siyasi grupların ülke içerisinde yarattıkları huzursuzluğu bertaraf etmek için vermiş olduğu mücadele onu yenilik yapmaktan uzaklaştırmıştır. Bu dönemde hazinenin devlet memurları ve güvenlik teşkilatı birimlerinin aylıklarını ödeyememesi, İngiltere ve Rusya’nın kendilerine olan borçların ödenmesi konusunda baskı yapması, hükümeti zor durumda bırakmış ve dış borçlanmaya yöneltmiştir²¹⁹. Milli Meclis, bu baskılar neticesinde 1911’de maliyede reformlar yapmak için Amerika’dan William Morgan Shuster’in önderliğinde uzmanlar getirtmiştir. Ancak Rus ve İngilizler meclisin bu girişimine karşı çıkmışlardır. Dönemin İran’daki İngiliz misyoner Sykes, yenilikler yapmak için getirilen bu uzmanların ülkeyi harap ettiklerini yazmıştır²²⁰.

²¹⁵ a.g.e., s. 469.

²¹⁶ Mehdi Melikzade, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, Cilt: 6,7, Tahran: Sohen, 1383 (2004), s. 1296-1267.

²¹⁷ Muhammed Cevad Meşkûr, a.g.e., s. 373; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 471.

²¹⁸ Percy Sykes, a.g.e., s. 578.

²¹⁹ Ali Asgâr Şemim, a.g.e., s. 532.

²²⁰ Firuz Kazımzade, *Russia and Britain in Persia (1864-1914)*, New Haven: Yale University Press, 1968, s. 634; Faruk Sümer, “Kaçarlar”, *TDVİA*, Cilt: 24, İstanbul: 2001, s. 51; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 471. Dönemin Dışişleri Bakanı Mirza Hasan Han, Maliye Bakanı İbrahim Hâkimi ve Şah’ın naibi Ebu’l-Kasım Han getirilen uzmanların israftan başka bir şey yapmadıklarını savunmuşlardır. Bkz. Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, a.g.e., s. 339.

Shuster, işe ilk olarak Kazak Tugayı'na karşı kendisine yardımcı olacak Jandarma Birliğini kurarak başlamıştır. Bu birliğin başına İngiliz subayı Stokes'u getirmesi Rusların tepkisini çekmiştir. Rusya, bu görevlendirmenin 1907 antlaşmasına aykırı olduğunu gerekçe göstererek İngiltere'den Stokes'u görevden almasını istemiştir. İki devlet arasında artan gerginlikten İran hükümeti faydalanamamış ve İngiliz subayının yerine İsveçli bir subayı göreve getirmiştir²²¹. Rusya, subay konusunda istediğini elde ettikten sonra 1911'de İran'ı uyararak Shuster'in de görevine son verilmesini istemiştir. Ancak o dönemde Demokrat Parti'nin girişimleri sonucunda meclisin tatil edilmiş olmasından dolayı Rusya'nın bu isteği onaylanmamıştır²²². Rusya, bu isteğindeki kararlılığını sürdürerek İran'ı tehdit etmiş, baskıya karşı daha fazla direnç gösteremeyen İran hükümeti Shuster'in görevine son vermiştir²²³.

Meşrutiyet hükümeti, mali konuda yaptığı girişimlerden olumlu sonuçlar alamayınca çareyi dış borçlanmada aramıştır. Rusya'dan 1.111.100 İngiliz pound yıllık % 7 faiz ile on beş yılığına alan hükümet, borca karşı teminat olarak Basra Körfezi dışındaki tüm bölgelerin gümrük gelirlerini göstermiştir. Hükümet, ayrıca borcu İngiltere'den 1.250.000 İngiliz pound yıllık % 5 faiz ile elli yılığına almıştır. Bu borca karşılık olarak da Basra Körfezi'nin bütün gümrük gelirleri teminat olarak gösterilmiştir²²⁴. Rusya ve İngiltere, İkinci Meclis üzerindeki baskıları artırınca meclis dağılmıştır. Demokrat Parti'nin tüm üyeleri ve bazı diğer meclis üyeleri Kum şehrine sürülmüşlerdir. Demokrat Partililerin sürgündeki yaşamları, 1914'te Ahmed Şah'ın kanuni yaşa erişmesiyle tahta oturduğu güne kadar devam etmiştir²²⁵.

Ahmed Şah'ın saltanatının ilk yıllarında devlet yönetimi Ebul Kasım Han Karagözlü'nün elindeydi. İran, bu dönemde aldığı borçları ödeyemez duruma gelmiş ve

²²¹ Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 339; Mehdi Melikzade, *a.g.e.*, Cilt: 6,7, s. 1371; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 478.

²²² Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 534.

²²³ Percy Sykes, *a.g.e.*, s. 600; Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 534. Görevine son verilen William Morgan Shuster ülkesine döndükten sonra İran'ın Rusya ve İngiltere karşısındaki durumunu kaleme alıp *Strangling of Persia* adlı eseri yazmıştır. Bu kitap Farsçaya da çevrilmiştir. Kitabın Farsçası için bkz. Morgan Shuster, *İhtinâk-ı İran*, (Terc: Hasan Aşar), 3. Baskı, Tahran: 1394 (2015).

²²⁴ Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 534.

²²⁵ 1914 yılında yapılan seçimlerde; Demokrat Parti 31, İlmîliler Partisi 29, İlmiye Heyeti 14, bağımsızlar da 20 milletvekili çıkarmışlardır. Bu seçimlerde Demokrat Parti'nin gizli destekçisi İngilizlerdi. Bkz. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 481-483; Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 536.

Rusya ile İngiltere, ülkenin bütün gelirlerini ele geçirmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı'nın kapıda olduğu sırada Şah, İran'ın savaşa girmeyeceğini ilan etmişti²²⁶. Ancak İran'ı işgal ederek petrol bölgelerini ele geçirmek isteyen İngiltere, İran'ı savaşa sürüklediği gibi Rusya ile birlikte işgalleri de başlatmıştır²²⁷. Savaştan sonra Avrupa seyahatine çıkan Ahmed Şah, 1925'te meclisin aldığı bir karar ile tahttan indirilmiş ve ülke yönetimi Meclis-i Müessesan'ın yetkisine verilmiştir. İngiltere'nin İran'da kendisine bağlı bir idare istemesiyle başa getirdiği Pehleviler, kendi hanedanlıklarını kurmuşlardır²²⁸.

²²⁶ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 482-4833; Şah'ın taç giyme törenine Osmanlı Devleti'nin Büyükelçisi, Fransa, Belçika, Almanya, İngiltere Avusturya ABD, İtalya, İspanya ve Rusya'nın siyasi temsilcileri katılmışlardır. Bkz. Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 537.

²²⁷ Ferşad Ebrîşemî, *a.g.e.*, s. 48.

²²⁸ Peter Avery, *a.g.e.*, s. 509; Ferşad Ebrîşemî, *a.g.e.*, s. 48; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 531-524.

İKİNCİ BÖLÜM: MİRZA MELKUM HAN'IN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Hayatı

Mirza Melkum Han, İran'ın İsfahan şehrine bağlı, Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu, Culfa kasabasında 1833'te dünyaya gelmiştir²²⁹. Şah Abbas döneminde İsfahan'a göç eden Ermeni bir aileye mensup olan Melkum Han'ın babası Mirza Yakup İsfahani'dir. İranlı tarihçi İsmail Rain, “*Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşîşa-ı Siyasi-i O*” adlı eserinde, Melkum ailesinin İsfahan'da ziraat işiyle meşgul olduğunu, ailenin ilk çocuğu olan Mirza Melkum Han'ın Culfa'dan yurt dışına çıktığını ve geri döndüğünde de ziraat işinden başka işlerle uğraştığını kaydetmiştir. Mirza Yakup İsfahani, İran dışılerinde çeşitli görevlerde bulunmuş; ilk yurt dışı deneyimini Rusya'da yaşamış; burada Rusça ve Fransızca dillerini öğrenmiştir. Mirza Yakup İsfahani, Avrupa'daki yaşam ve eğitim imkânlarını gördükten sonra oğlu Melkum Han'ı eğitim için daha on yaşındayken 1843'te Paris'e göndermiştir. Mirza Yakup, oğlunu Paris'e gönderdiği zaman dönemin İran sadrazamı olan Mirza Taki Han (Emir Kebir), kendisine oğlunu siyaset bilimlerinde okutmasını tavsiye etmiştir. Çünkü İran'da yeni açılan Dar'ül-Funûn'da siyaset bilimi şubesinde çalışacak fazla kimse bulunmuyordu. Böylece Mirza Melkum Han, Culfa'da başladığı geleneksel öğrenimini Paris'te bir Ermeni Okulu olan “*Samuel Moorat College*” de devam ettirmiş, ortaokul ve liseyi burada okuyarak tamamlamıştır. Mirza Melkum Han, kendisini geliştirmek adına Paris *Politeknik Okulu*'na gitmiş ve bu okulda doğa bilimleri, siyaset bilimleri ve mühendislik alanlarında dersler almıştır²³⁰.

Mirza Muhammed Ali Şirazi, 1846'da İran elçisi olarak Fransa'ya gittiğinde Melkum Han'ın aldığı eğitime hayran kalmış ve bu hayranlığını yazdığı bir mektupta

²²⁹ Bu isim Farsçada bütün kaynaklarda **ملکم** olarak yazılmaktadır. Ancak İngiliz ve Türkçe kaynaklarda bunu Malkum, Malkom, Melkem, Melkom, Malcom, Malcolm gibi farklı şekillerde yazılmıştır. Bu çalışmada Farsça dil kuralları dikkate alınarak *Melkum* tercih edilmiştir. Bkz. Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, Tahran: Heyderi, 1327 (1948), s. ۱۰۱ (Elif-be); Ayrıca yazar bu eserin belli bir bölümünde sayfaları numaralandırmada rakamlar yerine Arap harflerini kullanmıştır.

²³⁰ Hamid Algar, “Mirza Melkum Han”, *TDVİA*, Cilt:3, İstanbul: 2012, s. 165; İsmail Rain, *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşîşa-ı Siyasi-i O*, s. 7; Hüccetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımı'd-devle*, Tahran: Neşr-i Ney, 1376 (1997), s. 12-14.

ifade etmiştir. Mektupta; Mirza Malkum Han'ın aldığı eğitimle ilgili, “*Mirza Yakup oğlu Mirza Melkum'un eğitimi için ona yılda bir kez 120 tümen harçlık veriyor ve Melkum Han hem Fransızca konuşuyor hem de mühendislik bilimi ile ilgili eğitim alıyor*”²³¹ demiştir.

Melkum Han, Fransa'da kaldığı zaman zarfında aldığı çeşitli derslerin yanı sıra Fransız akademisyenlerin ve Fransız Devrimi'nin liderlerinin yazmış olduğu eserleri okuyup inceleme fırsatı da bulmuştur. Yapmış olduğu okumalar ve incelemeler, onun gelecekteki düşüncelerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Ayrıca Fransa'da okurken Avrupalı önde gelen bazı düşünürlerin yazmış olduğu fikir kitaplarını okuma şansı bulmuştur. Özellikle felsefe konusunda pozitivizm ekolu ilgisini çekmiştir. Ünlü sosyolog Auguste Comte'un eserlerini okumuş ve onun fikirlerinin etkisinde kalmıştır. Kendisinin daha sonra yazdığı eserler incelendiğinde, Auguste Comte'nin felsefesinin etkisi göze çarpmaktadır²³².

Feridun Ademiyet, Mirza Melkum Han için “*Fikr-i Azadi ve Mukaddeme-i Nuhzet-ı Meşrutiyet-i İran*” adlı eserinde şu ifadeyi kullanmıştır;

“*Mirza Melkum Han, Ermeni asıllı İranlıdır. Çocukluk ve gençlik yıllarını eğitimi için Fransa'da geçirmiş ve orada demokrasinin usullerini, devlet gücünün temel kaynağı olarak güçler ayrılığının faydasını, özgürlük ve eşitliği, bireyin toplumsal değerinin kriteri olarak Fransız düşünür ekolünden Montesquieu, Rousseau ve Voltaire den öğrenmiştir.*”²³³.

Melkum Han, Fransa'daki eğitimini tamamladıktan sonra 1850'de İran'a döndü. Ülkesine döndükten sonra bir taraftan İran'da yeni kurulan ilk modern eğitim kurumu olan Dârülfünûn'da görev almıştır. Diğer taraftan dönemin Şahı Nasırüddin Şah'a özel tercümanlık ²³⁴, Dârülfünûn'da hendese, logaritma ve coğrafya derslerini anlatan Avusturyalı ve diğer batılı hocaların derslerinde ise sınıflarda tercümanlık yapmıştır.

²³¹ İsmail Rain, *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşîşa-ı Siyasi-i O*, s. 8.

²³² Hasan Kazi Muradı, *Mirza Malkum Han*, Tahran: Neşr-ı Ahtarân, 1394 (2015), s. 44-45; Homâ Nâtik, *Ez Mast ki Ber Mast*, Cilt: 3, Tahran: İntişarat-ı Agâh, 1357 (1978), s. 185.

²³³ Feridun, Ademiyet, *Fikr-i Azadi*, s. 200.

²³⁴ Hamid Algar, *a.g.m.*, 165.

Burada çalıştığı zamanlarda Avrupa'dan getirdiği teknik aletler ile fizik ve kimya deneyleri yaparak öğrencilerin dikkatini bu alanlara çekmiştir. Yaptığı deneyler o dönemin insanları için tamamen garip ve yeni şeyler olduğu için hayli ilgi çekmiştir. O dönemin öğrencileri dışındaki sıradan insanlar, Mirza Melkum Han'ın yapmış olduğu basit deneyleri ilk defa gördükleri için olağanüstü saymışlar ve kendi zihinlerinde Mirza Melkum Han'ı ayrıcalıklı bir yere koymuşlardır. Mirza Melkum Han, Avrupa'dan telgraf hattı malzemeleri de getirmiş ve saray ile Dârülfünûn arasında İran'ın ilk telgraf hattını kurmuştur. Nasırüddin Şah, bu teknolojiye habersiz olduğu için Mirza Melkum Han'ın yapmış olduğu bu çalışmaları takdirle karşılamış ve onu kendisine yakın tutmuştur²³⁵.

Mirza Melkum Han, Şah ve saraydaki devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurmuş ve devlet işlerini ıslah ve iyileştirmek için “کتابچه ی غیبی” “*Kitapçe-i Gaybi*” veya “*Defter-i Tanzimat*” isimli kitabı yazarak Nasırüddin Şah'a sunmuştur. Bu dönemin İran sadrazamı olan Mirza Ağa Han Nuri, çeşitli siyasi konularda Mirza Melkum Han'a güvenip danışmıştır. İran'ın 1856'da Herat'ı kuşatmasından dolayı İngiltere ile kesilen ilişkileri tekrar düzeltmek için Paris'te düzenlenen konferansa Mirza Ferruh Han Eminü'd-devle reisliğinde gönderilen İran heyetinde tercüman olarak vazifelendirilmiştir²³⁶. Mirza Melkum Han'ın, bu konferanstaki etkin rolü, kendisi hakkında Şah'ın ilgisini ve takdirini bir kat daha arttırmıştır. Mirza Melkum Han, Paris'ten dönüşünde Şah'tan da izin alarak babasının yardımlarıyla daha önce Fransa'da üyesi olduğu Faramasoneri (Mason) locasının bir şubesi olan Feramuşhâne'yi 1858'de Tahran'da açmıştır²³⁷. Tahran'da açılan ilk şubeden sonra Feramuşhânelerin sayıları kısa sürede artmıştır. Bu localarda ferdi özgürlük ve meşruti fikirlerin yaygınlaşması, Şah'ın dikkatini çekmiş ve etrafındakilerin de Feramuşhâne'ye karşı muhalefet yapmaları sonucunda 1861'de yayımlanan bir ferman ile Feramuşhâneler kapatılmıştır²³⁸. Bu

²³⁵ Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, s. 366; Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. ج (Cim).

²³⁶ Denis Wright, *a.g.e.*, s. 216- 219.

²³⁷ İsmail Raîn, *Feramuş-hâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1357 (1978), s. 499; Mehdi Bâmdâd, *Şerh Hal-ı Rical İran Karn-ı 12, 13 ve 14 Hicri*, Cilt: 4, Tahran: Zevvar, 1347 (1968), s. 142; Feramuş-hâne (فراموشخانه): Mirza Melkum Han'ın İran Tarihinde daha önce kullanılan bu terim İran'daki mason toplanma yerleri için kullanılmıştır. Feramuş-hâne kelimesinin etimolojik anlamı evden çıktıktan sonra bildiklerini unutmaktır. Bu terim hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Raîn, *Feramuş-hâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1357 (1978).

²³⁸ İbrahim Sadıkı Niya, *Feramasoneri ve Cem'iyetha-yı Sırrî der İran*, Tahran: Hirmend, 1377 (1998), s. 24; Feridun Ademiyet, *Endîşe-i Terakki ve Hükümeti Kanun Asr-ı Sipehsalar*, 4. Baskı, Tahran: Şirket-i Sihani İntişarat-ı Harezmi, 1392 (2016), s. 63-64.

teşkilatın bir üyesi olduğunu düşünülen Kaçar Şehzadesi Celaleddin Mirza'ya ev hapsi verilmiş ve Melkum Han'ın babası Mirza Yakup İsfahani ise Rusya'ya sürgün edilmiştir. Bu olaylardan bir müddet sonra da Mirza Muhammed Sipahsalar'ın eliyle Mirza Melkum Han Bağdat'a sürgün edilmiştir. Ancak Osmanlı Valisi onun Bağdat'taki faaliyetlerinden rahatsız olunca onu İstanbul'a göndermiştir. İran'ın İstanbul Sefiri olan Mirza Hüseyin Han Sipahsalar'ın yardımıyla İstanbul'a gelen Mirza Melkum Han, aynı dönemde kendisi ile meşrutiyet konusunda hem fikir olan ve mason teşkilatlarına üye olan bazı Osmanlı aydınlarıyla beraber çalışmıştır²³⁹. Mirza Hüseyin Han'ın çabalarıyla önce İran'ın İstanbul'daki elçiliğinde çalışmaya başlamış; daha sonra İran konsolosu olarak Mısır'a gitmiştir. Ancak Mısır Hıdivi İsmail Paşa'dan 10.000 tümen rüşvet alması sonucunda devletini küçük düşürdüğü için tekrar İstanbul'a geri çağırılmıştır²⁴⁰. İsmail Rain, “*Feramuşhâne ve Feramasoneri der İran*” isimli eserinde Melkum Han'ın Mısır'da rüşvet aldığından bahsetmiştir²⁴¹.

Melkum Han, Mısır'dan İstanbul'a döndükten sonra İran elçisi Mirza Hüseyin Han'ın çabaları sonucunda elçiliğin danışmanı olarak tekrar göreve başlamıştır. İstanbul'da yaşadığı dokuz yıllık (1862-1871) sürede mason localarında, Osmanlı aydınları arasında, edebi ve sosyal çevrelerde batılı değerler ile ilgili fikirlerini aktarmıştır. Bu hususta aynı fikirleri taşıyan Kamil Paşa, Ali Paşa ve Fuad Paşa ile beraber olmuştur. “*Mebda-ı Terakki*” ve “*Şeyh ve Vezir*” eserlerini İstanbul'da yazmıştır. Aynı zamanda İstanbul'da bulunan ve sosyalist fikirleriyle ön plana çıkarak Arap alfabesini kaldırmaya çalışan Feth Ali Ahundzade'den etkilenmiş ve bir ara onunla birlikte çalışmıştır. Mirza Melkum Han, İslâm'ın gelişmeye engel olduğunu göstermek amacıyla kaleme aldığı ve dindar bir şahsı alay konusu ettiği “*Şeyh ve Vezir*” eserini Osmanlıca Türkçesiyle yazmıştır²⁴².

Mirza Melkum Han, İstanbul'da Osmanlı meşrutiyetçileriyle ilişkiler kurmuş ve bunlarla yaptığı görüşmelerde, Arap alfabesinin Osmanlı ve İran'da kaldırılmasına dair

²³⁹ İsmail Rain, *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşişha-ı Siyasi-i O*, s. 22; Yılmaz Karadeniz, *Osmanlı ve İran'ın İngiliz Paraleli: Cemaleddin Esedâbadi*, s. 133.

²⁴⁰ Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. ۵۰-۵۱ (Ye-ya).

²⁴¹ İsmail Rain, *Feramuş-hâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, s. 489.

²⁴² Hücutullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzi Modernite-i İrani*, Tahran: Kevir, 1384 (2005), s. 24; Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. ۵۰-۵۱ (Ye-ya).

çeşitli fikirlerini kabul ettirmeye çalışmıştır²⁴³. Mirza Melkum Han, İstanbul'da kaldığı süre içerisinde Osmanlı teb'asına geçince kırmızı fes takmış ve aylık 40 lira ile Osmanlı hariciyesinde çalışmıştır²⁴⁴. İstanbul'da iken Ermeni cemaatine mensup olan Arakil Bey'in kızı Hanriet ile Ayastefanos Kilisesi'nde evlenmiştir. Bu evlilikten iki kızı (Leyla ve Sultane) ve bir oğlu (Feridun) olmuş, kızları Hıristiyan olurken, oğlu Müslümanlığı seçmiştir²⁴⁵.

Mirza Hüseyin Han Sipahsalar, 1871'de İran'da sadrazamlık ve Hariciye Vezareti görevine getirilince, Mirza Melkum Han'ı İran'a davet etmiş ve onu kendi danışmanlığına getirmiştir. Mirza Hüseyin Han Sipahsalar tarafından Nasırüddin Şah'ın Avrupa'ya ilk seyahatinin hazırlıkları için özel yetkilere sahip İran elçisi olarak 1873'te Londra'ya gönderilmiştir²⁴⁶. Mirza Melkum Han ve Mirza Hüseyin Han Sipahsalar, Şah'ın bu seyahatini fırsat bilerek Reuter İmtiyazı'nda önemli roller oynamışlardır. Şah İran'a döndüğünde sadrazam Mirza Hüseyin Han Sipahsalar görevinden azledilmiş ve Mirza Melkum Han ise bir müddet Şah'ın ilgisizliğiyle karşı karşıya kalmıştır. Ancak Mirza Melkum Han, 1878'de İran temsilcisi olarak katıldığı Berlin Kongresi'nde Kotur nahiyesi için göstermiş olduğu başarılar sonucunda Şah'ın ilgisini tekrar kazanmış ve kendisine önce prens, daha sonra da “*Nazımü'd-devle*” lakabı verilmiştir. Çok geçmeden Londra elçisi olarak tayin edilmiştir. Nasırüddin Şah'ın Avrupa'ya üçüncü seyahati esnasında Londra elçiliği görevinde olan Melkum Han, Nasırüddin Şah'ın seyahati için hazırlıklar yapmış ve Londra'da Şah'ın memnuniyetinden istifade ederek İran'da oynatmak için (لاتاری: Latari) Piyango İmtiyazı'nı almayı başarmıştır. Ancak Şah, İran'a döndükten sonra İran devlet adamlarının ve ulemanın tepkisi üzerine bu imtiyazı iptal etmiş ve bunu bir mektupla Londra'ya bildirmiştir. Mirza Melkum Han bunu gizlemiş ve aldığı piyango imtiyazını İngiliz bir yatırımcıya satmıştır. Şah, bu olaydan haberdar olunca onun bütün lakaplarını ve görevini elinden almıştır. Melkum Han, bir yıl sonra Londra'da “*Kanun Gazetesi*”ni (Ruzname-i Kanun) kurarak İran ve Şah aleyhinde yazılar neşretmiştir²⁴⁷. Şah, bunun üzerine onun zararlı faaliyetleri nedeniyle saltanatı süresince İran'a girmesini

²⁴³ İsmail Raîn, *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşîşha-ı Siyasi-i O*, s. 8; Yılmaz Karadeniz, *İran'da Melkum Han ve Feth Ali Ahundzâde'nin Arap Alfabetini Değiştirme Teşebbüsleri*, s. 216.

²⁴⁴ İbrahim Timuri, *Asr-ı bi Haheri ya Tarih-i İmtiyazat-ı der İran*, s. 74.

²⁴⁵ Hücettullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzi Modernite-i İrani*, s. 33.

²⁴⁶ Fereşte Nürânî, *a.g.e.*, s. 22.

²⁴⁷ Maşallah Acudani, *a.g.e.*, s. 304-305; Hücettullah Asil, *Risâlha-yı Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle*, s. 8-9; Feridun Ademiyet, *Fikr-i Azadi*, s. 72.

yasaklamıştır. Ancak 1898’de Nasırüddin Şah’ın ölümü üzerine yerine geçen Muzafferüddin Şah’a kendisini affettirerek İran’a dönmüş; aynı yıl içerisinde Roma elçisi olarak İtalya’ya gönderilmiş ve ömrünün sonuna kadar bu görevde kalmıştır²⁴⁸. Mirza Melkum Han, 1908 yılının yaz ayında İsviçre’de seyahat ederken Lizbon şehrinde vefat etmiştir. Vasiyeti üzerine cesedi Bern şehrindeki cesetleri yakma yerine götürülüp yakılmış; testilere konulan külleri ve piyango imtiyazının satışındaki dört bin pound tutarındaki parası mirasçılara teslim edilmiştir²⁴⁹.

2.2. Ailesi

Mirza Melkum Han’ın ailesi aslen Karabağlı olup buradan İran’a göç etmiştir. Ermenilerin İran’a göç etmeleri, Birinci Şah Abbas döneminde Osmanlı Devleti ile 1603’te Tebriz için yapılan savaşlar sonunda olmuştur. Bu göçler esnasında Kafkasya’dan İsfahan’a göç eden bu Ermeni aile, Culfa kasabasında önce çiftçilikle uğraşmıştır. Aile fertlerinden Mirza Yakup İsfahani, dedesinin bir Fransız kadın ile evli olduğunu söylemiştir. Bu kadının Fransız filozof Jean Jacques Rousseau’nun akrabası olduğu iddia edilmiştir. Bu iddia, John Malcolm tarafından teyit edildiğinden Mirza Yakup Han’ın bu iddiasının doğru olma ihtimali vardır. John Malcolm, 1707’de Jean Jacques Rousseau’nun amcasının oğlu Jakob adındaki bir kişinin İsfahan’a geldiğini ve burada ikamet ettiğini kaydetmiştir. Bu şahıs, kalan ömrünü saatçilik ve kuyumculuk yaparak geçirmiştir. İsfahan’da bir Fransız saatçinin kızı olan Ren Daytuval (رن دوايتوال) ile evlenmiş ve onların birkaç çocukları dünyaya gelmiştir. Bir çocuğu Avrupa’ya giderek Fransa hariciyesinde çalışmıştır. Onların kızlarından biri Ermeni biriyle evlenmiş ve Mirza Yakup onların torunu olarak dünyaya gelmiştir²⁵⁰.

Mirza Yakup Han, eğitimini Hindistan’daki Ermeni cemaatinde tamamlamıştır. Hindistan’da bulunduğu zaman zarfında ticaret işleriyle de meşgul olmuş ve burada Fransızca dilini öğrenmiştir. 1845’de İran’a geri dönen Mirza Yakup Han, Rusya’nın Tahran’daki büyükelçiliğinde tercüman olarak işe başlamıştır. Mirza Yakup Han, bu iş

²⁴⁸ Mesut Arayayı Neya, “Mirza Melkum Han”, *Endişe-i Siyasi Mutefekkiran-ı Müslüman*, Cilt: 9, Tahran, s. 151; İsmail Rain, *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşîşha-ı Siyasi-i O*, s. 143.

²⁴⁹ Han Melik Sasani, *a.g.e.*, s. 145; İsmail Rain, *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşîşha-ı Siyasi-i O*, s. 167; Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. 45 (Kef-he).

²⁵⁰ Hamid Algar, *a.g.e.*, s. 5.

sayesinde İran devlet adamlarını yakında tanıma ve onlarla ilişkiler kurma şansı elde etmiştir²⁵¹. Özellikle Muhammed Şah'ın ilk sadrazamı Hacı Mirza Ağası ve Nasırüddin Şah'ın ilk iki sadrazamı Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve Mirza Ağa Han Nuri ile iyi ilişkiler kurmuştur. Mirza Yakup Han'ın dönemin ünlü simalarıyla ilişkiler kurması, bazı önemli siyasi olaylarda rol oynamasına sebep olmuştur. Mesela Nasırüddin Şah, sadrazam Emir Kebir'i görevden alırken sadrazamın düşmanları özellikle Mirza Ağa Han Nuri, Şah'ı sadrazam aleyhine kışkırtmıştır. Rus elçisi Doulgurky, Nasırüddin Şah'a sadrazamı affetmesi için bir mektup yazmış, bu mektubu Rus elçiliğinde çalışan Mirza Yakup Han, hiç çekinmeden Mirza Ağa Han Nuri'ye yetiştirmiştir. Mirza Ağa Han Nuri, bu mektuptan haberdar olduktan sonra sadrazam aleyhindeki tahriklerini artırmış ve Şah'ın onu idam etmesinde rol oynamıştır. Mirza Yakup Han, bu olaydan sonra Mirza Ağa Han Nuri'nin çevresinde bulunmaya devam etmiştir²⁵².

Mirza Yakup Han, gençlik dönemimde İran dışında çeşitli seyahatler yapmış; Rusya'ya yaptığı seyahatte Rusçayı öğrenmiş, Fransa'da Fransızcasını geliştirmiş ve İran'da şehzade Zilelü's-sultan'ın Fransızca dil hocalığını yapmıştır. Mirza Yakup, yurt dışına yapmış olduğu seyahatlerde batıda öğrenmiş olduğu batılı bilgi ve değerleri İran'a taşımaya çalışmıştır. Rusya'da bulunduğu zaman zarfında orta Asya ve Türkistan'a seyahat etmiş ve oralar hakkında bilgi sahibi olmuştur. Bu bilgileri edindikten sonra Harezmi'de Hive Hanı'nın yanına gitmiştir. Ancak Türkistan seyahatlerinin kendisinin irade ve isteğiyle olmadığı, İngilizler tarafından gönderildiğine dair tarihçilerin ortak kanaati bulunmaktadır. Bazı tarihçilere göre İngilizler, Merv taraflarında etkili olmak için Mirza Yakup Han'a molla elbisesi giydirip Harezmi'ye ve Hive Hanı'na göndermişlerdir²⁵³.

Mirza Yakup Han ile ilgili farklı bilgi veren tarihçiler, bu şahsın Hıristiyanlıktan ihtida ederek İslâm'a geçtiğini, fakat bu din değişikliğinin içten olmadığı, Mirza Yakup'un imanı için değil, siyasi ve sosyal hedefler için dinini değiştirdiğini iddia etmişlerdir. Çünkü Mirza Yakup Han yazdığı vasiyetinde, öldüğünde kendisinin

²⁵¹ Han Melik Sasani, *a.g.e.*, s. 5, 27; Feridun Ademiyet, *Fikr-i Azadi*, s. 94; Hamid Algar, *a.g.e.*, s. 5-6.

²⁵² Hamid Algar, *a.g.e.*, s. 6-7.

²⁵³ Bu konu hakkında İran tarihçisi Han Melik Sasani sadık Müştəşarü'd-devle Mirza Yakup Han ve oğlu Mirza Melkum Han için bir mektubunda, "İngilizler onları casus olarak Molla elbisesinin içinde Harezmi'ye göndermişlerdir" demektedir. Konu hakkındaki mektup için bkz. Han Melik Sasani, *a.g.e.*, s. 39-40.

İstanbul'daki Ermeni mezarlığında defnedilmesini istemiştir²⁵⁴. Kirmani, “*Tarih-i Bidar-i İraniyan*” adlı eserinde, Mirza Yakup Han'ın öldüğü sırada oğlu Mirza Melkum Han'ın İtalya'da görevde olduğunu yazmıştır²⁵⁵. Tabatabai, Mirza Yakup Han öldüğünde Melkum Han'ın İran'ın Londra Büyükelçiliği görevinde olduğunu yazmış ve babasının Ermenilerin mezarında defnedildiğini öğrenince İstanbul'a gelip babasının cesedini Müslüman mezarlığına taşıdığını kaydetmiştir. O dönemde İran'ın İstanbul elçileri olan Hüsamü's-seltene ve Müşirü'd-devle ise Mirza Yakup Han'ın Müslüman dininin esaslarına göre Müslüman mezarlığında defnedildiğini yazmışlardır²⁵⁶.

Mirza Yakup Han, oğlu Mirza Melkum Han'ın İran'da Feramuşhâne teşkilatını tesis etmesine yardımcı olmuş ve bu teşkilatta aktif rol oynamıştır. Nasıruddin Şah 1862'de İran'da bu teşkilatı yasaklayınca Mirza Yakup Han'ı İstanbul'a sürgün etmiştir. Mirza Yakup Han, ömrünün geri kalanını İstanbul'da geçirmiş ve burada vefat etmiştir²⁵⁷. Bu sürgün yeri hakkında farklı görüşler de vardır: Örneğin, Han Melik Sasani, “*Siyasetgerani Devre-i Kacar*” adlı eserinde, Yakup Han'ın Orta Asya'ya sürgün edildiğini öne sürmüştür²⁵⁸.

Mirza Melkum Han'ın Mikail ve İskender adında iki kardeşi vardır. Bunlar da kendisi gibi İngilizce, Rusça ve Fransızca dillerine vakıftı. Kendisi Londra elçiliği görevindeyken kardeşleri de İran'ın hariciyesinde çalışmaya başlamışlardır. Mirza Melkum Han, yazdığı yazılarda kendi kardeşlerini faziletli devlet adamları olarak tanıtmıştır. Ancak Melkum Han'ın 1890'da Londra yayınladığı Kanun gazetesinden rahatsız olan Şah, kardeşi Mirza Mikail'i takip altına almış ve ona işkenceler uygulamıştır. İşkence sonucunda Mirza Mikail Han'ın siyasi görevlerine son verilmiş ve sürgün edilmiştir. Mirza Mikail Han, ömrünün geri kalan kısmını Paris'te geçirmiştir. Mirza Mikail, 1902'de burada vefat etmiştir. Mirza Melkum Han, kardeşinin ölümüne çok üzülmüş ve eğer yüz canım olsaydı yüzünü de kardeşimin yaşaması için feda ederdim demiştir. Mirza Melkum Han'ın diğer kardeşi Mirza İskender ise o dönemde İran'ın Londra Büyükelçiliği'nde çalışmaktaydı. Ademiyet, onun hakkında: “*Mirza Melkum*

²⁵⁴ İsmail Rain, *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşîsha-ı Siyasi-i O*, s. 7.

²⁵⁵ Nazımül-İslam Kirmani, *Tarih-i Bidar-i İraniyan*, s. 152.

²⁵⁶ Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. ٤٤ (Kef-cim).

²⁵⁷ a.g.e., s. ٤ (T1).

²⁵⁸ Han Melik Sasani, a.g.e., s. 127.

Han Avrupa'da çalıştığı zaman özgür bir şekilde Şah'ın hükümetini eleştiriyordu. Bu nedenle onun ailesine dönemin İran istibdadı tarafından işkenceler yapıyordu. Londra'da bulunan Mirza İskender de Mirza Melkum Han'ın düşmanları tarafında rahatsız ediliyordu.” demiştir²⁵⁹.

Mirza Melkum Han İstanbul'da evlendiği eşi Hanriet, ömrünün sonuna kadar Hristiyanlık dinine bağlı kalmıştır. Hanriet, eşinin işlerine müdahil olmamış, sadece İran Devleti tarafından kendisine verilen bazı ayrıcalıkları kullanmıştır. Mirza Melkum Han ve Hanriet'in evliliğinden olan oğlu Feridun da babası gibi eğitimini Paris'te tamamlamıştır. Feridun, Paris'te “*Sensor*” okulundan mezun olmuştur²⁶⁰.

2.3. İran'a Geri Dönüşü

Fransa'daki eğitimini tamamladıktan sonra 1850 yılının sonlarına doğru Mirza Emir Kebir'in sadrazamlığı döneminde İran'a dönen Mirza Melkum Han, yıllık 300 tümen maaş ile devletin tercümanı olarak işe başlamıştır. Bir yıl sonra da İran'da batılı anlamda kurulan ilk modern eğitim kurumu olan Dârülfünûn'da siyasi bilimler dersi vermiş, batılı yabancı hocaların vermiş olduğu tarih, coğrafya ve temel bilimler derslerinde Fransızcadan Farsçaya tercümanlık yapmıştır. Bunlara ek olarak Dışişleri Bakanlığı ve Nasırüddin Şah için özel tercümanlığını yapmıştır. Mirza Melkum Han'ın bu çalışmaları dönemin İran sadrazamı olan Mirza Ağa Han Nuri'nin ilgisini çekmiş ve sadrazam, siyasi işlerde Melkum Han'a güvenerek danışmıştır²⁶¹. İran'ın 1856'da Herat'ı kuşatmasından sonra İngilizler ile olan ilişkiler bozulmuş, İran'ın Herat muhasarasını kaldırması için İngiliz donanması Basra Körfezi'ni işgale başlamıştır. Bu olaydan sonra İngiliz hariciyesi ile yapılan görüşmelerde Mirza Melkum Han tercüman olarak görevlendirilmiştir²⁶².

Mirza Melkum Han, Dârülfünûn'da çalıştığı zaman zarfında Avrupa'dan getirdiği deney aletlerle hem okulda ve hem de okul dışında halka fizik ve kimya deneyleri

²⁵⁹ İsmail Rain, *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşîşha-ı Siyasi-i O*, s. 174-175; Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. ٢٤ (Kef-cim).

²⁶⁰ İsmail Rain, *Mirza Malkum Han, Zindegi ve Kûşîşha-ı Siyasi-i O*, s. 168.

²⁶¹ a.g.e., s. 9.

²⁶² Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. ٢ (Cim).

yapmıştır. Melkum Han'ın amacı, bu basit deneyler ile halkı etkilemek ve batının üstünlüğünü zihinlere yerleştirmek olmuştur. O dönemin seçkinleri dışındaki sıradan insanlar, Mirza Melkum Han'ın yapmış olduğu basit deneyleri daha önce görmemişlerdi. Halkın önünde yapılan bu deneyler, sıradan insanların zihninde Melkum Han'ı yüceltmıştır. Saray ile Dârülfünûn arasında kurulan telgraf hattı da bu kabilden olmuştur. Nasîrüddin Şah'ın da bu basit teknolojidenden haberdar olmaması, Melkum Han'ın işini kolaylaştırmış ve onun nezdinde beğeni kazanmakla kalmamış, aynı zamanda Şah'ın yanı başında yer almasını sağlamıştır²⁶³.

Mirza Melkum Han, Şah ve saraydaki devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurmuş ve devlet işlerini ıslah için “کتابچه ی غیبی” “*Kitapçe-i Gaybi*” veya “*Defter-i Tanzimat*” isimli bir kitabı yazarak Şah'a sunmuştur. İran'ın 1856'da Herat'ı kuşatmasından dolayı İngiltere ile kesilen ilişkileri tekrar düzeltmek için Mirza Ferruh Han Eminü'd-devle başkanlığında Paris'e giden İran heyetinin tercümanlığını yapmıştır²⁶⁴.

2.4. Eserleri

Mirza Melkum Han siyasi ve ilmi açıdan kendisini kanıtlamış bir şahsiyettir. Ömrünün yarısından fazlasını İran'ı mevcut durumundan kurtarmak için sarfetmiştir. İran meşrutiyet hareketine filen dâhil olmasa da onun fikirleri ve eserleri meşrutiyet hareketine rehberlik etmiştir. Mirza Melkum Han siyasi, sosyal ve iktisadi alanlarda birçok eser kaleme almıştır²⁶⁵.

2.4.1. Siyasi ve İdari Alanda Yazdığı Eserler

a) Kitapçe-i Gaybi veya Defter-i Tanzimat: Mirza Melkum Han'ın ilk eseridir. Bu eserini Cafer Han Müşirü'd-devle (devletin hükümet reisi)'ye yazmıştır. Hükümet kanunları için genel planların yazıldığı eseridir. Meşrutiyet döneminde ıslahat isteyenler bu eserden yararlanmıştır. Bu eserde birçok kanuna yer verilmiş ve bu kanunların hangi

²⁶³ Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, s. 366; Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. 7 (Cim).

²⁶⁴ Denis Wright, *a.g.e.*, s. 216- 219.

²⁶⁵ Manizheh Sadri, *İran Yenileşme Hareketinde Osmanlı Etki ve Katkısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2012, s. x.

işlerde kullanılacağı hakkında açıklamalar yapılmıştır. Eserin içeriğine bakıldığında İran'da Feramüşhâne teşkilatının kurulmasından önce kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Eserde Osmanlı Tanzimat'ından esinlenmeler de söz konusudur. Eserin içeriğini İran'da yapılması gereken ıslahatlar ve bu ıslahatların İran'ı iyileştirme süreci oluşturmaktadır. Aslında İran'da Abbas Mirza döneminde askeri ıslahatlar başlamış ve bu ıslahatlar Emir Kebir döneminde sürdürülmüştür. Mirza Malkum Han'ın İran'ın yenileşme tarihinde kılan, onun siyasi ideolojiyi iyileştirmeye yönelik girişimleridir²⁶⁶.

Eser 1275-1277 (1858-1861) yılları aralığında Mirza Ağahan Nuri'nin görevden alınmasından sonra yazılmıştır. Mirza Melkum Han'ın bu eseri yazmasındaki amacı Nasreddin Şah'ı siyasi ve idari işlerde ıslahat yapmaya teşvik etmektir. Eserin içerisinde siyasi ve idari ıslahatlar dışında eğitim, öğretim ve iktisadi alanlara dönük fikirler de bulunmaktadır. Kitabın genelinde Mirza Malkum Han Batı'nın üstünlüğüne vurgulamıştır. Böyle bir düşünceye kapılması ise ömrünün büyük bir bölümünü Avrupa'da geçirmesindedir. Eserinde batının teknik ve sanatının alınmasının gerekli olduğunu, kanun ve kültürünün alınmasının derekli olmadığını belirtmiştir. Ona göre, İran eskiden buna yana kanun ve kültüre sahip bir devlettir. Mirza Melkum Han, İran olarak batının medeniyetinden en çok siyasi, sosyal, eğitim ve ekonomik alanlarda yararlanılmasını gereğine inanmıştır.

Hükümet-i İran: İran'ın yönetim şekli mutlak saltanattır. İran hükümeti kanun üstündedir. İran Şahı'nın iki özelliği vardır; birincisi kanun koymaktır. Bu kanunları Meclis-i Tanzimat elindedir. İkincisi ise, İcra-yı Kanun (yürütme) ve Hükümeti idare etmektir. Bu yürütme yetkisi de Meclis-i Vüzera'nın elindedir²⁶⁷.

Meclis-i Tanzimat: Bu meclisin görevi kanunları yazma, kanunları koruma ve onları uygulamaktır. Meclis-i Tanzimat Divan'ın işlerine karışmamalıdır. Meclis-i Tanzimat'ın yapacağı tüm işlerde Vezirler ortaktır. Yani işlere karışma hakları vardır. Ama Meclis-i Tanzimat Vezirlerin işlerine karışmamalıdır.

²⁶⁶ Hasan Kazı Muradı, *a.g.e.*, s. 49; Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, s. 85.

²⁶⁷ Feridun Ademiyet, *Fikri Azadi*, s. 91.

Meclis-i Tanzimat'a üye olacak kişilerde ilk aranan özellik sağlam ve güvenilir olmalarıdır. Bu güvenilirlik Meclis-i Vüzera için de önemlidir. Çünkü orda alınan kararlar ve tartışılan konular devlet için önemli ve gizlidir. Bu mecliste her üyenin sınırlı bir konuşma süresi olup bir üyenin diğer bir üyenin konuşmasını kesme hakkı yoktur. Bu meclise üye olanları meclis başkanı kontrol eder. Bu mecliste kanunların kabul olabilmesi için oy çokluğu aranır.

Meclis-i Vüzera: Şah kanunları yapmak için sekiz tane vezaret (bakanlık) kurmuş:

- Vezaret-i Adalet (Adalet Bakanlığı)
- Vezaret-i Umur-ı Harici (Dışişleri Bakanlığı)
- Vezaret-i Umur-ı Dâhile (İçişleri Bakanlığı)
- Vezaret-i Ceng (Savunma Bakanlığı)
- Vezaret-i Ulum ve Maarif (Fen ve Eğitim Bakanlığı)
- Vezaret-i Ticaret ve İmarat (Nafia) (Ticaret ve Bayındırlık Bakanlığı)
- Vezaret-i Maliyat (Maliye Bakanlığı)
- Vezaret-i Derbar (Saray Bakanlığı)

Meclis-i Vüzera'nın ilk işi kanunların yapılmasında Meclis-i Tanzimat'ta fikir beyan etmektedir ve vezir olanlar kanunsuz bir iş yapmamalıdır. Eğer bir vezir kanunlara uygunsuz hareket ederse vatan haini olarak ilan edilir. Bu hainliği araştırma ve buna hüküm verme Meclis-i Tanzimat'ın görevidir.

Melkum Han Vezaret için kendi yazmış olduğu "*Risale-i Usul-ı Terakki*" adlı eserinde bu konu hakkında şöyle demektedir. "*Vezaret için akıllı ve sadık olmak yeterli değil, hükümet ilmi almış olmak da önemli*"²⁶⁸.

Şerait-i Vaz'-ı Kanun ve Mesuliyet-i Meclis-i Tanzimat (Tanzimat Meclisi'nin Kanun Koyma Şartları ve Sorumluluğu): Mirza Melkum Han'a göre, kanun Şah'ın adaletini göstermeli ve halkın yararına ıslahatlar içermelidir. Kanunlar Farsça ve açık bir dille yazılmalıdır. Bu Kanunlar Devlet Gazetesi'nde yayınlanmalıdır. Gazetede

²⁶⁸ Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle, *Usul-ı Terakki*, s. 629.

yayımlanan kanunların dışındaki kanunlar kanun sayılmamaktadır. Meclis-i Tanzimat yılda bir kere toplanmalı dini ve siyasi konuları görüşüp bu konulardaki kanunları oylamalıdır²⁶⁹.

b) Meclis-i Tanzimat: Mirza Melkum Han bu eserini 1276-1277 (1859-1861) yılları arasında yazmıştır. Eseri yazmasındaki amacı Meclis-i Tanzimat'ı açıklamak olsa da dönemin önemli olayları hakkında da bilgilere yer vermiştir. Bu olaylarda birisi de dönemin Tahran Valisi Mahmud Han'ın Tahran halkı üzerinde baskı kurmasıydı. Tahran'da Vali'nin baskısı o kadar artmıştı ki 1277 (1860-1861) yılında kadınlar bilebu valiye kaşı yapılan Tahranlı gösterilere katılmıştır. İsyanın sebebi ise ekmek kıtlığıydı. Artan tepkiler üzerine Mahmud Han Nasirüddin Şah'ın emriyle idam edilmiştir²⁷⁰.

c) Refik ve Vezir: Eserde *Refik*, İran'da yapılacak siyasi ve idari ıslahatların taraftarlarını, *Vezir* ise, Nasirüddin Şah dönemin liyakatsiz devlet adamlarını temsil etmektedir. Eserin ana konusu Nasirüddin Şah'ı ıslahatlar yapmaya teşvik etmektir. Mirza Melkum Han eserde Şah'ın taraftarlarını yeniliklere karşı ve gelenekselci düşünce sahibi olarak tanıtmıştır. Ayrıca vezirleri Şah'ı yenilik yapma hususunda engellediklerini dile getirmiş ve İran'ın geri kalmasında onların payının büyük olduğunu vurgulamıştır²⁷¹.

d) Sıratı'l-Müstekim: Eser, 1872'de kaleme alınmış ve Hz. Muhammed'in doğumundan Bedir Savaşı'na kadar yaşanan olayları yazmıştır. Ayrıca İran'da yapılacak yeniliklerin İslam dinin esaslarına uygun olduğunu aktarmıştır²⁷².

e) Nida-yı Adalet: Mirza Melkum Han bu eserini 1323 (1905-1906) yılında Avrupa'ya yaptığı üçüncü seferi sırasında Muzafferüddin Şah'a sunmuştur. Bu eser, daha çok Melkum Han'ın parlamenter sistem hakkında bilgilerden oluşmaktadır. Mirza Melkum Han bu eserinde eski düşüncelerini bir yana bırakıp Batı medeniyetine yönelmiştir²⁷³.

²⁶⁹ Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle, *Kitapçe-i Ğaybi*, s. 40-42.

²⁷⁰ Hücetullah Asil, *Risâleha-yı Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle*, s. 22.

²⁷¹ Haşim Rebizade, *Kolliyyât-ı Malkum*, Cilt: 1, Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şuray-ı Milli, 1320 (1941), 87-124.

²⁷² *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 70-86.

²⁷³ Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle, *Nida-yı Adalet*, s. 147-148.

f) Destgah-ı Divan: Mirza Melkum Han bu eserinde Nasırüddin Şah döneminin idari sistemini eleştirmektedir. Eleştirisi devlet idaresindeki makamların parayla alınıp satılması noktasında yoğunluk kazanmaktadır. Ayrıca, eserde, Nasırüddin Şah'ı ıslahatlar yapmaya teşvik etme çabaları da dikkat çekmektedir. Eserini 1282-1283 (1865-1867) yılları arasında İstanbul'da yazmıştır²⁷⁴.

g) Medeniyet-i İran: Bu eser Melkum Han'ın Batı medeniyetini İran ve diğer İslam ülkelerine anlatmak için yaptığı ve 1891'de Londra'da *Contemporary Review Lix* Gazetesi'nde yayımlattığı bir konuşmasıdır. Bu konuşma daha sonra Fereşte Nûrânî tarafından Farsçaya çevrilip risale haline getirilmiştir²⁷⁵.

2.4.2. Toplumsal Alanda Yazılan Eserler

a) Şeyh ve Vezir: Mirza Malkum Han bu kitabında İran'ın Latin harflerini kabul etmesini İslam dinine aykırı olmadığını, Kur'an-ı Kerim'den örnekler vererek izah etme çabasında olmuştur. Örneğin, Kuran'da bazı harflerin Latin yazısındaki gibi birbirinden ayrı yazıldığını savunmuştur²⁷⁶.

b) Ruzname-i Kanun: Mirza Melkum Han'ın, piyango imtiyazındaki usulsüzlüklerinden dolayı lakapları (Prens ve Nazımü'd-devle) ve görevi elinden alınca hem buna tepki olarak hem de Batı düşüncesinin etkisi altında kalarak 1890 yılında Londra'da Kanun Gazetesini "*Ruzname-i Kanun*" yayımlamaya başlamıştır²⁷⁷. Mirza Melkum Han'ın bu gazetesi daha sonra Farsça siyasi gazetelerin yazılmasına öncülük etmiştir. O sıralarda İran'da öğrenciler arasında yeni fikirler yayılmaya başlamış ve öğrenciler bu fikirlerden etkilenip İran dışına gidip orada İran'ı eleştiren siyasi gazeteler çıkartmışlardır. Kanun Gazetesi görünüşte, İslami bir gazete idi. Gazetenin giriş kısmında Arapça dualar bulunmaktadır. Ayrıca gazetenin sonunda; "Eğer İslam'a aykırı ve ya yanlış bir şey yazmışsak bizi uyarın! şeklinde bir not da yer almaktaydı²⁷⁸.

²⁷⁴ Hücetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle*, s. 108.

²⁷⁵ a.g.e., s. 110.

²⁷⁶ Hücetullah Asil, *Risâlha-yı Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle*, s. 371-372.

²⁷⁷ Braun Edward Granwille, *İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, (Terc: Mehri Kazvini), Kevir, Tahran, 1380 (2001), s. 50.

²⁷⁸ Mirza Melkum Han, *Ruzname-i Kanun*, (Homâ Nâtik), Tahran: Kevir, 1369 (1990), Say: 1, s. 1.

Mirza Melkum Han, piyango imtiyazı olayından sonra halk arasında kendisini devlet adamı değil de özgür bir birey olarak duyurmak için Kanun Gazetesi'nde yazılar yazmıştır. Mirza Melkum Han, piyango imtiyazından sonra kaybolan itibarını düzeltme adına, halk arasında tekrardan nüfuz edinmek ve düşüncelerini halka daha kolay duyurmak için yeni uğraşlar içerisine girmiş ve çıkar yol olarak da bir süreli yayın kurmayı bulmuştur. Mirza Melkum Han, serbest kimliğiyle, daha radikal ve yenilikçi tutum sergileyip gazetesinde hem İran Devleti'ni hem de kendisiyle aynı fikirde olmayanları ağır bir dille eleştirebilmiştir. Gazete, aynı zamanda, Kaçar döneminin Şahlık yönetimi altında ezilen halkın sesi olmuştur²⁷⁹.

Gazete yazıları halkın anlayacağı sade bir dille yazılmış ve halkın düşüncelerine öncülük yapmıştır. Gazete yazıları, daha çok, üç konu üzerinde yoğunlaşmıştır:

- Mutlak yönetimi eleştirme
- Islahatların gündemde tutulması, Adaleti tesis edecek kanunların getirilmesi
- Eğitim kurumlarının iyileştirilmesi ve halkın, birlik ve beraberliğe davet edilmesi

Gazetede şahlık yönetimi ve dönemin İran Şah'ı Nasırüddin hakkında olumsuz görüşler içeren yazılara yer verilmiştir. Ancak dönemin Sadrazamı olan Eminü's-sultan hakkında ağır eleştiriler çeşitli yazılarda yer bulmuştur. Mirza Melkum Han'ın Şah'ı karşısına almamasının nedeni Şah'ın ona makamını ve lakaplarını geri vereceğini düşüncemesiydi²⁸⁰.

c) Usul-ı Ademiyet: Mirza Melkum Han bu eserinde insan nasıl olmalı, toplumda nasıl davranmalı gibi temaları ele alırken toplumun temel taşlarından biri olan eğitim alanında da insan toplumda nasıl eğitilmeli sorusuna cevap aramıştır. Aslında eser toplum ahlakını da sorgulayan bir yapıdadır²⁸¹.

²⁷⁹ Hücetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle*, s. 42-46.

²⁸⁰ Musa Gani Nejad, *Teceddud Talebi ve Tovse-i der İran*, Tahran: İntişarat-ı Merkez, 1377 (1998), s. 63.

²⁸¹ Haşim Rebizade, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 132-153.

d) **Goftar der Ref'-i Zulm:** Bu eser, Mirza Melkum Han'ın 1863 yılında İstanbul'da dünyada zulmü ortadan kaldırma üzerine yaptığı konuşmadan ürettiği. Mirza Feth Ali Ahundzade'nin konuşma sırasında tuttuğu notlardan oluşmaktadır. Eserde iki sayfa zulmün tanımı yapılmaktadır. Melkum Han'ın zulümden kastı aslında baskıcı yönetimlerdir. Mirza Melkum Han için bu konunun önemi büyüktür. Kendisi zulümle ilgili olarak şu sözleri dile getirmiştir: “*Ya zalimler zulmü terk etmeli ya da mazlumlar zulme tahammül etmemelidir.*”. Ona göre zulmü ortadan kaldırmanın tek bir yolu vardı. O da tamamen halkın egemen olduğu bir yönetime geçmektir²⁸².

e) **Takrîrât der Mesâyl-ı Muhtefil:** Eser, Mirza Melkum Han'ın farklı konular hakkındaki görüşlerini içeren bir risaledir. Mirza Melkum Han 1872'de İstanbul'dan Tahran'a giderken Mirza Feth Ali Ahundzade ile görüşmek için Tiflis'e de uğramıştır. Tiflis'te ikili arasında çeşitli konular hakkında konuşmalar yapılmıştır. Ahundzade bu konuşmaları Mirza Melkum Han adına, daha sonra, bir kitap haline getirmiştir²⁸³.

2.4.3. İktisadi Alanda Yazılan Eserleri

a) **Usul-ı Terakki:** Eserde, Mirza Melkum Han, iktisat ilminin temel esasları hakkında bilgilere yer vermiştir. Bu temellerin İran ekonomisini nasıl geliştireceğini ve bu konuda neler yapılması gerektiğini akıcı bir dille aktarmıştır. Mirza Malkum Han bu eserini 1301 (1883-1884) yılında Londra'da yazmış ve sadrazam Mirza Ali Han (Eminü'd-devle) için İran'a göndermiştir²⁸⁴.

2.4.3. Siyaset Alanda Yazılan Eserleri

a) **Politika-yı Devlet:** Kitapta dönemin iki güçlü devleti olan İngiltere ve Rusya'nın Asya kıtasında, özellikle de Hindistan'da, egemen olmak için yaptıkları

²⁸² Hücutullah Asil, *Risâleha-yı Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle*, s. 306-307.

²⁸³ Hücutullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle*, s. 114.

²⁸⁴ Mirza Muhammed Ali Feridü'l-mülk, *Hatırat-ı Ferid*, (Çalış: Mesud Ferid), Tahran: İntişarat-ı Zevar, 1354 (1975), s. 20-21.

mücadele üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu mücadelenin İran coğrafyasına etkisi değerlendirilmiştir²⁸⁵.

Mirza Melkum Han, yazarlık hayatında siyasi, iktisadi ve içtimai alanda yazmış olduğu diğer eserleri; İştiharnâme-i Ulya-yı Ademiyyet, Müzakkere-ı Derbare-ı Teşkil-i Bank, İmtiyaz-ı Fevaid-i Amme ve Hazine-i Maliye-i Devlet-i Osmanî, Merv ve Türkman, Tercüme-i Vasiyetname-i Fuad Paşa, Politik-i Rus ve İngiliz der İran Netice-i Nigareş-i Evrak ve Nevm-i Veyekza, Usul-u Mezheb-i Divaniyan, Feramuşhane, Hacet, Miftah ve Tevfik-i Emanet Numune-i Hutut-u Ademiyyet ve Ruşenaî'dir²⁸⁶.

²⁸⁵ Haşim Rebizade, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 125-167.

²⁸⁶ Yılmaz Karadeniz, "İran Batılaşma Hareketinde Mirza Melkum Han'ın Rolü (1833-1908)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 23, Isparta, 2011, s. 106.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: MİRZA MELKUM HAN'IN SİYASİ FAALİYETLERİ

3.1. İran'daki Faaliyetleri

Mirza Melkum Han, İran'a döndüğünde Mirza Taki Han (Emir Kebir) görevden yeni alınmıştı. Emir Kebir'in öldürülmesinden sonra yabancı devletlerin de desteğiyle Nasrullah Han (Mirza Ağa Han Nuri) sadrazamlık makamına getirilmişti. Mirza Ağa Han Nuri, Emir Kebir döneminde yapılan ıslahatlara devam etmeyip dönemin yenilikçi ve özgürlükçülerine karşı devlet eliyle sert baskılar uygulamıştı. Hatta o devirde basılacak olan “*Sefir-i İran der Rusya*” adlı kitabın basımına dahi izin vermemişti²⁸⁷.

Mirza Melkum Han'ın siyasi hayatı daha çok İran Hariciyesi'nde aldığı görevlerle şekillenmiştir. Bu bağlamda çeşitli ülkelerde elçilik görevi yaparak tecrübe sahibi olmuş; ilk diplomasi deneyimini 1856'da dönemin İran sefiri olan Mirza Ferruh Han'ın Paris ve Londra elçiliği sırasında onun yanında çalışarak elde etmiştir²⁸⁸. Aynı tarihte Herat Kuşatması nedeniyle İran-İngiltere ilişkilerinin bozulmasını bir fırsat olarak görmüş; taraflar arasında oluşan gergin havayı dağıtma adına arabuluculuk yapmıştır. Ancak ilişkileri daha iyi duruma getirme adına devleti hata yapmaya zorlamıştır. Paris Konferansı öncesinde İngilizlerle İstanbul'da görüşerek onların istediği şekilde davranacağı teminatını vermiştir. III. Napolyon'un arabuluculuğuyla İngiltere ile İran arasında 1856'da Paris'te gerçekleşen Paris Konferansı'na katılan İran Heyeti'nde tercüman olarak bulunmuş; İngiltere tarafından düzenlenen bu konferansta İran'ın Herat'tan uzak durmasını kabul etmiş ve bölgeyi İngiltere'ye bırakan anlaşmada önemli rol oynamıştır²⁸⁹.

Mirza Melkum Han, Dârülfünûn'da gösterdiği faaliyetler ve telgraf hattı kurmasıyla Şah'ın takdirini kazanmış; İran'da mason locasını kurarak Feth Ali Şah ile başlayan İran üzerindeki İngiliz nüfuzunun kısa sürede en üst düzeye çıkmasına yardımcı

²⁸⁷ Meliha Basir, *a.g.e.*, s. 317; Hücetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımı'd-devle*, s. 15.

²⁸⁸ Hamid Algar, *Mirza Melkum Han*, s. 165.

²⁸⁹ Yılmaz Karadeniz, “İran Batılaşma Hareketinde Mirza Melkum Han'ın Rolü”, s. 106-107.

olmuştur. İran'ı rahatça sömürmek amacıyla yeni siyasetler keşfeden İngilizler, meşrutiyet hareketiyle hem var olan nüfuzlarını artırmak hem de ülkeyi iç savaşa sürüklemek için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu dönemde İngilizlerin çıkarları doğrultusunda meşrutiyet rejiminin kurulması için en çok katkıyı Feramuşhâne adı verilen mason locaları yapmıştır²⁹⁰. Bu localara üye olanlar, kod adlar kullandıkları ve bildiklerini bir sır olarak benimsedikleri için, takip edilmelerinde güçlükler yaşanmıştır²⁹¹. Bu gizli teşkilata saray mensupları, tüccarlar ve ulemeden da katılımlar olmuştur. Teşkilatın meşrutiyetçi ve özgürlükçülerin merkezi haline gelmesinden çekinen Nasırüddin Şah, 1861 yılının Ekim ayında gizli teşkilatın faaliyetlerini yasaklamıştır²⁹². Mirza Melkum Han, bu defa locaların ismini “*Ademiyet Cemiyeti*” olarak değiştirerek sözde kanun ve adaletin hâkim olabilmesi için uğraş veren teşkilatlar olarak göstermiştir²⁹³. Şah, bu teşkilatın bir üyesi olduğunu düşündüğü şehzade Celaleddin Mirza'ya ev hapsi cezası vermiştir. Bağdat'a sürgün edilen Melkum Han, burada da rahat durmamış ve Osmanlı Valisi tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. İran'ın İstanbul sefiri olan Mirza Hüseyin Han Sipahsalar'ın yardımıyla İstanbul'a gelen Mirza Melkum Han, aynı dönemde kendisi ile meşrutiyet konusunda hemfikir olan ve mason teşkilatlarına üye olan Osmanlı aydınlarıyla beraber çalışma fırsatı yakalamıştır²⁹⁴. Mirza Hüseyin Han, İngiliz yanlısı olmasından dolayı Mirza Melkum Han'ı İstanbul'da himaye etmiş ve onu İran dışişlerinde müsteşar olarak göreve getirmiştir. Mirza Melkum Han, bu görevini 1871'de sadrazam Mirza Hüseyin Han'ın müsteşarlığına tayin edilene kadar devam ettirmiştir²⁹⁵.

²⁹⁰ Mehdi Melikzade, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 65; Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran*, s.170; Mason locasını İran'a taşıyan kişi Mirza Melkum Han olsa da daha önce İranlı masonların olduğu aşikardır. Yani kısaca ilk İranlı mason kendisi değildir. Bu vesileyle İranlı ilk mason 1808 yılında Fransız mason localarıyla tanışıp, Paris'te diplomat olarak görev yapan ve locaya üye olan Asgar Han Afşar'dır. Bkz. Rehîm Reisniya, *a.g.e.*, s. 170.

²⁹¹ Hüccetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle*, s.24.

²⁹² Hamid Algar, *a.g.m.*, s. 165.

²⁹³ Mehdi Melikzade, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 89; Osman Karacan, *1906 İran Meşrutiyeti*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) 2013, s. 124-125.

²⁹⁴ İsmail Rain, *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşîsha-ı Siyasi-i O*, s. 22; Yılmaz Karadeniz, *Osmanlı ve İran'ın İngiliz Paraleli: Cemaleddin Esedâbadi*, s. 133.

²⁹⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran'da Melkum Han ve Feth Ali Ahundzâde*, s. 133.

3.2. Sürgün Hayatı ve İstanbul'daki Faaliyetleri

Melkum Han, İran'da istediği siyasi ortamı bulduktan sonra mason localarını Feramuşhâne ismiyle İran'da tesis edip ülkenin geri kalmışlığını eleştirmeye, batıya göre geri kalmışlığın sebebini İslâm dinine ve Müslümanlara bağlamaya, Batılı kanunların ferdi özgürlükleri muhafaza altına alarak sosyal hayatta rahat yaşamayı sağladığına dair telkinlere başlamıştır. Batının üstünlüğünü psikolojik olarak halkın zihnine yerleştirmeye gayret etmiştir. Kısa sürede ülkenin önemli merkezlerinde de şubeleri açılan Feramuşhâne'nin çatısı altında her tabakadan insanlar toplanmıştır. Feramuşhâne teşkilatına şehzadeler, devlet adamları, Dârülfünûn'da okuyan öğrenciler, tüccarlar ve hatta ulemeden önemli kişilerin üye olması işleri kolaylaştırmıştır. Ancak İngilizlerin kurdukları bu mason localarını İran'da kendi çıkarlarına ters gören Rusların da, yönlendirmesiyle şah bu teşkilatın şubelerini kapatmıştır²⁹⁶.

İran'da Feramuşhâne şubeleri kapatıldıktan sonra Mirza Melkum Han ve babası sınır dışı edilmişlerdir. Mirza Melkum Han Bağdat'a, babası ise Rusya'ya sürülmüştür. Melkum Han Bağdat'ta da rahat durmayıp bu defa aynı faaliyetlere devam edince Osmanlı Devleti'nin Bağdat Valisi Mehmed Namık Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği mektupta, Melkum Han'ın sınır dışı edileceğini bildirmiştir. O dönem İstanbul'da bulunan İran Büyükelçisi Mirza Hüseyin Han'ın yardımlarıyla Bağdat'tan İstanbul'a gönderilmiş, İstanbul'da İran elçisinin himayesinde ve Şah'ın emriyle elçilikte memur olarak çalışmaya başlamıştır²⁹⁷. Bir müddet burada çalıştıktan sonra Mirza Hüseyin Han tarafından konsolos olarak Mısır'a gönderilmiş; bu görevi sırasında Mısır Hıdivi İsmail Paşa'dan 10.000 tümen rüşvet alıp devletini küçük duruma düşürmüştür. Bu hadise neticesinde Mirza Hüseyin Han tarafından tekrar İstanbul'a getirtilmiştir²⁹⁸.

²⁹⁶ Hücetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımı'd-devle*, s. 20; Rehîm Reisniya, *a.g.e.*, s. 195-197.

²⁹⁷ Hücetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımı'd-devle*, s. 28; Fereşte Nûrânî, *a.g.e.*, s. 17-20. Mirza Melkum Han, Mirza Hüseyin Han'ın desteğini almak için ona yazdığı mektupta; "Feramuşhâne meclisini ben Nasîrüddin Şah'ın emri ve izniyle açtım ve her gün ona raporlar veriyordum. Ne olduysa bilmiyorum bir gün birden bir fermanla Feramuşhâne'yi kapattı ve beni sınır dışı etti..." demiştir. Bkz. İsmail Rain, *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşişha-ı Siyasi-i O*, s. 26; Han Melik Sasani, *a.g.e.*, 128.

²⁹⁸ Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. 5 (Ye).

Mirza Melkum Han, İstanbul'da ikamet ettiği bu dönemde çalışmak için Osmanlı vatandaşlığına geçmiş, Osmanlı kıyafetlerini giyip Osmanlı Hariciyesi'nde çalışmaya başlamıştır²⁹⁹. İstanbul'da Osmanlı devlet adamları ve meşrutiyetçilerle iyi ilişkiler kurup o dönemde meydana gelen hadiselere müdahil olmuştur. Osmanlı aydınlarının yaptıkları toplantılara katılmış; Alî ve Fuad paşalar ile iyi ilişkiler kurarak Tanzimat sürecini izleme fırsatı bulmuştur. İstanbul'da yaşanan hadiseler onu hem etkilemiş, hem de kendi devleti için düşündüğü yeniliklere ilham olmuştur. Bu süreçte Türkçeyi öğrenmiş; “*Şeyh ve Vezir*” adlı eserini Osmanlı Türkçesiyle yazarak dönemin sadrazamına sunmuştur³⁰⁰. İstanbul'da geçirdiği yaklaşık on yıllık süreç onun için bir dönüm noktası olmuştur. Bir taraftan Osmanlı bürokrasisiyle iyi ilişkiler kurmuş diğer taraftan da düşüncesindeki alfabe değişikliği için İstanbul'da yapılan toplantılara katılıp görüşlerini bildirmiştir³⁰¹. Mirza Melkum Han, İran ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa seviyesine ulaşabilmesi için öncelikle alfabesinin değiştirilmesi gerektiğini savunmuş ve bu konuda onunla hemfikir olan Azerbaycanlı sosyalist Feth Ali Ahundzade ile irtibata geçmiştir. Her ikisi de İran'da Arap alfabesinin değiştirilmesi hususunda yazılar yazıp dönemin sadrazamına göndermişlerdir. Ancak İran'da istedikleri sonucu elde edemeyince 1862'de İstanbul'da

²⁹⁹ İbrahim Timuri, *Asr-ı bi Haheri ya Tarih-i İmtiyazat-ı der İran*, s. 64.

³⁰⁰ Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. ۱۰۱ (Ye-ya). Mirza Melkum Han'ın Fuad Paşa ile yakınlığı bu dönemde artmıştır. Fuad Paşa 1869 yılında hayatını kaybettikten sonra onun siyasi vasiyetnamesi hakkında çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Bu iddialar arasında en dikkat çeken Mirza Melkum Han'ın bu vasiyetnameyi kendisinin yazdığını iddia etmesiydi. Fuat Paşa bu vasiyetnameyi dönemin Sultanı Abdülaziz'in isteği üzerine yazdırmıştır. Paşa ölmeden önce vasiyetnameyi sultana ulaştırmak için bir yakınına vermiştir. Ancak bu vasiyetname sultanın eline geçmeden 1869'da başkaları tarafından yayımlanmıştır. İlk olarak İstanbul'da İngilizce ve Fransızca olarak basılan *The Levant Herald* gazetesinde yayımlanmıştır. Fakat Sultanın isteğiyle yazılan metnin Türkçe olması gerekirken bazıları İngilizce bazıları Fransızca olduğunu iddia ediyorlardı. Ancak vasiyetnamenin orijinal metni kimsenin elinde yoktu. Vasiyetname daha sonra 1875 yılında tekrar gündeme gelmiş; İngiliz asıllı *J. Lewis* yazdığı bir eserinde bu vasiyetnameye de yer vermiştir. Yazara göre, vasiyetname metnini kendisine Fuad Paşa'nın Torunu İzzet Bey ulaştırmış; o da İngilizceye çevirmiştir. Burada da vasiyetnamenin aslının hangi dilde yazıldığı açıklanmamıştır. Daha sonra vasiyetname 1896 yılında *La Revue de Paris* dergisinde yayımlanmıştır. Dergide, vasiyetnamenin Türkçesinin Arifi Paşa tarafından yazıldığı ve dergiye de Fuad Paşa'nın torunu Hikmet Fuad tarafından ulaştırıldığı belirtilmiştir. Karmaşık bir hal alan vasiyetnamenin orijinal metnini kimi tarafından ve hangi dilde yazıldığı ortaya konulamamıştır. 1897 yılında *Meşveret* gazetesinde vasiyetname tefrika edilmiştir. Mizancı Murad tarafından ayrı bir baskısı da yapılmıştır. Bu dönemde vasiyetnamenin gerçek yazarı olarak İranlı devlet adamı Mirza Melkum Han'dan söz edilmeye başlanmıştır. Mehmed Galip vasiyetnameyi Fransızcadan çevirdiğinde içerik olarak Paşa'nın fikirleriyle uyumlu olduğu ve yazarının Melkum Han olacağı kanısını tekrardan gündeme getirmiştir. Ancak aynı dönemlerde Orhan Köprülü, Paşa hakkında bir yazısında bu iddianın mümkün olmadığını savunmuştur. Bkz. Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1978; Golan Ali Paşazade, “Malkum ve Nekş-ı Aferini der Tanzimat-ı Osmani”, *El-Zehra Üniversitesi İslam ve İran Tarih Dergisi*, Sayı: 24, Tahran: 1393 (2014), ss. 25-40.

³⁰¹ Fereşte Nürânî, *a.g.e.*, s. 16-20.

Münif Paşa ile yaptıkları görüşmede bu konuyu gündeme getirmişlerdir³⁰². Melkum Han'ın İstanbul'da ikamet etmesi ve Osmanlı meşrutiyetçileriyle ilişkiler içerisinde olması, Münif Paşa'ya daha kolay ulaşmasını sağlamıştır³⁰³.

Maarif Vekili Münif Paşa, 1862'de üye olduğu *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'de düzenlediği konferansta, okuma ve yazmayı kolaylaştırmak için Latin alfabesine geçmek gerektiğini savunmuştur. Münif Paşa'nın bu görüşünü, Melkum Han ve Feth Ali Ahundzade de destekleyerek harflerin ayrı yazılması gerektiğini ve Arap alfabesindeki bazı harflerin Türkçede karşılığının olmadığını ileri sürerek Arap alfabesinin kaldırılmasını istemişlerdir. Avrupalı devletlerin harflerinde herhangi bir sorun olmadığı için Avrupalı çocukların altı ve yedi yaşlarından itibaren okuma-yazmayı kolaylıkla öğrendiklerini ve her tabakadan insanların kendilerini ifade edebilecek derecede okuma-yazma bildiklerini iddia ederek Arap alfabesinin şahsında bütün suçu İslâm'a yüklemeye çalışmışlardır. Ayrıca Avrupalıların bundan dolayı ileri seviyede olduklarını, Müslümanların ise Arap alfabesinden dolayı geri kaldıklarını ifade etmişlerdir³⁰⁴. Melkum Han, bu konuda Osmanlı makamlarına yazdığı bir arzuhâlin ilk cümlelerinde; “Müslümanların hâlihazırda mevcut olan alfabeleriyle asla Avrupalıların eğitim ve medeniyet seviyesine çıkamayacağını...” dile getirmiştir³⁰⁵.

İşin aslı, Mirza Melkum Han ve İstanbul'daki İran Elçisi Mirza Hüseyin Han, İstanbul'da Tanzimat döneminde tanık oldukları yenilikleri İran'da da gerçekleştirmek istemişlerdir. Mirza Hüseyin Han, bu yenilikleri rapor ederek Nasırüddin Şah'a bildirmiştir. Özellikle de Sultan Abdülaziz'in Avrupa'ya seyahat etmesi ve bu seyahatler

³⁰² Münif Paşa için bkz. İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu Münif Paşa ve Ali Suavi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, s. 43 vd.

³⁰³ Ferudin Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzade*, Tahran: Harezmi, 1349 (1970), s. 69 vd; Yılmaz Karadeniz, *İran'da Melkum Han ve Feth Ali Ahundzade'nin Arap Alfabesini Değiştirme Teşebbüsleri*, s. 217.

³⁰⁴ Fevziye Abdullah Tansel, “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884),” *Belleten*, Cilt: 17, Sayı: 66, 1953, s. 224-225; Mirza Feth Ali Ahundzade, *Elifbaya Cedit ve Mektubat*, (Düz: Hamid Muhammedzade), Tebriz: 1357 (1978), s. 115; Ercan Uyanık-İrfan Davut Çam, “Arap Elifbasından Latin Alfabetine Geçiş Sürecinde Garpcı Söylemler”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi (Journal Of Modern Turkish History Studies)*, Cilt: 14, Sayı: 29, Sonbahar 2014, s. 190-191. Ayrıca Münif Paşa'nın cemiyetteki faaliyetleri hakkında bkz. Ahmet Karaçavuş, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2006.

³⁰⁵ Enis Erdem Aydın, “Sultan Abdülaziz Döneminde Alfabe Tartışmaları: “Huruf-ı Mukkatta ve Geç Tanzimat Zihniyeti”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, 12-13 Aralık 2013*, Cilt: 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 143.

sonucunda ülkede yeniliklerin yapılması elçiyi etkilemiştir. Mirza Hüseyin Han, az sonra, sadrazamlık makamına gelince ilk iş olarak Nasırüddin Şah'ı Avrupa seyahati konusunda teşvik etmiştir³⁰⁶.

Mirza Melkum Han, İstanbul'da kaldığı süre içerisinde Feth Ali Ahundzade ile birlikte hazırlamış oldukları yeni alfabe taslağının kabul edilmesi için kapı kapı dolaşmıştır. Arap alfabesi yerine geliştirdikleri alfabeyi Osmanlı Padişahı'na kabul ettirebilmek ve bu hususta berat alabilmek için düşüncelerini "*İslah-ı Huruf*" adlı bir yazıyla Osmanlı sultanı Abdülaziz'e arz etmişlerdir³⁰⁷.

Melkum Han, İstanbul'da Osmanlı tebaasına geçtikten sonra Ermeni Cemaatine mensup olan Arakil Bey'in kızı Hanriet ile Ayastefanos Kilisesi'nde yapılan nikâh törenini Hıristiyanlık dinine göre yapmıştır. Mirza Hüseyin Han, bu konuda Mirza Melkum Han'a; "*Seni bilirim. Müslüman dinine göre büyüdüün ve Müslümanlarla birlikte camide namaz kıldın. Neden böyle bir karar aldın?*" diye sormuştur. Melkum Han ise cevaben; "*Ben daima şuna inanmıştım ki, dünya işi akla ve tedbire bağlıdır. Lakin bugün dünya işlerinin takdirin eline bağlı olduğunu söylüyorum. Benim takdirim daha önce bu şekilde ortaya çıkmıştır.*" demiştir³⁰⁸. Mirza Melkum Han, sadrazama şunları da söylemiştir; "*Eğer İran Devleti beni Londra Büyükelçiliği'ne atamazsa devletin bildiğim bütün gizli sırlarını Osmanlı Devleti'ne satarım.*" diyerek kendi devletini de tehdit etmiştir³⁰⁹.

Mirza Hüseyin Han, Nasırüddin Şah tarafından 1871'de sadrazam olarak atandıktan sonra İstanbul'da sürgünde olan Melkum Han İran'a davet edilmiştir. 1872'de İran'a dönen Melkum Han'ın ilk sürgün hayatı böylece sona ermiştir³¹⁰.

³⁰⁶ Muhammed Rıza Abbasi, *a.g.e.*, s. 5; Rehîm Reisniya, *a.g.e.*, s. 52.

³⁰⁷ BOA.HR.SYS, 1869/5, Lef 1; Yılmaz Karadeniz, *Osmanlı ve İran'ın İngiliz Paraleli Cemaleddin Esedâbadi*, s. 238.

³⁰⁸ Han Melik Sasani, *a.g.e.*, s. 129; Yılmaz Karadeniz, "İran Batılışma Hareketinde Mirza Melkum Han'ın Rolü", s. 109.

³⁰⁹ Hücutullah Asil, *Mirza Melkum Han Nizamü-devle ve Nazariye Perdazi-i Modernite-i İrani*, s. 33.

³¹⁰ Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, s. 86; Hamid Algar, *Mirza Melkum Han*, s. 110.

3.3. Londra Elçiliği ve İmtiyazlardaki Rolü

3.3.1. Baron Julius Reuter ve Piyango İmtiyazları

Mirza Melkum Han, dönemin sadrazamı Mirza Hüseyin Han tarafından İran'a davet edildikten sonra onun müsteşarlığına tayin edilmişti. 1873'te Nasirüddin Şah'ın Avrupa'ya düzenleyeceği ilk seyahati için gerekli hazırlıkların yapılması için sadrazam tarafından özel yetkili İran elçisi olarak Londra'ya gönderildikten sonra 1878'e kadar buradaki görevini sürdürmüştür. Nasirüddin Şah, 1873'te Avrupa'ya düzenlediği ilk seyahatine Kafkasya ve Rusya üzerinden başlamıştır³¹¹.

Nasirüddin Şah'ın Avrupa seyahatinin Londra kısmında sadrazam Hüseyin Han ile birlikte harekete geçen Melkum Han, Şah'ın İngiliz sermayedar Baron Julius Reuter'e imtiyaz vermesinde önemli rol oynamış ve bu imtiyazdaki rolünün karşılığı olarak yüklü bir komisyon almıştır. Şah, kendisine yapılan telkinlerle verdiği imtiyazın mahiyetini İran'a döndükten sonra fark edebilmiştir³¹². Baron Julius Reuter'e bu imtiyazla İran'da tütün, yeraltı kaynakları, demir, bakır, kurşun, kömür madenlerinin çıkarılması işletmeciliği (altın, gümüş ve mücevherler hariç) hakkı yetmiş yıllığına verilmiştir. Ayrıca Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne kadar yapılacak olan demir yolu yapım hakkı ve bütün gümrüklerin geliri yirmibeş yıllığına bu şirkete devredilmiştir. Reuter'e verilen imtiyazlar bunlarla sınırlı kalmayıp İran'da banka kurma hakkı da verilmiştir. Lord Curzon'un tabiriyle, İran'ın bütün kaynaklarının bu şirkete bırakılması, Avrupalıları şaşırttığı kadar Julius Reuter'i de şaşırtmıştır. Çünkü bu imtiyaz, bir şahsın İran'da hatta dünyada kazanmış olduğu en kazançlı imtiyaz idi. İmtiyazın maddeleri içerisine konulan bir madde ile imtiyazın iptal edilmesi halinde tazminat ödeneceği maddesi, İran'ın bütün kaynaklarının peşkeş çekilmesinin sigortası olmuştur. Melkum Han, bu imtiyaz karşılığında Julius Reuter'den 50.000 lira rüşvet almıştır. Ancak imtiyazın duyulmasından sonra halkın şiddetli tepkisi ve Rusların baskısı karşısında iptal edilmesi,

³¹¹ Ali Asgâr Şemim, *a.g.e.*, s. 190.

³¹² Maşallah Acudani, *a.g.e.*, s. 303-304; Abdurrıza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 278. Bir Alman Yahudisi olan Baron Julius Reuter 1857 yılında İngiliz vatandaşlığına geçmiştir. Daha sonra İngiltere haber ajansı kurmuştur. Bu imtiyazı aldığı anda İran hakkında hiçbir bilgisi yoktu. Ancak o dönemde Londra'da bulunan İranlı Melkum Han tarafından bilgilendirilmişti. Denis Wright, *a.g.e.*, s. 101.

Şah'ı tazminat parası bulmak için borç para aramaya mecbur etmiştir. Bu tazminat İran maliyesini iflas edecek hale getirmiştir³¹³.

Avrupa seyahatinden dönen Nasırüddin Şah, vermiş olduğu imtiyazın iptal etmiş ve buna sebep olanlardan sadrazam Mirza Hüseyin Han'ı görevden almıştır. Mirza Melkum Han ise 1878'de İran temsilcisi olarak katıldığı Berlin Kongresi'nde olumlu sonuçlar elde edince Şah'ın güvenini tekrar kazanarak önce Prens, daha sonra Nazimü'd-devle lakaplarını alarak Londra Elçiliği'ne tayin edilmiştir³¹⁴. Şah'ın Avrupa'ya yapacağı üçüncü seyahat için hazırlıklar yapan dönemin Londra elçisi Melkum Han, Şah gelmeden hazırlıkları yaparak gözüne girmiş, İngiltere seyahati esnasında ise Şah'a eşlik ederek ondan Piyango İmtiyazı'nı almayı başarmıştır. Ancak Şah'ın İran'a dönmesinden sonra devlet adamlarının ve ulemanın tepkisi üzerine bu imtiyaz iptal edilmiş ve iptal fermanı Londra'ya bildirilmiştir. Ancak Melkum Han bunu gizlemiş ve aldığı imtiyaz hakkını “*Persian Investment Corporation*” ve “*Anglo-Asiatic Syndicate*” adlı İngiliz şirketlerine satmıştır³¹⁵. İran hükümeti bundan haberdar olunca Melkum Han'ı görevinden almış ve kendisine verdiği bütün rütbeleri geri istemiştir. Dolandırıldığını anlayan şirket ise parasını geri alabilmek için Melkum Han'ı mahkemeye vermişse de parasını alamamıştır. Çünkü Melkum Han bu sırada iflas ettiğini ilan etmiş ve böylece cezadan kurtulmuştur³¹⁶. Nasırüddin Şah, Mirza Melkum Han'ın zararlı faaliyetleri nedeniyle saltanatı süresince İran'a girmesini yasaklamıştır³¹⁷.

³¹³ Said Taki Nasr, *İran Derbanı Hured ba İstiğmar*, Tahran: İntişârât-ı Kaviyan, 1363 (1984), s. 363; Yılmaz Karadeniz, “II. Meşrutiyet'in Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)”, *Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig Dergisi*, Güz 2008, Sayı: 47, II. Meşrutiyet Özel Sayısı, s. 200-201; Melike Sarıkçıoğlu, “İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar”, *History Studies International Journal of History*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2013, s. 401; İbrahim Timuri, *Asr-ı bi Haheri ya Tarih-i İmtiyazat-ı der İran*, s. 66-67. Bu imtiyazı alan Julius Reuter İngiliz vatandaşı olmasına rağmen İngilizler imtiyazın iptal edilmesi hususunda baskılar yapmıştır. Bu kadar önemli bir imtiyazın sadece bir şahsın elinden kalması İngilizleri de endişelendirmiştir. Bkz. Abdurrazza Hüşeng Mohdevi, *a.g.e.*, s. 276.

³¹⁴ Maşallah Acudanî, *a.g.e.*, s. 304-305; Hücutullah Asil, *Risâlhâ-yı Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle*, s. 8-9.

³¹⁵ Firuz Kazımzade, *Rus ve İngiliz der İran* (terc. Menuçehr Emiri), Tahran: İntişarat ve Amuziş-ı İnkılab-ı İslami, 1354 (1975), s. 226; İbrahim Timuri, *Asr-ı bi Haheri ya Tarih-i İmtiyazat-ı der İran*, s. 213-214.

³¹⁶ Hücutullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nizamüddeve*, s. 26; Hücutullah Asil, *Risâlhâ-yı Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle*, s. 8-9; Abbas Meylani, *Teceddud ve Teceddudsitfizi der İran*, s. 127.

³¹⁷ Hücutullah Asil, *Mirza Melkum Han Nizamüddeve ve Nazariye Perdazi-i Modernite-i İrani*, s. 33.

3.4. Londra Elçiliğinden Alınması ve Akabindeki Siyasi Faaliyetleri

3.4.1. Kanun Gazetesi'ni Çıkarması

Mirza Melkum Han, piyango imtiyazı ile kendi Şah'ını ve devletini dolandırınca elçilik görevinden alınmış ve bütün unvanları da iptal edilmişti. Londra'da yaşamaya devam eden Melkum Han, İran aleyhinde neşriyat yapmak için 1890'da Kanun Gazetesi'ni çıkarmıştır. Bu konuda kendisine, evinde kalan, Cemaleddin Esedabadi (Afgani) de yardımcı olmuştur. Esedabadi, İran'dan sürgün edildikten sonra Londra'ya Mirza Melkum Han'ın yanına gitmiş ve Hyde Park mevkindeki Mirza Melkum Han'ın evinde beraber kalmışlardır. İran'da meşrutiyete zemin hazırlamak için meşhur Siyonist Wilfrid Blunt ile birlikte çalışmışlardır. Bu amaçla Kanun Gazetesi'nde batılı kanunları öven ve Müslümanları hakir gören yazılar yazmışlardır. Bu hususta Suriyeli Yahudi Salamoni de kendilerine yardımcı olmuştur³¹⁸. Melkum Han, makamı ve lakapları elinden alınca halka kendisini özgür bir birey olarak ifade etmek ve halk arasında kendisine taraftar toplamak için siyasi ve sosyal alanlarda yazılara da gazetesinde yer vermiştir³¹⁹.

Mirza Melkum Han, Kanun Gazetesi'nde dönemin İran devlet adamlarını sert bir dille eleştirmiştir. Gazetenin ilk sayısı 1890'da, 41. sayı 1898'de basılmıştır. Gazetenin son sayısı basıldığında Nasirüddin Şah'ın ölümünün üzerinden iki yıl geçmişti. Melkum Han İngiltere'de özgür bir şekilde İran'ın batıya göre geri kalmışlığını ve dönemin liyakatsiz devlet adamlarını eleştirerek, modernleşme, meşrutiyet, kanun-ı esasi, adalet ve hukuk, özgür düşünce hakkında bilgiler vermiştir. Bu gazete yasak olmasına rağmen İstanbul ve Kafkasya üzerinden gizli yollarla İran'a ulaştırılmıştır. Halk arasında dolaşan gazete, geri kalmışlığı dine bağlayarak batının rehber alınmasını telkin etmiş, Şahlık yönetimi altında ezilen halkın sesi gibi görünmüştür³²⁰. Gazetenin her sayısının ilk sayfasında اتفاق (ittifak) عدالت (adalet) ve ترقى (terakki) gibi kavramlar yer almıştır³²¹.

³¹⁸ Yılmaz Karadeniz, *Osmanlı ve İran'ın Paraleli Cemaleddin Esedabadi*, Ankara 2018, s. 317-323; İbrahim Timuri, *Asr-ı bi Haheri ya Tarih-i İmtiyazat-ı der İran*, s. 136.

³¹⁹ Musa Gani Nejad, *a.g.e.*, s. 63.

³²⁰ *Ruzname-i Kanun*, Mukaddime. (Giriş kısmında numaralandırma yapılmamıştır).

³²¹ *Ruzname-i Kanun*, Say: 1, s. 1.

3.5. Feramuşhâne (Mason Locası)

Nasırüddin Şah'ın hükümdarlığının ilk yıllarında Avrupa'ya giden öğrenciler batının teknik gelişmişliğini yakından tanımışlardır. Bunlar İran'a geri döndüklerinde ise İran'ın geri kalmışlığı hakkındaki düşüncelerini dile getirmişler; ülkedeki sosyal ve siyasi alanda yeni değişimler yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Nasırüddin Şah'ın yanındaki liyakatsiz devlet adamlarının milli unsurlara dayanarak gelişmeyi sağlayacak işler yapamamaları veyahut geri kalmışlık psikolojisinden çıkamamaları, ister istemez, batıdan herşeyi kopyalayarak alma düşüncesinde olanların yolunu açmıştır. Melkum Han, yazdığı yazılarda ülkede yapılacak olan ıslahatlar ve değişimler karşısında en büyük engelin liyakatsiz devlet adamları olduğunu dile getiriyordu³²².

Avrupa'ya gidenlerin arasında Mirza Melkum Han da bulunmakta idi. Daha on yaşında iken eğitim için babası tarafından Fransa'ya gönderilmişti. Fransa'daki eğitimini tamamladıktan sonra Mirza Taki Han (Emir Kebir)'in sadrazamlık döneminin sonlarına doğru 1851'de İran'a dönmüştü. Sadrazam Emir Kebir'i yakından tanımaya başlamış ve onun yapmış olduğu çalışmalarından, düşüncesinin diğer insanlardan farklı olduğunu sezmiştir. Ancak Emir-i Kebir'in feci bir şekilde ölümü, Mirza Melkum Han'ın düşüncelerinde farklılığa sebep olmuş ve mason locaları vasıtasıyla hedefe ulaşacağına inanmıştır.

Mirza Melkum Han ile yakınlığı olan bazı şahıslar, Feramuşhâne'nin kurulmasındaki amacın İran sosyal yapısını düzeltmek ve teşkilatta onlara eğitimler vermek olduğunu söylemişlerdir³²³. Bazı tarihçilere göre Feramuşhâne adı ilk kez Sasani ve Eşkani döneminde zindan (hapisane) için kullanılmıştır³²⁴. Melkum Han'ın kurduğu

³²² Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. ۷ (Lam); Fereşte Nûrânî, *a.g.e.*, s. 13.

³²³ Hücetullah Asil, *Mirza Melkum Han Nizamü'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzî Modernite-i İrani*, s. 43; Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. ۷ (Lam); İsmail Rain, *Feramuşhâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, s. 494.

³²⁴ İran Tarihinde Feramuşhâne ilk kez Sasani hükümdarı II. Şapur döneminde Huzistan'da bir zindan (hapisane) adı olarak kullanılmıştır. *Ravendi'* ye göre; hükümeti eleştiren düşünürler bu zindanda tutsak edilirdi. Sosyal hayatta kimsenin bu zindan hakkında konuşma ve eleştirme gibi bir hakkı yoktu. Bu konu hakkında bkz. Mürteza Ravendi, *a.g.e.*, s. 510.

bu teşkilatın ilk üyeleri Darülfünun'daki öğrencileri ve dostları olmuştur. Bunlar dönemin hükümetinden rahatsız olanlardandı³²⁵.

Feramuşhâne'in kurulma tarihi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Han Melik Sasani, "*İbretül-Nazirin ve İbretül-Hazirin*" adlı eserinde, 1857'de Ağahan Nuri'nin sadrazamlığının sonlarına doğru Tahran'da ilk şubenin kurulduğunu ve teşkilatta halkın cumhuriyete davet edildiğini söylemiştir. Teşkilatın ilk şubesinin Feth Ali Şah'ın oğlu şehzade Celaleddin Mirza'nın evinde gizli bir şekilde açıldığı ve yedi yıllık bir ömre sahip olan teşkilatın kurulmasında Mirza Melkum Han ve babası Mirza Yakup Han'ın büyük rolleri olduğunu söyleyen tarihçiler çoğunluğu oluşturmaktadır³²⁶. 1862'ye kadar gizli tutulan Feramuşhâne, bu tarihten sonra yavaş yavaş deşifre olmuştur. Çünkü teşkilatta üye olan bazı şehzadeler ve düşünürler Şah'ı açıktan eleştirmeye başlamışlardı. Bunun sonucunda bu teşkilattan çekinen Nasirüddin Şah bir ferman ile bu teşkilatı kapatıp yasaklamıştır³²⁷. Bedayinigar, Feramuşhâne'nin kuruluşu için 1857 tarihini göstermiş; 1862'de kapatıldığını yani teşkilatın beş yıllık bir ömrü olduğunu iddia etmiştir. Teşkilat ile alakalı tarihçilerin söylemiş olduğu süreler birbiriyle çelişmektedir. İran meşrutiyetini çalışan tarihçiler arasında bu tarih hakkında farklı ve çelişkili görüşler vardır. Muhid Tabatabai'ye göre, Mirza Melkum Han "*Kitabçe-i Ğarbi*" veya "*Defter-i Tanzimat*" adlı eserini Nasredidin Şah'a sunduktan sonra Feramuşhâne'yi kurmuştur. Melkum Han, bu eserini 1858-1859 yıllarında yazmıştır³²⁸. Ademiyet'e göre, Melkum Han, Feramuşhâne'yi 1858'de kurmuştur³²⁹. Zilelü's-sultan, Melkum Han'ın Paris Barış Antlaşması için Ferruh Han ile birlikte Paris'e gittiğini, buradan İran'a döndüğünde 1857'de Feramuşhâne'yi kurduğunu savunmuştur³³⁰. Lambton, Feramuşhâne'nin kuruluşu için belli bir tarih yazmamıştır. Fakat Feramuşhâne'nin kapatılma tarihi olarak

³²⁵ Hücetullah Asil, *Mirza Melkum Han Nizamü'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzi Modernite-i İrani*, s. 44.

³²⁶ İngiliz araştırmacı Hamid Algar cumhuriyet hakkında; "*Fransız İnkılâbı'nda cumhuriyetin laik bir terim anlamına geldiğini*" söylemektedir. Bu bölümden İran'da da Feramuşhâne teşkilatının kurulması ve bu teşkilatta cumhuriyet rejimi istenmesi Feramuşhâne'ye karşı olanlar tarafından dinsizlik ile tanımlanmıştır. Mirza Melkum Han'a göre ise cumhuriyet Avrupalı devletlerin gelişmesinde ve modernleşmesinde önemli bir role sahipti. Bkz. Mahmut Ketirai, *Faramasoneri der İran*, Cilt: 2, Baskı, Tahran: İntişarat-ı İkbal, 1355 (1981), s. 17.

³²⁷ Han Melik Sasani, *a.g.e.*, s. 110.

³²⁸ Tabatabai'ye göre Feramuşhâne 1276 (1859) yılının sonlarına doğru kurulmuştur. Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. 3 (Lam).

³²⁹ Feridun Ademiyet, *Fikri Azadi*, s. 95.

³³⁰ Nazimül-İslam Kermani, *Tarih-i Bidari'ye İraniyan*, Cilt: 1, s. 119.

1861 tarihini göstermiştir³³¹. Rus araştırmacı Ahundof, Feramuşhâne'nin kuruluş tarihini 1857 olarak savunmuş; Azerbaycan ve İran'da Feramuşhâne'nin masonlar için önemli bir teşkilat olduğunu söylemiştir. Ahundof, devamında şunları söylemiştir;

“İran’da 1857’de Mirza Melkum Han’ın eliyle kurulan Feramuşhâne’nin üyeleri ilim, sosyal ve politik araştırmalar yapmıyorlardı. En önemli hedefleri özgürlüğü tanıtıp halk arasında yayma ve İran’ın şahlık yönetimini eleştirmektir. Bu teşkilatın bazı üyeleri meşrutiyetin önemli simaları olmuşlardı. Teşkilatın adı daha sonra “Cemiyet-i Ademiyet” olarak değiştirilmiştir. Melkum Han, cemiyetin usullerini Kanun Gazetesi’nde yayımlamış ve bu cemiyetin gizli lideri konumunda olmuş, “Feramuşhâne” adlı eserinde bu teşkilatın bütün yönlerini yazmıştır.”³³².

Bu görüşler neticesinde, Feramuşhane teşkilatının 1857 yılının sonları ile 1858 yılının başlarında kurulduğunu söylemek mümkündür.

Mirza Melkum Han, Paris Müzakeresi için gönderilen Ferruh Han’ın heyeti ile birlikte Paris’e gittiğinde heyetten bazı kişilerle birlikte mason teşkilatının locası olan “*Sincere Amitie*” ye bazı şartlarla üye olmuştur. Ancak bu locadan habersiz ve izinsiz bir şekilde Tahran’da Feramuşhâne teşkilatını kurmuştur. Ferruh Han, İran’da kurulan Feramuşhâne teşkilatından dolayı Mirza Melkum Han’dan rahatsız olmuştur. Hamid Algar, Ferruh Han’ın hem Fransa’daki bu teşkilata hem de Melkum Han’ın İran’da kurduğu locaya muhalif olduğunu söylemiştir. Ona göre Melkum Han, Faramasoneri’nin büyük locası olan “*Grandavyan*”dan izinsiz Feramuşhâne’yi açmıştı. İran’da Melkum Han’ı bir Faramasoner, Feramuşhâne’yi de kendilerine bağlı bir loca olarak biliyorlardı³³³. Mirza Melkum Han’ın Feramuşhâne teşkilatını kurmasında Hafız Divan’ı da etkili olmuştur.

³³¹ İsmail Rain, *Encümanha-yı Ser-i der İnkılab-ı Meşrutiyet-ı İran*, Tahran: İntişarat-ı Cavidan, 1344 (1965), s.172.

³³² Ahundof, *Asar-ı Monteheb-ı Felsefi*, Moskova: Moskova Yayınları, 1962, s. 318; İsmail Rain, *Feramuşhâne ve Faramasoneri der İran*, Cilt: 1, s. 496-497.

³³³ Mahmut Ketirai, *a.g.e.*, s. 13.

بیشتر زانکه شود کاسه سر خاک انداز

خیز در کاسه زر آب طربناک انداز

حاليا غلغله در گنبد افلاک انداز

عاقبت منزل ما وادی خاموشانست

Ey insan kalk kurumuş önemli yerleri canlandır, eğer bu canlanma çoğalsa ülke de kalkınır, eğer bu canlanma olmazsa, bizim sonumuz ve evimiz sönmüş yerler olacaktır.

Melkum Han'ın Hafız Divanı'ndaki bu iki beyti okuduktan sonra İran'da Feramuşhâne'yi kurma düşüncesinin daha güçlendiğini iddia edenler de vardır³³⁴. Feramuşhâne hakkında yazılı belgeler pek bulunmamaktadır. Çünkü gerek Melkum Han ve gerekse babası Yakup Han, bu teşkilatı gizli tutmaya özen göstermişler ve teşkilat hakkında yazılar yazılmasını yasaklamışlardır. Lambton, İran'daki Feramuşhâne teşkilatının Melkum Han'a bağlı olduğunu savunmuş ve bu teşkilatın ilk üyelerinin 1851'de kurulan Darülfünun öğrencileri olduğunu söylemiştir. Nasırüddin Şah'ın bu teşkilatla ilişkisi olduğunu dile getirenler de olmuştur³³⁵.

Mirza Melkum Han'ın kurmuş olduğu Feramuşhâne, İran'da kurulmuş ilk mason teşkilatıydı³³⁶. Bu teşkilatı Nasırüddin Şah'dan izin alarak kurmuş, ancak Şah hiçbir zaman bu teşkilat hakkında yeterince bilgi sahibi olmamıştı. Feramuşhâne teşkilatının kuralları şöyle sıralanmıştı: 1. Can güvenliği, 2. Hukuk birliği, 3. Kişi özgürlüğü, 4. Kalem özgürlüğü, 5. Sosyal hayat özgürlüğü, 6. Mal güvenliği, 7. İnanç ve düşünce özgürlüğü, 8. Konuşma özgürlüğü, 9. İş özgürlüğü. Ayrıca kurallar hakkında Feramuşhâne'de batının siyasi nizamı araştırılmıştır.³³⁷ Bazı tarihçiler Feramuşhâne hakkında efsanevi düşünceler de yazmışlardır. Örneğin; İbrahim Sefai, "*Rehberan-ı Meşruta*" adlı eserinde, Melkum Han'ın Feramuşhâne'yi kurma konusundaki en önemli hedefinin Faramasonların usullerini Feramuşhâne'de yapmak, İran'ın geçmiş kültür ve

³³⁴ Rain, *Feramuş-hâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, s. 498.

³³⁵ a.g.e., s. 499.

³³⁶ Mirza Melkum Han Feramuş-hâne'yi kurmadan on beş yıl önce Mirza Feth Ali Ahundzade Feramuşhâne benzeri bir teşkilatı Azerbaycan'da kurmak istemişse de bunu başaramamıştı. Feridun Ademiyyet, *Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanun*, s. 64.

³³⁷ Mahmut Ketirai, a.g.e., s. 79.

mezhebi inançlarını silmek ve iyi düşünceleri insanlardan oluşan bir hükümet kurup dönemin Şahlık yönetimini değiştirmek olduğunu yazmıştır³³⁸.

Feramuşhâne üyeleri teşkilat içinde öğrendiklerini bir sır olarak saklamak ve dışarı çıktıklarında her şeyi unutmakla mükellef tutulmuşlardır. Bu da üyeler arasında güvenliği sağlamıştır. Böylece, teşkilatta konuşulan her şey teşkilatta kalmıştır. Teşkilata mensup üyeler teşkilatın toplantılarında düşüncelerini özgür ve rahat bir şekilde dile getirmekten kaçınmamışlar; bu da onların düşüncelerinin gelişmesi konusunda önemli bir araç olmuştur. Feramuşhâne teşkilatının çalışmaları zamanla çoğalmış; teşkilatın en önemli çalışmaları İran'ın geri kalmışlığı konusundaki ıslahatları ve batı dünyasının gelişmişliği hakkında olmuştur. Ancak Şah ve ona taraftarlar bazı devlet adamları Feramuşhâne teşkilatının bu çalışmalarından rahatsız olmuşlardır. Bunlar Melkum Han'ın asıl niyetini ve locanın asıl hedefini bildikleri için tedirgin olmaya başlamışlar ve onu İngiliz casusu olmakla suçlamışlardır. Melkum Han, Feramuşhâne işlerinin yanı sıra İran'ın geri kalmışlığı, ıslahatlar, batılı kanun ve parlamentolu rejimler hakkında risale ve kitaplar da yazmıştır. Mirza Melkum Han, yazdığı kitap ve risaleler hakkındaki bilgileri bazen doğrudan ve bazen de dolaylı bir şekilde Nasırüddin Şah'a bildirmiş; Feramuşhâne'nin kendisine ve yönetimine karşı olmadığını, aksine ülkenin durumunu düzeltmek için kurulduğunu söylemiştir³³⁹.

İranlı tarihçi Halaç'a göre, Feramuşhâne batı dünyasının doğu dünyası ile olan ilişkisidir. Ona göre İran, modernleşme konusunda batı medeniyetinden yararlanmalıdır. Melkum Han, Feramuşhâne'yi kurduğunda ilk başlarda kendi hedeflerinden fazla söz etmemiştir. Çünkü dönemin önemli düşünür, devlet adamı ve ulemanın teşkilata güvenmelerini istemiştir. Bunların güvenlerini kazandıktan sonra teşkilatın asıl amacını gerçekleştirmek için çalışmalar yapmıştır³⁴⁰. Bu konuda Mirza Melkum Han'a en fazla yardımcı olan Feth Ali Şah'ın en küçük oğlu Celaleddin Mirza olmuştur³⁴¹.

³³⁸ İbrahim Sefai, *Rehberan-ı Meşrute*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Cavidan, 1362 (1988), s. 45.

³³⁹ Müdür Halaç, *Tarh-i Nehzet-i İran*, (Düz: Ali Ekber Selimi), Tahran: Mehr, 1312 (1895), s. 77; İsmail Rain, *Feramuş-hâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, s. 505.

³⁴⁰ Müdür Halaç, *a.g.e.*, s. 78.

³⁴¹ Ali Asgar Hikmet, *Parsi-yi Neğz*, Tahran: Merkez-ı Ferheng-i UNESCO, 1330 (1912), s. 433.

İngiliz Wilfrid Blunt’la yaptığı konuşmada Mirza Melkum Han şöyle demiştir;

*“Ben daha yirmi yaşında iken İran’da kudret ve nüfuz sahibi oldum. İran’ın geri kalmışlığının sebeplerini öğrendim. İran’ın ilerlemesi ve gelişmesi için yapılması gerekenleri anladım. İran’da yapılan ve yapılacak olan ıslahatlarda benim düşüncelerimden yararlanılmıştır. Ben genç yaşta Avrupa’ya gittim ve onların dini, siyasi ve sosyal sistemlerini araştırıp okudum. Avrupa’da batı medeniyeti ve Faramasoneri ile tanıştım. Bunlar sonucunda ben de İran’ın ıslahatlar konusunda Batı’nın dini, siyasi ve sosyal alandaki ıslahatlarından yararlanması gerektiğini savundum.”*³⁴².

Mirza Melkum Han, Fermauşhâne’de bazı düşünceler üzerinde durmuştur. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür;

- Var olan hazır durumu eleştirmek
- Hükümeti ıslah etmek
- Ülkeyi içte ve dışta geliştirmek
- İlim konusuna önem vermek
- Modernleşmek³⁴³.

Mirza Melkum Han, Fermauşhâne’nin üyelerinin seçiminde çok dikkatli davranmıştır. Ülkedeki muhalif bazı grupların liderlerin önemsemiştir. Bazı şehzadeler ve önemli devlet adamlarını davet etmiş ve bunların yardımlarıyla Fermauşhâne’yi genişletmiştir. Ayrıca bu şahıslar mason ve Melkum Han’a en fazla yardım edenler olmuştur. Bunlar Mirza Cafer Hekim İlahi, Zilelü’s-sultan’ın oğlu Hüseyin Mirza, şehzade Ferhad Mirza’nın oğlu Üveys Mirza, Ali Şan’ın torunu Seyfullah Mirza, Mir Seyid Zeynel Abidin, Mirza Ali Han Eminü’d-devle³⁴⁴, Mirza Rıza Sadıkü’d-devle,

³⁴² Şemsullah Merici, “Pişgeranvulan-ı Skolarizm der İran”, *Mecelle-i Ulum-ı Siyasi*, Say: 32, 1384 (2005), s. 251.

³⁴³ Feyaz Zahid, “Direhşiş Ruzname-i Kanun der Miyan-ı Asar ve Efkâr-ı Mirza Melkum Han”, *Mecelle-i Ayin*, Sayı: 8, 1386 (2007), s. 30.

³⁴⁴ Bazı Tarihçiler Mirza Ali Han Eminü’d-devle için; “Mirza Ali Han Fermauşhâne’nin kurulmasında çok önemli bir role sahiptir. Mirza Melkum Han, onun düşüncesi ve maddi durumundan destek alarak Fermauşhâne teşkilatını kurmuştur.” demektedir. Ayrıca Mirza Ali Han Eminü’d-devle Darülfünun’da okuyan öğrencilerin Fermauşhâne de toplanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bkz. Musa Necefi-Musa Hakkani, *Tarih-i Tehevullat-ı Siyasi İran*, Tahran: 1395 (2016), s. 77; Müdür Halaç, *a.g.e.*, s. 78.

Hüseyin Han Sipahsalar gibi önemli şahsiyetlerden oluşmuştur. Mirza Melkum Han, Feramuşhâne naibi olarak önce Mirza Muhammed Cafer'i, daha sonra Mirza Cafer Hekim İlahi'yi tayin etmiştir³⁴⁵. Mirza Cafer Hekim İlahi, o dönemde Tahran'ın en nüfuzlu adamlarından sayılıyordu³⁴⁶.

Feramuşhâne'nin kapatılması konusunda farklı görüşler vardır. Nasırüddin Şah, bu teşkilat içinde konuşulanların bir sır gibi saklanmasından rahatsız olmaya başlamış ve bu teşkilatı İngiliz ve Rus yanlısı olarak görmüştür. İngilizler bu teşkilatı ıslahatları düşünen topluluk olarak göstermeye çalışmışlardır. İran'daki Fransız siyasetçiler, Feramuşhâne'nin kapatılmasının sebeplerini şöyle sıralamışlardır:

- Nasırüddin Şah'ın Feramuşhâne içerisinde olanlardan haberdar olması,
- Nasırüddin Şah'ın Feramuşhâne üyelerinin bildiklerinin bir sır gibi saklamalarından çekinmesi,
- Bazı yabancı devletlerin Nasırüddin Şah'ı Feramuşhâne teşkilatına karşı tahrik etmesi,
- Şah'ın Feramuşhâne teşkilatının yaymış olduğu özgürlük, cumhuriyet ve kanun hükümeti gibi kavramları duyması ve bu kavramlardan çekinmesi,
- Feramuşhâne teşkilatının ülkede tek bir düşüncenin–dini, siyasi, ekonomik ve sosyal-hâkim olmasını istememesinden dolayı Nasırüddin Şah'ın bunları kendi idaresine karşı bir tehlike olarak görmesidir³⁴⁷.

Nasırüddin Şah, 1861'de devletin resmi gazetesi olan "*Vekayi-i İttifakiye*"nin 501. sayısında yayımlattığı "*İlanname-i Devletî*" isimli ferman ile Feramuşhâne'yi kapattığını ilan etmiştir³⁴⁸. Feramuşhâne üyesi olan şehzade Celaledin Mirza

³⁴⁵ Mirza Cafer Hekim İlahi; 18 yaşında İsfahan'da dini ilimleri öğrenmiş; 20 yaşında Tahran'a gitmiş ve 24 yaşında Feth Ali Şah zamanında devletin Şeyhülislamı olmuştur. Kendisi, Feramuş-hâne'nin önemli simaları arasındaydı. Nasreddin Şah, Feramuş-hâne'yi kapatıp üyelerini tutuklatınca Mirza Cafer Hekim İlahi Irak'a kaçmıştır. Irak'a kaçmasındaki neden ise Irak'taki şii'â âlimlerini Nasreddin Şah'a karşı kışkırtmaktır. Bkz. İsmail Rain, *Feramuş-hâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, s. 515-516.

³⁴⁶ İsmail Rain, *Feramuş-hâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, s. 514.

³⁴⁷ İbrahim Timuri, *Asr-ı bi Haheri ya Tarih-i İmtiyazat-ı der İran*, s. 64.

³⁴⁸ İlanname-i Devletî adlı fermanın metni: Bu günlerde görünüyor ki şehirlerin meydanlarında Avrupa tarzı Feramuş-hâne teşkilatının şubelerini çoğaltmak istediklerini söylüyorlar. Nasreddin Şah, bu teşkilatı İran Devleti için tehlikeli görüyor ve bundan sonra hiç kimse Feramuş-hâne ve onun yaymış olduğu düşünceleri ağzına almayacaktır. Bunları ağzına alanlar vatan haini sayılıp onlara ağır cezalar verilecektir. Bkz. İsmail Rain, *Feramuş-hâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, s. 531.

sorgulanmış ve kendisine ev hapsi cezası verilmiştir. Melkum Han'ın babası Yakup Han, Rusya'ya sürgün edilmiştir. Teşkilatın diğer üyeleri devletin baskısı altında kalmışlardır. Mirza Melkum Han ise Bağdat'a sürgün edilmiştir³⁴⁹.

3.6. İran Meşrutiyet Hareketindeki Rolü

Mirza Melkum Han'ın meşrutiyet sürecinde oynadığı role geçmeden önce, bilinmesi gereken husus İran'ın Kaçarlar döneminde saltanatla yönetiliyor olmasıdır. Kaçarlar da Osmanlılar gibi saltanatın Allah tarafından kendilerine verildiğine inanırlardı. Bu sebeple devletin tüm gücü Şah'ın tekelinde toplanmıştı ve Şah iktidardayken kendisine veliaht seçerek tecrübe kazanması için Tebriz'e gönderirdi. Doğal olarak meşrutiyet kıvılcımlarının alevlendiği dönemlerde iktidarda olan Muzafferüddin Şah, şehzade Muhammed Ali Mirza'yı veliaht olarak Tebriz'e göndermiştir³⁵⁰.

Meşrutiyetin ilanından evvel İran'ın genel fotoğrafına bakıldığında Safevîler dönemine kadar batıyla fikir alışverişinde bulunulmadığı anlaşılır. Ancak 16. asrından sonra batı fikri çeşitli alanlarda aşamalı olarak İran'a girmeye başlamıştır. Özellikle Şah Abbas döneminde Avrupalılarla iktisadi, siyasi ve sosyal münasebetler yaygınlaşmış, lakin dini bağnazlıklar sonucu bu ilişkiler kısa ömürlü olmuştur. Safevî Devleti'nin yıkılmasından sonra ülkede artan düzensizlikler ve huzursuzluklar Kaçarların iktidara gelmesine kadar devam etmiştir. Kaçarlar iktidara geldikten sonra ülkenin içinde bulunduğu durumu düzelterek Batı Devletleriyle tekrardan ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Özellikle de dönemin iki önemli emperyalist gücü olan İngiltere ve Rusya ile ilişkiler kurmuşlardır. İngiltere ve Rusya Asya kıtası bilhassa da Hindistan üzerindeki projelerini hayata geçirmek için Kaçarlarla iktisadi ve siyasi ilişkilerine hız

³⁴⁹ a.g.e., s. 531.

³⁵⁰ Selda Kılıç, "İran'da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti)", *A.Ü.D.T.C.F, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 32, Ankara: 2002, s. 145; Akın Kiren, "Nasrüddin Şah Dönemi İranı'nda (1848-1896) Modernleşme ve Meşrutiyet Araçlarından Biri Olarak Müzik", *Sosyoloji Dergi*, Sayı: 37, 2017, s. 102-103. İran Şahları tüm yetkilere sahip oldukları için kendilerini dinin koruyucuları ve Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak görüyorlardı. N. Kirmani'nin deyişiyle, o dönemlerde İran Şahlarının sahip olduğu yetkilere sahip olan çok az sayıda hükümdar vardı. Bkz. Nazımü'l-islam Kirmani, a.g.e., s. 181; Asghar Alam Tabriz, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafların İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2004, s. 61.

vermişlerdir³⁵¹. İki sömürgeci devlet İran'da hızlı bir şekilde rekabet içerisine girmişlerdir. Feth Ali Şah döneminde İran-Rus savaşlarında İran'ın art arda yenilmesi sonucunda imzalanan -1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay- anlaşmalarıyla Ruslara önemli kapitülasyonlar verilmiştir. Rusya'nın gerisinde kalmak istemeyen İngiltere'de İran iktidarı üzerine baskılar uygulayarak benzeri ayrıcalıkları ülkenin güneyinde Basra Körfezi bölgesinde elde etmiştir. Bu dönemde İran'ın güçsüz durumunu anlayan veliaht Abbas Mirza'nın batılılaşma adına ilk girişimi yurtdışına öğrenci göndermek olmuş ve buna ek olarak ülkede askeri fabrikalar kurmuştur. Bu arada İran üzerindeki Rus ve İngiliz rekabeti 20. yüzyılın başlarında doruk noktasına ulaşmıştır. Feth Ali Şah dönemindeki Rus-İngiliz rekabeti Nasırüddin Şah döneminde de tüm hızıyla devam etmiş ve bu devletler şah üzerindeki baskılarını her geçen gün artırmıştır³⁵². Nasırüddin Şah, üzerinde artan baskıların şiddetini şu şekilde dile getirmiştir: *“Ülkenin kuzeyine gitmek istesem İngiliz sefiri itiraz ediyor. Ülkenin güneyine gitmek istesem Rus sefiri itiraz ediyor. Bu nasıl saltanattır ki Şah'ın ülkesinin güneyine ve kuzeyine gitmesine izin verilmiyor”*³⁵³.

Feth Ali Şah döneminde veliaht Abbas Mirza ile başlayan modernleşme süreci Nasırüddin Şah döneminde sadrazam Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve Mirza Hüseyin Han döneminde de devam etmiştir. Özellikle Mirza Taki Han sadrazamlık makamına oturduktan sonra İran'ın askerlik, iktisat, eğitim, hukuk ve toplumsal alanlarında geri kaldığını savunarak ıslahatlar yapmaya girişmiştir. Mirza Taki Han işe İran ordusunu yeniden düzene sokmakla başlamış, ardından 1851 yılında İran'da ilk modern ve askeri teknik eğitim kurumu olan Dârülfünûn'u açmıştır. Ayrıca Batı medeniyetini yakından

³⁵¹ Hasan Hazreti, *Meşrute-i Osmanî*, Tahran: Pijûhişgede-i Tarih-i İslam, 1389 (2010), s. 44; Abdolvahid Soofizadeh, “Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 35, Aralık 2014, s. 287-288; Kaçarlar İran'a hâkim olduklarından kısa zaman önce dünyada meydana gelen Fransız İnkılabı ve Napolyon'un ortaya çıkışı, ateşli silahların kullanılması ve halk hareketlerin başlanması gibi olaylar yaşanmıştı. Fransız İnkılabı sonrası krallıklar yıkılmış yerine mili unsurlara dayalı devletler kurulmuştur. Dünya'da bunlar olup biterken İran hala saltanatlık yönetimiyle yönetiliyordu. Avrupalı sömürgeci devletler Asya kıtasında arzuladıkları sömürge faaliyetlerine hız vererek zirveye ulaşmışlardır. Bu devletlerin Amerika'dan Afrika'ya, Afrika'dan Asya'ya kadar sömürge kolonileri bulunmaktadır. İranlıların Avrupalılar ile tanışmaları Safevîler döneminde başlamış olsa da, ilişkiler Kaçarlar döneminde hızlanmıştır. Bkz. Behmen Ensârî, *a.g.e.*, a. 9-10.

³⁵² Nasır Necimî, *Abbas Mirza*, Tahran: Çabhâne-i Teceddud-ı İran, 1326 (1947), s. 97-98; Hasan Hazreti, *Meşrute-i Osmanî*, s. 44; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 322-323; Abbas Mirza tarafından askeri alanda başlatılan reformlarda III. Selim'in tarafından kurulan Nizam-ı Cedid birliği örnek alınmıştır. Aynı isimle 1813 yılında askeri birlikleri kurmaya başlamıştır. Bu dönemde Fransa'dan askeri uzmanlar getirilerek modern ve eğitilmiş birlik kurmak istemiştir. Ayrıca Avrupa'yı yakından takip etme ve çağa ayak uydurmak için 1809 yılında Londra'da ilk daimi elçiliği açmıştır. Bkz. Celal Metin, *a.g.e.*, s. 106-107.

³⁵³ Peter Avery, *a.g.e.*, s. 3; Abdolvahid Soofizadeh, *a.g.m.*, s. 288.

tanımak için Avrupa'ya öğrenciler göndermiş ve yapacağı yenilikler için batıdan uzmanlar getirmiştir. Mirza Taki Han döneminde Mirza Melkum Han da Avrupa'ya gönderilen öğrenciler arasında yerini almıştır³⁵⁴. Mirza Melkum Han, Emir Kebir'in sadrazamlığı döneminde babası tarafından devlet bursuyla eğitimini devam ettirmesi için Fransa'ya gönderilmiştir. Fransa'da bir Ermeni okulunda eğitimine başlayan Mirza Melkum Han daha sonra *Paris Politeknik*'e devam etmiştir. Fransa'da kaldığı dönemde Avrupalı düşünürlerin eserlerini okumuş ve Auguste Comte'un felsefesi ve Pozitivizm ekolünden etkilenip eserler yazmıştır³⁵⁵. Eserlerinin ana teması Avrupa medeniyeti ve onlar gibi yaşama arzusu olmuştur. Mirza Melkum Han, İran'ın her alanda geri kaldığını ve gelişmesi için batı medeniyetinden yararlanması gerektiğini savunmuştur. Yılmaz Karadeniz'in, tabiriyle araştırmacılar tarafından "*İran'da Batıcıların Babası*" olarak görülmüştür. Bu durum hakkında Ademiyet, şöyle demektedir: "*Melkum Han, Batı Medeniyeti'nin tereddütsüz İran'a getirilmesinin savunucusu ve öncüsü olmuştur. Onun siyasi düşüncesine göre, Avrupa Medeniyeti'ne kayıtsız şartsız teslim olmak gerekir. Mirza Melkum Han'a göre İran, Avrupa'nın siyasi ve iktisadi kurumlarını olduğu gibi kabul etmelidir.*"³⁵⁶. Acudâni, Ademiyet ile hemfikir olmakla birlikte, Melkum Han'ın Avrupa'dan sadece hükümet şekli ve kanunlarının alınmasına taraftar olduğunu dile getirmiştir³⁵⁷. Mirza Melkum Han bu fikirlerinden dolayı ulemeden olanların tepkilerini üzerine çekmiştir. Ulemanın önemli simalarından Fuzul Bey Mirza Melkum Han'a tepkisini şöyle dile getirmektedir: "*Affedersin! Biz dinimizi elden çıkartma eğiliminde değiliz. Biz her zaman sizin kâfir olduğunuzun bilgisini bekliyoruz ve batı kanunlarını almak istiyorsunuz. Siz boşuna çabalyorsunuz. Allah bize akıl vermiştir. Batının eğitimine ihtiyacımız yoktur.*"³⁵⁸. Ulemanın tavrından sonra Mirza Melkum Han'ın ıslahat projelerinde din karşıtı olmaması ve dini ön planda tutması İran toplumunda önemli bir nüfuza sahip olan ulemanın desteğini kazanmak istemesindedir. Bu hususta İngiliz Siyonist *Wilfrid Bunt* ile yaptığı konuşmasında şu sözleri sarf etmiştir: "*İran'ın*

³⁵⁴ Hüseyin Mekki, *a.g.e.*, s. 445 vd; Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, s. 353; Gene R. Garthwaite, *a.g.e.*, s. 183-184; İslam Dünyası'nda 1809 yılında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa tarafından Avrupa'ya öğrenci gönderme süreci başlamış, bunu 1815 yılında sultan II. Mahmud izlemiştir. İran tarihinde Avrupa'ya öğrenci gönderme süreci ise Abbas Mirza ile başlamıştır. Bkz. Celal Metin, *a.g.e.*, s. 108-109.

³⁵⁵ Hasan Kazi Muradi, *a.g.e.*, s. 44-45.

³⁵⁶ Feridun Ademiyet, *Fikr-i Azadi*, s. 99-113; Yılmaz Karadeniz, *İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Melkum Han'ın Rolü*, s. 105.

³⁵⁷ Maşallah Acudani, *a.g.e.*, s. 283-284.

³⁵⁸ Muhammed Muhit Tabatabai, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, s. 13-14.

Avrupa tarzı değişimi için çalışmaların faydasız olduğunu biliyorum, lakin yine de dini kullanıp çalışmaya devam ediyorum."³⁵⁹. Ulemanın desteğini elde eden Mirza Melkum Han, ulema içerisinde meşrutiyet taraftarı olanları ön plana çıkarmıştır. Bunlar arasında Hacı Ağa Ruhallah Necefi İsfahani, "Meşrutiyet, dinini istihkâm etmiyor, hatta meşrutiyet aynı İslam, İslam'da aynı meşrutiyettir. Meşrutiyeti istemek İslamı istemektir." demiştir. Bir diğeri ise; "Batı kanunlarına dikkatli baktığımızda Kuran'ın kurallarına uygun olduğunu görebiliriz." şeklinde fikirlerini ifade etmiştir³⁶⁰.

Avrupa'da eğitim aldıktan sonra 1851 yılında ülkesine dönen Mirza Melkum Han, devletin Tercüme Dairesi'nde tercüman olarak işe başlamıştır. Bir yıl sonra açılan Dârülfünûn'da hem tercüman hem de hoca olarak göreve devam etmiştir. Bu okulda okuyanların çoğu şehzadeler ve devlet adamlarının çocukları olduğu için, Mirza Melkum Han daha 20 yaşlarında sarayda şöhet ve itibar elde etmiştir. Devlet adamlarıyla iyi ilişkiler kurmuş ve Şah'ı yakında tanıma şansı yakalamıştır. Dârülfünûn'da görev yaptığı sırada boş zamanlarında Avrupa'dan getirdiği aletlerle Dârülfünûn ile Gülistan Sarayı arasından telgraf hattını hayata geçirmiştir. Bu olay üzerinde Nasirüddin Şah ona hitaben; "Bu yaptığın büyük bir olaydır ve bunu İran'a getiren ilk sen olduğun için senin adınla baki kalacaktır. Amacımız budur ki oda oda memleketin her yerine cari etmendir." demiştir³⁶¹. Yaptıklarıyla Şah'ın güvenini kazanan Mirza Melkum Han kendisini göstermek için bir fırsat beklemiştir. Herat Sorunu'yla bozulan İngiltere-İran ilişkilerini düzeltme adına Paris'te yapılacak anlaşma için gönderilen heyetin tercümanlığını yapan Mirza Melkum Han İngilizlerin isteği doğrultusunda hareket ettiği için kendisini İngilizlere fark ettirmiştir. Bu bağlamda beklediği fırsat bir nevi İngilizler tarafından kendisine verilmiştir³⁶².

Mirza Melkum Han İran'a döndükten sonra ülkenin siyasi, iktisadi ve adli alanlarda geri kalmışlığının farkındaydı. Avrupa'da okurken Avrupa'nın üstünlüğü bilinçaltına yerleşmişti. Ülkesi için düşündüğü siyasi ve toplumsal ıslahatları hayata

³⁵⁹ Lütfullah Acdani, *a.g.e.*, s. 109-110; Feridun Ademiyet, *Endişe-i Terakki*, s. 64-65.

³⁶⁰ Lütfullah Acdani, *a.g.e.*, s. 111.

³⁶¹ Fereşte Nûrâni, *a.g.e.*, s. 13-14.

³⁶² Hücetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımı'd-devle*, s. 21-22. Paris Anlaşması için gönderilen heyetin başdelegesi Ferruh Han Paris'e gitmek için önce İstanbul'a uğramıştır. İstanbul'da Amerika elçisiyle görüşmeler yapan Ferruh Han İran tarihinde 1856 yılında ilk İran-Amerika Dostluk Antlaşması'nı imzalamıştır. Bkz. Fereşte Nûrâni, *a.g.e.*, s. 14.

geçirmek için sarayla yakın ilişkiler kurmuştur. Rusya ile yapılan savaşlarda alınan ağır yenilgiler sonucunda İran'ın teknik ve askeri açıdan geri kaldığı fark edilmiş olsa da ülkede bunu araştıran pek az kişi olmuştur. Araştırıp ıslahatlar yapmak isteyenleri ya çıkarları zedelenen devlet adamları ya da yabancı devletler tarafından engellenmiştir. Bu dönemde Nasırüddin Şah, devletin geri kalmışlığını ve mevcut yöntemlerle yönetilemeyeceğini idrak ederek devlet işlerini bakanlıklara ayırarak durumu düzeltme adına ilk adımını atmıştır³⁶³. Bu konuda Şaha rehberlik yapmak isteyen Mirza Melkum Han yapılacak ıslahatlar hakkında *Kitapçe-i Gaybi* veya *Defter-i Tanzimat* kitabını şaha sunmuştur. Eserinde siyasi, içtimai, idari, iktisadi ve adli alanlarda yapılacak ıslahatlar hakkından önemli bilgiler vermiştir. Şah aldıkları başarısızlıkları tekrardan yaşamamak ve ülkeyi yeniden ihya etmek adına Mirza Melkum Han'ın önerdiği fikirleri hayata geçirmek istese de bazı devlet adamları ve yabancı devletler buna karşı çıkarak Şahı engellemişlerdir. İran'da ıslahatlar hakkında ilk kez bu kadar sistemli ve istekli bir şekilde tasarı hazırladığı için kendisini *Reformcu Prens* olarak tanıttırıştır³⁶⁴.

Nasırüddin Şah ve saray erkânından istediği desteği alamayan Mirza Melkum Han ıslahatlar hakkındaki düşüncesini gerçekleştirmek için Feramuşhâne'yi kurmuştur. Teşkilata kısa sürede, şehzadeler, tüccarlar, öğrenciler, bazı ulema ve devlet adamları da katılmıştır. Teşkilat; Batı medeniyeti, anayasa, hukuk, özgürlük, demokrasi, medeni hukuk, birey hak ve özgürlüğü vb. konular üzerinde durmuştur. Teşkilatın amacı ise, “*Uyuyan halkı uyandırarak geri kalmış devleti Batı medeniyetinin seviyesine çıkarmak*” olmuştur. Tüm toplantılarında Batı medeniyetinin siyasi, sosyal ve ekonomik yaşam koşulları üzerine konuşmalar yapılmıştır. Nasırüddin Şah döneminin ortalarında özgürlük ve yenilik isteyenler net bir şekilde taraflarını belli etmişlerdir. Hatta bu gruplara dönemin düşünürleri de rehberlik yapmışlardır. Özellikle Avrupalı hocalardan modern dersler alan Dârülfünûn öğrencileri halkı bilinçlendirmek konusunda Mirza Melkum Han'a yardımcı olmuşlardır³⁶⁵. Feramuşhâne teşkilatı kurulmadan önce İranlıların Batı dünyasında meydana gelen gelişme ve değişimler hakkında bilgileri yok denilecek derecede az olup

³⁶³ Hücutullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle*, s. 22.

³⁶⁴ Feridun Ademiyet, *Fikr-i Azadi*, s. 74; Hücutullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle*, s. 106-107; Fatemeh Dehghan Khangahi, *İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2011, s. 120.

³⁶⁵ Feridun Ademiyet, *Endişe-i Terakki*, s. 63-70; İsmail Rain, *Mirza Melkum Han Zindegi ve Kûşîşha-i Siyasi-i O*, s. 13-20; Yılmaz Karadeniz, “*II. Meşrutiyet'in Ön Denemesi*”, s. 204.

var olan bilgiler de Avrupa'dan gelen diplomatlar, tüccarlar ve Dârülfünûn'da eğitim veren yabancı öğretmenlerden öğrenilmiştir. Feramuşhâne kurulduktan sonra teşkilata üye olan Dârülfünûn'da eğitim almış öğrenciler ve dönemin önemli aydınları, halkı dünyada meydana gelen gelişme ve değişimler hakkında bilgilendirme adına gizli toplantılar yapmışlardır³⁶⁶. Bu toplantılar sonucunda ülke genelinde meşrutiyet, adalet, eşitlik, özgürlük ve aydınlanma gibi kavramlar konuşulmaya başlanmıştır. Meşrutiyet liderlerinin ve İran Milli İnkılabı'nın bazı kurucularının Feramuşhâne teşkilatına üye olmaları, teşkilatın meşrutiyetin ilanındaki rolünü ortaya koymaktadır³⁶⁷.

Feramuşhâne teşkilatı kısa sürede özellikle Tahran'da 140'dan fazla loca açmıştır. Bu locaların cumhuriyetçi, özgürlükçü ve ıslahatçıların toplanma yerleri olmasından çekinen Nasırüddin Şah teşkilatı kapatmış, kurucusu Mirza Melkum Han ve önemli üyelerini ülkeden sürmüştür. Teşkilatın kapatılmasında Rusların İran'da özgürlük ve meşrutiyet söylemlerine karşı tepkileri de etkili olmuştur³⁶⁸.

Nasırüddin Şah Feramuşhâne localarını kapattıktan sonra Mirza Melkum Han'ı Bağdat'a sürmüştür. Bağdat'ta çalışmalarını devam ettirmek isteyen Mirza Melkum Han Irak'taki ulemanın ve Bağdat Valisi'nin tepkisiyle karşılaşmıştır. Bunun üzerine Miza Melkum Han İstanbul Büyükelçisi Mirza Hüseyin Han'ın desteğiyle İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da İran Dışişlerinde müsteşar olarak çalışmaya başlamıştır³⁶⁹. Burada kısa bir müddet çalıştıktan sonra Osmanlı tebaasına geçip Osmanlı Dışişlerinde çalışmaya başlamıştır³⁷⁰. Dışişlerinde çalıştığında dolaylı veya dolaysız olarak hem resmi yazışmaları görme hem de Osmanlı devlet adamlarıyla tanışma imkânı bulmuştur. Ayrıca İstanbul'da yapılan toplantılara katılarak dönemin ıslahatçıları Kamil Paşa, Alî ve Fuad

³⁶⁶ Yılmaz Karadeniz, "II. Meşrutiyet'in Ön Denemesi", s. 205.

³⁶⁷ Osman Karacan, *a.g.t.*, s. 124.

³⁶⁸ İsmail Rain, *Feramuş-hane Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, s. 574; Yılmaz Karadeniz, "II. Meşrutiyet'in Ön Denemesi", s. 205-206. Feramuş-hâne teşkilatı emperyalist İngiltere tarafından finanse edilmiştir. Teşkilat, İran'da çıkarları doğrultusunda hareket ettiğinden dolayı İngiltere'nin ilgisini, Rusya'nın ise tepkisini çekmiştir. İngiltere, elçilikleri vasıtasıyla teşkilatla ilişkiler kurup tekilata yardımcı olmuştur. İran'daki İngilizler ve Feramuş-hâne locaları, İran'da kendi menfaatleri doğrultusunda rejim değişikliği için beraber çalışmışlardır. Hatta İngilizler çıkarları için Feramuş-hâne'de çalışanlara maaş bile bağlamışlardır. Teşkilatın kurucusu Mirza Melkum Han, İngilizler tarafından doğrudan desteklenmiş, dini kullanarak büyük bir vatansever olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. Sidney Pollard, *Endişe-i Terakki*, (Terc: Hüseyin Esedpur), Tahran: 1354 (1975), s. 78; Yılmaz Karadeniz, "II. Meşrutiyet'in Ön Denemesi", s. 206.

³⁶⁹ Hüccetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle*, s. 28-30.

³⁷⁰ İbrahim Timuri, *Asr-ı bi Haheri ya Tarih-i İmtiyazat-ı der İran*, s. 64.

Paşalarla yakın ilişkiler kurup Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslahatları yakından inceleme imkânı bulmuştur³⁷¹. Avrupa seyahatine çıkan Sultan Abdülaziz'in ülkedeki ıslahat girişimleri üzerindeki etkisine Mirza Hüseyin Han ile birlikte bizzat Şahit olmuştur. Mirza Hüseyin Han 1871 yılında sadrazam olarak İran'a döndükten sonra Emir Kebir'in başlattığı reformlara devam etmek ve İran'ın geri kalmışlığına çare olmak istemiştir. Yapacağı ıslahat projelerinde Mirza Melkum Han'dan yardım isteyerek onu kendisine danışman olarak atamıştır. İkilinin yaptığı ilk işlerden biri Avrupa'da yaşanan gelişmeleri kendi gözleriyle görmesi için Nasirüddin Şah'ı Avrupa'ya seyahat etmeye ikna etmek olmuştur³⁷². Mirza Hüseyin Han ve Mirza Melkum Han usta siyasetleriyle, Nasirüddin Şah'ı Avrupa seyahatine çıkma konusunda ikna etmişlerdir. Sadrazam Mirza Hüseyin Han, Şah'ın yapacağı seyahat hazırlıkları için Avrupa'yı yakından tanıyan Mirza Melkum Han'ı özel elçi olarak Şah'ın hareket yapacağı tarihten dört ay önce Londra'ya göndermiştir. Nasirüddin Şah'ın 1873 yılında Avrupa'ya yaptığı ilk seyahati esnasında Mirza Melkum Han ve Mirza Hüseyin Han İran'ın yeraltı ve yer üstü kaynaklarını 75 yıllığına İngiliz yatırımcı Baron Julius Reuter'e verilmesini kendisine tavsiye etmiştir. Bu imtiyazla Avrupalı yatırımcıları İran'a çekeceklerini ileri sürüp ekonominin ihya olacağı iddialarıyla Şahı hata yapmaya zorlamışlardır. Seyahat sonrası İran'a dönen Şah, halkın tepkisiyle karşılaşmış ve imtiyaz ulema ve Rusların baskısı üzerine iptal edilmiştir³⁷³. Mirza Melkum Han verilen imtiyazdan sonra halk nezdinde din ve devlet düşmanı olarak görülmüştür³⁷⁴.

Nasirüddin Şah'ın üçüncü Avrupa gezisi esnasında ona eşlik eden Londra büyükelçisi Mirza Melkum Han kendisinden İran'da Piyango şirketi kurma imtiyazı alırken, diğer taraftan Avrupa seyahatini sonrası ülkesine dönen Şah verdiği imtiyaz karşısında ulema sınıfından şiddetli tepkilere maruz kalmıştır. Bu olumsuz etkiden dolayı Şah imtiyazın iptal edilmesi için Londra'ya bir ferman gönderecektir ve fakat gönderdiği fermanı teslim alan Mirza Melkum Han bu fermanı gizleyecektir. Bununla yetinmeyerek şahsi çıkarlarını devlet menfaatleri üzerinde görerek, aldığı imtiyazı bir İngiliz şirketine

³⁷¹ Hücutullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle*, s. 30; Fereşte Nürâni, *a.g.e.*, s. 16-17.

³⁷² Meliha Basir, *a.g.e.*, s. 324-325; Fereşte Nürâni, *a.g.e.*, s. 223; Maşallah Acudani, *a.g.e.*, s. 300-301.

³⁷³ Mirza Melkum Han ve Mirza Hüseyin bu imtiyazda İngiliz yatırımcıdan 50.000 lira rüşvet almışlardır. Bkz. İbrahim Sefai, *Rehberan-ı Meşrute*, Cilt: 1, s. 50-51.

³⁷⁴ Hücutullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle*, s. 3.

devretmiştir. Mirza Melkum Han'ın bu davranışları üzerine Şah kendisine verdiği tüm makam ve unvanları geri alarak Londra elçiliği görevine son vermiştir³⁷⁵.

Piyango imtiyazı olayından sonra siyasi ve diplomatik görevleri elinden alınan Mirza Melkum Han'ın buna tepkisi ise 1890 yılında Londra'da Kanun Gazetesi'ni çıkarmak olmuş ve Şahlık yönetimini eleştirmiştir³⁷⁶. Kanun Gazetesi'ni onuncu sayısına bakıldığında halkı uyandırmak adına soru ve cevap yoluyla Şahlık yönetimini cesur bir şekilde eleştirdiği görülür. Gazetenin söz konusu yasında “*Neden insanların çocuklarını yurtdışında eğitmelerine izin verilmiyor? Neden ilme bu kadar düşmanlık yapılıyor?*” gibi sorulara yanıtlar aranmıştır³⁷⁷. Fatemeh Dehghan Khangahi'nin, vurguladığı gibi; “*Mirza Melkum Han adeta bu dönemde bir reformistten bir devrimciye, Şahı ruhaniler karşısında destekleyen liberal bir görünüşten tam tersi radikal bir savaşçı ve Şaha karşı ruhanilerle işbirliği yapan kişiliğe bürünmüştür.*”³⁷⁸.

Mirza Melkum Han Londra'da Kanun Gazetesi'nde Şah'ın despot yönetimi ve devlet adamlarının devlet işleri hakkında bilgisizliğini eleştirerek, halkı uyandırma adına meşrutiyet, özgürlük, insan hakları ve eşitlik gibi konularda Seyid Cemaleddin Esedabadi (Afgani)'nin de desteğiyle yazılar yazmıştır. İran halkını bu konular hakkında bilgilendirmek için gazeteyi yasal olmayan yollarla İran'daki meşrutiyetçi ve özgürlükçülerin eline ulaştırmayı başarmıştır³⁷⁹. Richard Kathem'inde üzerinde durduğu gibi; “*Halkı eğitmek, anayasa, meşrutiyet ve özgürlük gibi kavramları halka benimsettirme görevi aydınların tarihi görevleri olmuştur.*” İran toplumunda Mirza Melkum Han'ın eserleri ve yurtdışından İran'a giren neşriyatlar önem kazanmış, bunlardan en önemlisi Kanun Gazetesi olmuştur. Böylelikle İran toplumuna yeni giren kavramlar ile modernizasyon oluşmaya başlamıştır³⁸⁰. Mirza Melkum Han, siyasi,

³⁷⁵ a.g.e., s. 36-42.

³⁷⁶ Rehîm Reisniya, a.g.e., 214; Mirza Melkum Han aslından Namık Kemal'in *Hürriyet Gazetesi*'nde etkilenerek Kanun Gazetesini kurmuştur. Mirza Melkum Han'ın *Hürriyet Gazetesi*'nden etkilenmesi konusunda bkz. Hatice Kılıç, *İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)*, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2006, s. 76.

³⁷⁷ *Ruzname-i Kanun*, Sayı: 3, Londra: 1307 (1890), s. 3.

³⁷⁸ Fatemeh Dehghan Khangahi, a.g.t., s. 124.

³⁷⁹ *Ruzname-i Kanun*, Sayı: 13, s. 2.

³⁸⁰ Richard Kathem, *Nasyonalizm der İran*, (Terc: Ahmed Tedeyun), 5. Baskı, Tahran: İntişarat-ı Kevir, 1396 (2017), s. 314-315.

ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda yazdığı eserlerinde batılılaşmayı daima ön planda tutarak, İran'ın geri kalmışlığına Batı medeniyetini ve batılılaşmayı tek çıkar yol olarak göstermiştir³⁸¹. Hiç şüphesiz Mirza Melkum Han'ın eserleri ve fikirleri hem meşrutiyet sürecinde hem de meşrutiyetten sonraki süreçte İran'da yenilik taraftarına meşrutiyetçilere rehberlik etmiştir³⁸². Mirza Melkum Han İran'ın meşrutiyet ve modernleşme döneminde aydın tabakası içerisinde en etkili şahıs olarak ön plana çıkmaktadır³⁸³.

Mirza Melkum Han'ı diğer meşrutiyetçilerden ayıran özelliği; İngilizler ve Mason localarıyla bağlantılarının olmasıdır. Aynı zamanda halkı Müslüman olan İran'da faaliyetlerini din kisvesi altında yapması da önem arz etmektedir. Kendisi bu konuda şunları söylemiştir; “*Ben Hıristiyan Ermeni olarak dünyaya geldim ama Müslüman kültürüyle büyüdüm ve onların alışkanlıklarını edindim.*”³⁸⁴. Dolayısıyla Melkum Han'ın dine bakış açısı bir nevi pragmatist öğeler barındırmaktadır.

³⁸¹ Yılmaz Karadeniz, *İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Melkum Han'ın Rolü*, s. 110.

³⁸² İbrahim Sefai, *Rehberan-ı Meşrute*, Cilt: 1, s. 61-63.

³⁸³ Osman Karacan, *a.g.t.*, s. 143.

³⁸⁴ Feridun Ademiyet, *Fikr-i Azadi*, s. 64.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: MİRZA MELKUM HAN'IN DÜŞÜNCELERİ

4.1. İctimaai (Toplumsal) Düşünceleri

Mirza Melkum Han, toplumsal düşüncelerini birkaç farklı yol ile açıklamaktadır. O, bilgisiz, sade ve tecrübesizlere önem vermez, asıl düşüncenin akıl ile imanın birlikte almış olduğu sonuç olduğunu savunur. Eserlerinde sıkça gelişme düşüncesi göze çarpar. Ona göre, toplumsal alanda geleneksel ve eskimiş düşünceleri silip onun yerine toplumu ilerletecek düşünceleri getirmek gerekir.

4.1.1. İlim

Melkum Han'ın düşüncelerinin temeli akıl ve ilimdir. Dönemin toplumsal sorunlarının ilim yoluyla düzeleceğini düşünmüştür. Ona göre, ilerleme insanların dinini yaşamamasıyla değil, ilim öğrenmesiyle olur; ilimsiz ve tecrübesiz akıl bir şeye yaramaz. Bu yüzden İslâm ve Müslümanları hakir görmüştür. Bu hususta ileri giderek Arap alfabesinin insanların zihninde din duygusunu yaşattığını ileri sürmüş ve bu yüzden Latin alfabesine geçişin mutlaka sağlanmasını istemiştir. Mirza Melkum Han, dönemin İran devlet adamlarının tamamının bilgisiz ve tecrübesiz olduklarını iddia etmiştir³⁸⁵. Mirza Melkum Han'ın ilme yönelmesinde Auguste Comte felsefesi etkili olmuştur. Comte, bütün alanlardaki ilimlere önem vermekte ve sosyal alandaki ilmi de bunlardan sayarken, Melkum Han sosyal ilmi matematik ile aynı değerde bulmuştur³⁸⁶.

Melkum Han, ilim ile dini inanış arasındaki farkı beyan etmek için dini ilimlerden kelim, hadis ve tefsiri ilim değil, dini düşünceden saymıştır. Sosyal ilim ile matematiği aynı kefeye koyarken bunların modernleşme için gerekli olduğunu savunmuştur³⁸⁷.

Mirza Melkum Han, İran'da bankaların kurulmasını isterken; *“İki bin İranlı bilgin toplanıp bankaların ne olduğunu ancak bir yılda öğrenebilirler. Ama öğrendikleri*

³⁸⁵ Hüccetullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazımı'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzi Modernite-i İrani*, s. 54.

³⁸⁶ Lin ve Klenkoster, *Hudevendan-ı Endişe-i Siyasi*, (Terc: Ali Ramin), Cilt: 3/1, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1362 (1988), s. 82.

³⁸⁷ Haşim Rebizade, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 130-132., s. 70-72.

bilgiler ilk başlardaki bilgilerinden daha fazla olmaz idi. Batılıların akli bizim aklımızdan üstün veya ileri değildir, üstün olan onların ilimleridir. Ancak daha anlamış değiliz ki batılılar bizden ne kadar ilerideler.” demektedir³⁸⁸.

Mirza Melkum Han, batının gelişmesinin tek sebebinin ilimlerinde görmekte ve İran'ın geri kalmışlığını akla ve ilme önem verilmemesine bağlamıştır. Bu hususta şunları söylemiştir: “İrandakiler öz düşüncelerini batı düşüncelerine benzetiyorlar ama gerçekte batılılar o düşünceleri zahmetli uğraşlar sonucunda elde etmişler, İran'da ise zahmetsiz ve uğraşsız bir düşünceye sahip olmak istemişler.”³⁸⁹.

4.1.2. Akıl

Mirza Melkum Han'a göre akıl tek başına bir şey ifade etmez, ancak ilim ve tecrübeyle önem kazanır. Batıda kilise rahiplerinin akla önem verdiklerini söylemektedir. Bu konu hakkında da rahiplerle tartışmalar yapmıştır. İnsanların mutlu olmalarını akıllarını kullanmasına bağlamıştır. Ona göre, insanların iyi bir akla sahip olmaları mekâna, yaşadıkları ülke ve kıtalara bağlı değildir. İyi akla sahip olmak, o akli iyi bir şekilde kullanmaya bağlıdır³⁹⁰. Hücutullah Asil, “*Mirza Melkum Han Nazımü-d-devle ve Nezeriye-i Pardâzî Modernite-i İrani*” adlı eserinde, Melkum Han'ın akıl hakkındaki düşüncelerinde zıtlık olduğunu beyan eder ve buna delil olarak akli ve ilmi iyi-kötü ayırımında kullanmasını gösterir. Melkum Han, kilise rahiplerinin inancını yalnız akılda görürken, birçok yerde ise akıl ve ilmi birlikte değerlendirmiş ve ilimsiz bir aklın itibarsız bir akıl olduğunu iddia etmiştir.

Mirza Melkum Han, İran devlet adamlarına tavsiyede bulunurken, devletin ilerlemesi için sadece akla değil, aklın yanında ilme de önem verilmesini istemiştir. Bu

³⁸⁸ Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle, *Kitabçe-i Gaybi veya Defter-i Tanzimat*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003), s. 28; Hücutullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzî Modernite-i İrani*, s. 56.

³⁸⁹ Hücutullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzî Modernite-i İrani*, s. 57.

³⁹⁰ Feth Ali Ahundzade, *Elifba-yi Cedid ve Mektubat*, s. 288.

uyarayı güçlendirmek için de batının ilerlemesini akıl ve ilim ile birlikte vermiştir. Doğunun geri kalma nedenini ise sadece akla önem verilmesine bağlamıştır³⁹¹.

4.1.3. Ayin-i Terakki (İlerleme Yolları)

Mirza Melkum Han, ayin-i terakki olarak batı medeniyetini ve ona ulaşmanın yollarını ilerleme olarak görmüştür. Çünkü çocukluğunda eğitim için gittiği Paris'te Şahit olduğu ve gördüğü fiziki ve teknik gelişmeleri, uhrevi bir kaygı olmadan ulaşılması gerekenler olarak benimsemiştir. Batının gelişmişliğini ilme, tekniğe ve insanların ekonomik ve siyasi alanlarda göstermiş oldukları başarılarla bağlarken, İslâm medeniyetinin ilmi seviyesini ve unsurlarını yok saymıştır. Ona göre gelişmişliğin ana felsefesi ilim olup ilerleme, klasik ilimlerin ve birikmiş tecrübelerin doğru yolda ilerlemesi sonucunda doğmaktadır. Mirza Melkum Han, bu dönemde batının düşüncelerine hayranlıkla bağlanmış; sanat ve ilmi gelişmişliğe önem vermiştir³⁹². Bu dönemdeki gelişmişlik hakkında Feth Ali Ahundzade ve Abdurrahim Talbof gibi düşünerek doğunun geri kalmışlığını anlatmak için batının gelişmişliğini örnek göstermiştir. Ahundzade, geçmiş klasik bilgilerden faydalanmayı reddetmiş, yeni ilimleri ön plana çıkartmıştır. Ahundzade'ye göre batı medeniyetinin gelişmişliği, inanca sırt dönme ile sağlanmıştır. Avrupalı büyük devletlerin geçmişteki inançlarını bir kenara atıp ilme ve akla önem verdiklerini ve bu sayede ilimde, sanatta geliştiklerini söylemiştir.³⁹³ Ahundzade, gelişmişliği, ilim ve tekniğin sosyal hayatı zirve noktasına çıkardığını düşünmüştür. Geleneksel düşünce ve inançları gelişmişlik konusunda bir engel görmüştür. Ona göre, İran'ın modernleşmesi ve ilerlemesinin önünde tek engel İran'ın geleneksel düşüncesi dediği İslâm diniydi³⁹⁴.

Abdurrahim Talibof Tebrizi de tıpkı Melkum Han gibi İran'ın modernleşmesi için batı düşüncesini ön plana çıkartmıştır. Ancak batı düşüncesini alırken İran'a uygun

³⁹¹ Hücutullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzi Modernite-i İrani*, s. 58. Mirza Melkum Han'ın ilerleme konusunda akli ve ilmi iki ayrı bakış açısı olarak ele alması İran ulemasının çoğunun metezile ekolünün etkisinde olmasıydı. Zira, mutezile ekolü bilgi edinmede sadece akla önem vermektedir. Bkz. Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara: 1967, s. 79-80.

³⁹² a.g.e., s. 59.

³⁹³ Mirza Feth Ali Ahundzade, *Se Mektup*, Yersiz, Tarihsiz, s. 18.

³⁹⁴ Hücutullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzi Modernite-i İrani*, s. 61.

olanının alınması gerektiğini savunmuştur. Alınacak olan bu yönlerin İran toplumunun geleneklerine uygun olmasını istemiştir. Talibof'un bakışıyla insanlar modernleşme ve ilerleme ile mutlu ve huzurlu şehirler kurup bu şehirlerde isteklerine ulaşabilmişlerdir. Ona göre, medeni (beşeri) kanunların dünya devletleri arasında yayılmasıyla vahşilikten ve kanunsuzluktan uzaklaşmış ve faziletli devletler kurulmuştur. Bu devletler içerisinde bütün insanlar sorunlarını kanun yoluyla halletmişlerdir³⁹⁵.

Modernleşme konusunda Mirza Melkum Han'ın düşüncesi Mirza Feth Ali Ahundzade ve Talibof'a göre daha sade ve sıradandır. Mirza Melkum Han'a göre, bütün insanlar akıllarını kullanarak ilimlerden faydalanıp bu ilimler ile ilerlemeyi ve modernleşmeyi yakalayabilirler. Melkum Han, bu düşüncesini Auguste Comte'den etkilenerik dile getirmiştir. Auguste Comte; "*Milletlerin gelişmesi ve ilerlemesi insan tasarımının bir sonucu değil, insan faaliyetlerinin bir sonucudur.*" demiştir³⁹⁶.

Modernleşme hakkında Melkum Han'a batı medeniyeti ile alakalı sorulan sorulara verdiği cevaplardan, din ve kültürü önemsemediği anlaşılmaktadır. Mesela kendisine, "Batı medeniyetinin bazı yönlerini almamız gerekir, batı medeniyetinde seçici olmalıyız, alacağımız yönler dini inancımıza, kültürümüze ve sosyal yapımıza zarar vermemelidir." denildiğinde o, bu fikirlerin yanlış olduğunu beyan etmiştir. Çünkü ona göre, Batı Medeniyeti, siyasi ve idari işlerde bir olmaktır. Eğer devlet, batı medeniyetinden faydalanmak isterse ya hepsini almalı ya da hiç almamalıdır³⁹⁷. Eserlerinde de altını çizdiği husus, batı medeniyetinden yararlanmanın yolunu aynen alınacak olanların devletin bütün kurumlarında ve sosyal hayatta uygulanmasını istemesidir. Kitabçe-i Gaybi, Meclis-i Tanzimat ve Defter-i Kanun adlı eserlerinde, sosyal hayat hakkında yazmış olduğu ıslahatları inançlara değil de siyasi ve dünyevi işlere bağlı görmektedir. Devletin bizzat batı tarzı uygulamaları yapması gerektiğini söylemiştir. Modernleşmeyi ise insanın özünde görmüş ve bunun da insan ve hayvan arasındaki farkı ortaya koyduğunu savunmuştur³⁹⁸.

³⁹⁵ Abdulrahim Talibof Tebrizi, *Kitab-ı Ahmed ya Mesail-i Hayat*, Tahran: Kitabha-ı Cibi, 1346 (1972), s. 150.

³⁹⁶ Muhammed Ali Furuği, *Seyr-ı Hikmet der Avrupa*, Cilt: 3, Tahran: Zevar, 1344 (1970), s. 16.

³⁹⁷ Mirza Melkum Han, *Defter-i Kanun*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003), s. 123.

³⁹⁸ Mirza Melkum Han, *Meclis-i Tanzimat*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003), s. 74.

Melkum Han'a göre insan ve hayvan arasındaki fark, insanın modernleşmeyi sevmesi, hayvanlarda ise bu özelliğin olmamasıdır. Hayvanların yüzlerce yıllık hayatlarından günümüze aynı yollarla ve hiç farklılaşmadan geldiklerini söylemiştir. İlk insan ile günümüz insanları arasında milyonlarca farkın olduğunu ve bunun da modernleşme ile olduğunu savunmuştur. Melkum Han, bin yıl önceki Fransa ile günümüz Fransası arasında fark bulunduğunu ve sonuç olarak modernleşmenin insanın fitratında olduğunu dile getirmiştir³⁹⁹. İnsan ile hayvan arasındaki diğer önemli bir fark olarak da insanların hayatlarında ilerleyebildiklerini ve gerileyebildiklerini, ama hayvanların hayatlarında sadece bir durumları olduğunu ve bir noktada durduklarını söylemiştir⁴⁰⁰. İnsanın ilerlemesi ve gerilemesi için de üç âlem söylemiştir. *“Bunlar hayvanların dünyası, maddi dünya ve ademiyyet dünyasıdır. İnsan her zaman insaniyete yetişirken, kendisini sabit bir şekilde tutuyor. Bu da hayvan dünyası sayılır. Ne zaman insan insaniyetliğe geri dönerse bu da maddi dünya sayılır. Ne vakit ki insanlar insaniyetliği ileri bir noktaya taşırsa o zaman ademiyyet dünyasına geçmiş olur”*⁴⁰¹.

4.1.4. Toplumsal Eleştiri

Mirza Melkum Han, siyasi ve sosyal ıslahatlara eleştirme elbisesi giydirmiş, onlara alaylı bir pencereden bakmıştır. Kendisi bu konu hakkında şöyle söylemektedir: *“Benim o ıslahatlara eleştiri ve alaylı bir bakışla bakmamın sebebi, eserlerimin akıcı olması ve onları okuyan insanların sıkılmadan güzel bir şekilde okuyabilmesidir.”*

Mirza Melkum Han, İran'ın durumunu eleştirirken birkaç nokta üzerinde daha fazla durmuştur. Bunlardan birincisi, dönemin devlet adamlarının liyakatsiz olmaları ve ilimsiz bir akla sahip olmalarıdır. İkincisi devlet adamlarının geçmişteki klasik ve batıl düşüncelere sahip olmalarıdır. Üçüncü nokta devlet kurumlarının kanunsuz ve kuralsız olmalarıdır. Bu hususlar İran'ın o dönemki geri kalmışlığını göstermektedir. Mirza Melkum Han, o dönemde halktan ziyade devleti ve devlet adamlarını eleştiriyordu. Çünkü Mirza Melkum Han'a göre, İran'ın geri kalmışlığına devlet adamları sebep olmaktaydı. Akılsız ve klasik düşüncelere sahip olan devlet adamlarının ıslahatlar ve

³⁹⁹ a.g.e., s. 75-80.

⁴⁰⁰ a.g.e., s. 74.

⁴⁰¹ Haşim Rebizade, a.g.e., Cilt: 1, s. 141.

modernleşme konusunda hiçbir adım atmadıklarını iddia ediyordu. Ona göre, Dönemin devlet adamlarının yeni reform hareketlerini kabul etmediklerini ve onların; “*Bize barut ve telgraf lazım değil, eski yollarımızla kılıç, kalkan ve ulak ile işlerimizi yaparız.*” dediklerini öne sürüyordu⁴⁰². Devlet adamlarının tavrını anlatırken, bu sözleri desteklemek için de Huşeng döneminden günümüze kadar deve ve katırın işleri hep iyi yaptıklarını, demir yolu ve benzeri ulaşımı zaruri görmediklerini alaylı bir tarz ile anlatıyordu⁴⁰³.

Mirza Melkum Han, Kaçar idaresinin ve ulemanın tavrını İran için tehlikeli görüyordu. Çünkü diğer devletler modernleşme ve gelişme konusunda çalışmalar yaparken İran klasik düşüncelerine takılıp yerinde saymaktaydı. Gelişme konusunda da sosyal ve ekonomik alanda yapılacak ilerlemelere vurgu yapıyordu⁴⁰⁴. Mirza Melkum Han’a göre İran devlet adamları yaptıkları işlerde özenli göstermiyorlardı. Bu devlet adamlarının yanında halkın çoğunluğu da işlerine özenli davranmıyorlardı ve “*Neme lâzım!*” diyerek kendi görevlerini yerine getirmiyorlardı. Melkum Han, bu durum hakkında, “*Destgah-ı Divan*” adlı eserinde, devletin veziri, askeri ve halkın çoğunluğu arasında yaygınlaşan “*Neme lâzım!*” cılığın demenin sonucunda ülkenin modernleşmesi hususunda Şah’ın yalnız ve ıslahatlardan uzak kaldığını anlatmıştır⁴⁰⁵. Ona göre İran halkının hepsi modernleşme konusunda hem fikir değildi. Ama halkın bazı kesimleri modernleşmeyi ve gelişmeyi gerekli görüyorlardı. Bu kesimden olanların Avrupa’ya gidip batı medeniyetiyle tanıştıklarını ve bunun sonucunda batının kendi sorunlarını çözdüklerine inanarak döndüklerini savunmuştur⁴⁰⁶.

Mirza Melkum Han, İran sarayını da eleştirmektedir. Ona göre, İran’da devlet adamları liyakatsiz oldukları halde öldüklerinde çalıştıkları makamlar oğullarına miras kalıyordu. Bunun yanında görevde olan devlet adamları görevlere yakınlarını ve akrabalarını getiriyorlardı. Bu da saraya işin ehli ve açık düşünceli insanların girmesini engelliyordu. Bunun sonucunda saraya bilgisiz ve işten anlamayan insanlar getirilmiş,

⁴⁰² *Mektup*, 20 Şaban 1291 (1874); Mirza Melkum Han’dan Mirza Hüseyin Han Müşirüd-devle’ye, Tehran Üniversitesi El Yazmaları Merkez Kütüphanesi.

⁴⁰³ *Mektup*, 2 Sefer 1294 (1877), Mirza Melkum Han’dan Mirza Hüseyin Han Müşirüd-devle’ye, Tehran Üniversitesi El Yazmaları Merkez Kütüphanesi.

⁴⁰⁴ Mirza Melkum Han, *Kitabçe-i Gaybi* veya *Defter-i Tanzimat*, s. 26-27.

⁴⁰⁵ Mirza Melkum Han, *Destgah-ı Divan*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003), s. 87-88.

⁴⁰⁶ *a.g.e.*, s. 90.

devletin modernleşmesi ve ilerlemesi engellenmiştir⁴⁰⁷. Melkum Han, İran’da divan görevlileri ve işleri hakkında mantıklı bir kanunun olmadığını, hiç kimsenin İran’ın neye ihtiyacı olduğunu bilmediğini iddia etmiştir. Devlet divanlarının kanunsuz ve kuralsız olmasının büyük bir problem olduğunu ve bu problemin sadece Darülfunün ile giderilemeyeceğini, devlet işlerinde göreve alınacak kişilerin kanun ve kurallar ile alınmaları gerektiğini söylemiştir. Devlet makamına rüşvet ile getirilen kişilere engel olmak için devlet makamlarında işe alınacak kişilerin kanunlara ve ilimlerine bakılarak seçilmesi gerektiğini, ancak bu dönemde liyakatsiz olanların rahatlıkla devletin veziri olabildiğini ve birçok makamın para ile elde edilebildiğini anlatmıştır⁴⁰⁸.

Mirza Melkum Han, “*Refik ve Vezir*” adlı eserinde, İran Devleti’nin vezirlerini alaylı bir tarzda eleştirmektedir. Onların ülkenin ilerlemesinden ziyade para kazanmaya baktıklarını ve sadece kendi menfaatleri için çalıştıklarını yazmıştır⁴⁰⁹. Bu yüzden devletin geliri ve gideri arasında bir denkleğin kurulamadığını; araziden, gümrükten ve cizyeden alınan vergilerin sarayın giderlerini karşılayamadığını söylemiştir⁴¹⁰.

Melkum Han, dünyayı iki kısma ayırmış; birinci kısmın batı olduğunu ve burada ilim, medeniyet ve gelişmenin üst seviyede olduğunu söylemiştir. İkinci kısmı ise Asya olarak adlandırmış, buradaki İran’ın geçmiş klasik düşüncelerinde kalıp, ilme önem vermediğini savunmuştur. Bir ülkede gelişme olmaması halinde bayındırlık ve yaşam olanaklarının olumsuz etkilendiğini yazmıştır. Modernleşmeyi dünya olarak görmüş ve ona göre her insanın, her millet ve her devletin modernleşebileceğini savunmuştur. Melkum Han, yazdığı eserlerde modernleşme konusunu anlatırken, modernleşmeye çalışan ülkelerin sonuç olarak modernleşmeyi yakaladıklarını; bu konuda hiçbir çalışma yapmayan ülkelerin ise her zaman modernleşen ülkelere geri kaldıklarını ve sömürüldüklerini söylemiştir⁴¹¹.

⁴⁰⁷ a.g.e., s. 88.

⁴⁰⁸ a.g.e., s. 88-89.

⁴⁰⁹ Haşim Rebizade, a.g.e., Cilt: 1, s. 91-94.

⁴¹⁰ Muhammed Ali Katoziyan, *İktisadi Siyasi-yi İran*, (Düz: Muhammed Rıza Nefisi ve Kambiz Azizi), 4. Baskı, Tahran: İntişarat-ı Merkez, 1373 (1999), s. 76.

⁴¹¹ Hüccetullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazımı’ d-devle ve Nezeriyye-i Perdâzi Modernite-i İrani*, s. 70-74.

4.2. Siyasi Düşünceleri

Melkum Han'ın siyasi düşünceleri, kendisinin yazmış olduğu eserlerden takip edilebilmektedir. Kitabçe-i Gaybi veya Kitabçe-i Tanzimat ve Nida-yı Adalet (Adaletin Sesi) isimli eserlerinde bu konudaki düşünceleri bilhassa öne çıkarmaktadır. Kitabçe-i Gaybi, Melkum Han'ın ilk ve en önemli eseri olup gençlik yıllarında yazmıştır. Nida-yı Adalet'i ise ömrünün son yıllarında yazmıştır.

Kitabçe-i Gaybi adlı eserinde, siyasi düşüncelerini kanunlarla açıklarken aynı zamanda hükümet sisteminin tanımını da yapmıştır⁴¹². Hükümet kelimesi İran'da Nasreddin Şah döneminde konuşulmaya başlanmış ve Mirza Melkum Han, "*Usul-ı Terakki*" adlı eserinde bu kelimeyi açıklamak için birtakım bilgilere yer vermiştir. Mirza Melkum Han'a göre, hükümet kelimesi; İran'da devlet manasına gelmektedir⁴¹³. Aynı zamanda Mirza Melkum Han, hükümet ve devleti hükümdarlık sistemi olarak adlandırmıştır. Ve bu hükümet Şah, saraydaki devlet adamlarından oluşmaktadır. Ancak en üst makamda Şah bulunur⁴¹⁴.

Mirza Melkum Han'a göre devlet iki şekle bürünmüştür. Birincisi Cumhuriyet, ikincisi ise Şahlıktır (İstibdat). Bunların farkı ise onların elde edilme şekilleridir. Bunlar açıklanacak olursa Cumhuriyet'te halkın egemenliği hâkimken Şahlıkta ise güç ve saltanat ile başa gelinir. Eğer bir toplumun üyeleri arasında hükümdarlık babadan oğula geçiyorsa orada saltanat söz konusudur. Toplumun üyeleri arasında seçim yapıp iktidara geliniyorsa bu durumda cumhuriyet rejmi ön plana çıkmaktadır. Ama Mirza Melkum Han ikisini de aynı kurum olarak değerlendirmiş ve ona göre halk için hangisinde kanun varsa o yönetim şekli toplumun sorun ve problemlerini çözer. Mirza Melkum Han eserinde ayrıca; hükümet ile kanunların birbirine bağlı olduğuna değinmiştir. Hükümet kanunu için şöyle söylemektedir: "*Bütün hükümler hükümetten çıkar ve bu hükümler halkın ıslahı*

⁴¹²Mirza Melkum Han, *Kitabçe-i Gaybi veya Defter-i Tanzimat*, s. 31.

⁴¹³ Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle, *Usul-ı Terakki*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003), s. 204.

⁴¹⁴ Hüccetullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzî Modernite-i İrani*, s. 82.

(yenilikleri) için yapılmalıdır.” Ona göre, kanunlar halk arasında eşit bir şekilde uygulanırsa buna “*Kanun*” denir⁴¹⁵.

Mirza Melkum Han, Şahlık sistemini birkaç bölüme ayırmaktadır. Hükümette kanunlar Şah’ın eliyle yapılıyorsa buna “*Mutlak Saltanat*” denir. Osmanlı ve Rusya hükümetlerini buna örnek olarak vermiştir. Eğer kanun Şah’ın izniyle halk meclisi tarafından yapılırsa bu “*İlmli Saltanat*” adı verilir. Bu saltanata da Fransa ve İngiltere’nin yönetim şekillerini örnek olarak göstermiştir. Mirza Melkum Han’ın buradaki hedefi “*Meşruti Saltanat*” yönetimidir. Mutlak Saltanat’ın kanunlarla ilgili olmadığını ve tamamen Şah’ın hükmüne bağlı olduğunu beyan etmektedir. Durum böyle olunca modernleşme terimi Mutlak Saltanat’ın zıttı bir manaya bürünmektedir. Bu yüzden Mirza Melkum Han için Mutlak Saltanat modernleşme karşısında bir engeldir⁴¹⁶.

Mirza Melkum Han, “*Kitabçe-i Gaybi*” adlı eserinde var olan sistemde Şah bir şey yapmak istediğinde bunu Tanzimat Meclisine söyler, mecliste bunu kanun hükmünde Şaha sunar. Eğer Şah, Tanzimat Meclisinin yapmış olduğu bu kanunu beğenirse Meclisi Vüzera’ya uygulamasını söyler. Lakin Mirza Melkum Han’nın düşüncesine göre, bir kanunu yapmak için devlet adamları raporlar oluşturup bunu meclis için tartışıp kanun haline getirmelidir. Eğer vezir bu kanunda bir sorun görürse bunu Şaha bildirir ve Şah kendi iradesini kullanıp bu kanunu kendisine göre düzenleyip meclise sunar. Ancak Mecliste kanunları yapan heyet kanunlarda bir sorun görmez ise vezirin sorun görmesini dikkate almaz ve uygular⁴¹⁷.

4.2.1. Mirza Melkum Han’a Göre Kanun Hükümeti

Mirza Melkum Han, halkın hakkını koruma kanunların batıda yüz yıl önce yapıldığını beyan etmektedir ve eserlerinde kanunları halkın hakkı ve özgürlüğü olarak adlandırmaktadır. Mirza Melkum Han, kanunların halkın hakkını koruduğunu ve devlet ile halk arasında sınır ve ilişkileri belirlediğini söylemekte ve kanunların ülkenin siyasi-

⁴¹⁵ Mirza Melkum Han, *Kitabçe-i Gaybi veya Defter-i Tanzimat*, s. 31.

⁴¹⁶ a.g.e., s. 31-32.

⁴¹⁷ Hüccetullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazımü’-d-devle ve Nezeriyye-i Perdâzî Modernite-i İrani*, s. 87; Mirza Melkum Han, *Kitabçe-i Gaybi veya Defter-i Tanzimat*, s. 33.

iktisadi ilerlemesinde önemli olduğunu belirtmektedir⁴¹⁸. Mirza Melkum Han; “Kanun kurma şartları halkın hakkı ve özgürlüğü içindir.” der.

a) Kanun Kurma Şartları

- Kanun, gerçekten halkın ıslahı için olmalıdır.
- Kanun, Meclis-i Tanzimat'ta oylanmalıdır.
- Kanun, Şah'ın İmzası ve mührünü içermelidir.
- Kanun, Fars diliyle, sade ve açık bir şekilde yazılmalıdır.
- Kanun, kanun defterlerine kaydedilmelidir.
- Kanunun, sayısı ve adı olmalıdır.
- Kanun, Devlet Gazetesi'nde ilan edilmelidir.

Mirza Melkum Han'a göre toplumun modernleşmesi için kanunlara uyulmalıdır.

b) İnsan Hakları

Mirza Melkum Han'nın, eserlerinde, üzerinde en çok durduğu nokta insan haklarıdır. “*Kitabçe-i Gaybi*” adlı eserinde bu konu hakkında aşağıdaki noktalara işaret etmiştir:

- Kanun, İran'ın her yerinde ve herkese eşit uygulanmalıdır.
- İran'da hiçbir makam ve görev miras olarak bırakılmamalıdır. (Yani, bir makamda görev yapan bir devlet adamı öldüğünde o makam oğluna miras olarak kalmamalıdır.)
- İran halkının hepsinin divan makamlarında hakları eşittir.
- İran'da halktan zorla vergi alınmamalıdır. Eğer alınsa da kanunlarla alınmalıdır.
- Kanunsuz hiç kimse hapse atılmamalıdır.
- İnsanlara ev hapsi sadece kanunlarla verilmelidir.
- İran halkı dini inançlarında özgür olmalıdır.

⁴¹⁸ Hüccetullah Asil, *Zeindegi ve Endişe-yi Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle*, s. 92-93.

- Vergiler kanunlara göre belirlenmelidir.

Mirza Melkum Han, yukarıda sıraladığı ilkeleri deleri Fransa'da daha önce insan hakları beyannamesinden almıştır⁴¹⁹.

c) Devlet Yönetimi

Mirza Melkum Han, “*Kitabçe-i Gaybi*” eserinin dördüncü bölümünde Meclis-i Tanzimat'ı Şah, üç Şehzade, on beş danışman ve sekiz bakandan oluşturmuştur⁴²⁰. Yapısı bakımından Meclis-i Tanzimat, yasama (kanun yapma) dışında ticari, mali ve mimari sözleşmeleri de araştırmalı, aynı zamanda bu sözleşmeler yapıldığında onları kontrol edip halkın şikâyetlerini de dinlemelidir. Bu meclisin başkanını olarak Şah danışmanlardan birini seçmelidir.

Bu eserinin altıncı bölümü de Meclis-i Vüzera açıklamaktadır. Meclis-i Vüzera'da; Vezir-i Adalet (Adalet Bakanı), Vezir-i Umur-ı Harici (Dışişleri Bakanı), Vezir-i Umur-ı Dâhili (İçişleri Bakanı), Vezir-i Cenk (Savunma Bakanı), Vezir-i Ulum (Eğitim Bakanı), Vezir-i Ticaret ve İmaret (Ticaret ve Bayındırlık Bakanı), Vezir-i Mali (Maliye Bakanı) ve Vezir-i Derbar (Saray Bakanı) yer almaktadır.

Ona göre; Meclis-i Vüzera'nın en önemli görevi yürütme, yani, kanunları icra etmektir. Vezirler (bakanlar) kanunlara aykırı işler yapmamalıdır. Bu vezirler kendi işlerinde kanunlara uygun şekilde serbest olmalı ve bunlar birbirlerinin işlerine karışmamalıdır. Bunlara makam ve görevler kanunlar ile verilmelidir.

Mirza Melkum Han, “*Kitabçe-i Gaybi*” adlı eserinin sonlarında İran'ı ıslahatlar konusunda alaycı bir tarzda eleştirmektedir. İran'da ıslahatları yapacak kadar zeki, bilgili ve tecrübeli insanların olmadığını vurgulamaktadır. Mirza Melkum Han, İran'da ıslahatlar konusunda ilk kez düşüncelerini yazıp Nasreddin Şah'a sunduktan yaklaşık elli yıl sonra yine kendisi İran ıslahatları için Paris'te 1323 (1906) yılında bu sefer dönemin şahı olan Muzafferüddin Şah'a Nida-yı Adalet adlı eserini takdim etmiştir. Bu eserin ilk

⁴¹⁹ Mirza Melkum Han, *Kitabçe-i Gaybi* veya *Defter-i Tanzimat*, s. 39.

⁴²⁰ a.g.e., s. 39-40.

kısımında Mirza Melkum Han, İran vezirleri için Muzafferüddin Şah'ın hayalleri hakkında bilgilere yer vermektedir. Ancak bu bilgilerin gerçekliği yoktur. Birinci kısımdan sonra Mirza Melkum Han, asıl düşüncelerini yazmaktadır. Bakanlara İran'ı mevcut durumdan kurtarmak için, “İran'ın siyasi durumu, devlet hazinesinin boşluğu ve insan haklarının zayıflığı hakkında ne yapacaksınız?” gibi sorular sorarak onları çözüm aramaya yönlendirmiştir. “Aksi takdirde eğer İran'ı bu durumlardan kurtaramasanız yabancı emperyalist devletler İran'ı ele geçirirler.” demiştir⁴²¹.

Mirza Melkum Han, Rus ve İngiliz tehlikesi karşısında İran devlet adamlarına uyarıda bulunmuştur. Rusya Asya ve Japonya'yı, İngilizler ise Hindistan'ı ele geçirmiştir. Bu nedenle bahsi geçen devletlerin Asya ve Ortadoğu'daki sömürge politikalarını İran Devleti için tehlikeli görmektedir⁴²². Mirza Melkum Han'a göre İran Devleti modernleşmeli ve gelişmelidir. Modernleşmezse yok olmaya yüz tutacaktır. Bu durumu Nida-yı Adalet eserinde “Eğer İran'ı biz modernleştirmesek batılı devletler gelir ülkemize sahip olurlar ve biz onların egemenlikleri altına gireriz. Bunu da en çok ekonomi için yaparlar.” şeklinde açıklamıştır.

Mirza Melkum Han İran'ın ekonomisi için şöyle demektedir; “İlim sahibi ve düşünceli insanlar biliyorlar ki iyi işler iyi düşünceli insanların yaptıklarıyla ortaya çıkar. Ülkenin modernleşmesini de bu düşünceli insanlara bağlamaktadır. Eğer halk işlerini önemseyip sonucunda refaha ulaşacağız, bunun için daha fazla çalışmamız lazım, derse, o ülkede refah ta kanunlar da olur. İşlerini önemseyip çalışan insanlar refaha ulaşmazsa ve bunun yanında hakları korunmayıp haksızlığa uğrarlarsa devlete olan sevgi ve saygıları soğur, böyle devletler de yok olmaya yüz tutarlar”⁴²³.

Mirza Melkum Han, “Nida-yı Adalet” adlı eserinde İslam ve modernleşme üzerinde durmaktadır. Ona göre, “İslam; ilmi, çağdaşlaşmayı ve gelişmeyi öğrenin.” der. O dönemde İran'da modernleşme karşısında birkaç önemli engel olduğunu söylemektedir. Birinci engel, dışarıya yani batıya karşı olmaydı. Dönemin devlet ve din adamları modernleşmeyi Hıristiyan kiliselerinin düşüncelerinin sonucu olarak

⁴²¹ a.g.e., s. 40 vd.

⁴²² Haşim Rebizade, a.g.e., Cilt: 1, s. 130-132.

⁴²³ Mirza Melkum Han, *Nida-yı Adalet*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003), s. 141-143.

görüyorlardı ve neden biz Hıristiyanların düşüncelerini kabul edelim ki bu dinimize uymaz diyorlardı. İkinci engel, ülke içindeki devlet adamlarının geleneksel düşüncelerine bağlı olmaları ve yeniliklere karşı olmalarıydı. Üçüncü engel ise, Şah'ın yanındaki devlet adamlarıydı. Şah'ın yanındakiler onu modernleşmeye ve ilerlemeye karşı kışkırtıyorlardı. Onlara göre, eğer ülkede modernleşme ve ilerleme olursa ülkeye kanunlar gelir ve Şah'ın yetkileri sınırlanır düşüncesi hâkimdi⁴²⁴.

Mirza Melkum Han'ın yazmış olduğu eserlere bakıldığında, onun düşüncesi iki döneme ayrılmıştır. Birinci dönem eserlerini yazmaya başlamasından itibaren piyango imtiyazına kadarken; ikinci dönem, bu imtiyazdan onun Roma büyükelçisi olarak atanmasına kadar geçen süreçtir. İlk dönemde yazmış olduğu eserlerinde İslam dinine ve din adamlarına karşı bir eleştiride bulunmamış; fakat ikinci dönemde İslam dinini ve din adamlarını sert bir mizahla eleştirmiştir.

Mirza Melkum Han, düşüncelerinde İslam ve din adamlarına karşı değildi. Ancak onun amacı; o dönemde İran'da modernleşmeye karşı olan din ve devlet adamlarını batıda öğrenmiş olduğu bilgilerle aydınlatıp onları kendisiyle birlikte İran'ın modernleşmesi için aynı yolda yürümeye teşvik etmektir. Teşvikteki amaç ise; bu din adamlarının o dönemde halk arasındaki nüfuzundan faydalanmaktır. Eğer bu din adamları modernleşmeyi halka güzel bir şekilde anlatırsa halk modernleşmeyi daha çabuk benimseyecekti⁴²⁵.

Mirza Melkum Han'ın, "*Nida-yı Adalet*" adlı eserinde üzerinde durduğu başka bir konu ise vezirlik makamıydı. Ona göre vezirlerin sayıları azaltılmalıydı. Vezirler Şah'tan sonra ülkede en yetkili kişilerdi. Şah, bir emir verdiğinde vezirler o emri mutlaka yapmak zorundaydılar. Mirza Melkum Han, vezirlik makamına getirilecek kişilerin ilim ve tecrübe sahibi olmaları gerektiğini savunmuştur⁴²⁶.

Mirza Melkum Han, Kanun Gazetesi'ndeki bir yazısında, "*İnsanların din ve düşüncelerinde özgür olduğunu ve bu özgürlüğü insanları yaratırken Allah'ın onların*

⁴²⁴ a.g.e., s. 147-148.

⁴²⁵ Mirza Melkum Han, *Nida-yı Adalet*, s. 153.

⁴²⁶ a.g.e., s. 144.

fitratına yerleştirdiğini” dile getirmiştir. Onun düşüncesine göre; dünya üzerinde var olan hükümet sistemlerinden en ideal olanı halkın egemenliğinin hâkim olduğu sistemdir⁴²⁷.

Mirza Melkum Han, ilk dönem eserlerinde *-ilk eserini yazmaya başladığından piyango İmtiyazına kadar-* Kanun hükümeti sisteminde tüm yetkileri Şah'ta görmesine rağmen, halk iradesini kullanacak bir hükümet sistemi hakkında elle tutulur bir sonuca varamamıştır. Buradaki amacı Şah'ın desteğini alabilmek için muhafazakâr bir yapıya bürünmek istemesidir. Ancak ikinci dönem eserinde *-piyango imtiyazından sonra yazdığı eserleri-* piyango imtiyazı hadisesinden dolayı Şah tarafından görevden alınca Londra'da Kanun Gazetesi'ni yayımlamaya başlamış ve bu gazetede yazılarından İran'da halk iradesine dayalı hükümet sistemleri hakkında yazılar yazmıştır⁴²⁸.

Ruznâme-yi Kanun'un 35. sayısında ise; İran'da üç meclisin kurulması gerektiğini dile getirmiştir. Birinci ve ikinci mecliste kanunları belirleme, yazma ve uygulama vardır. Birinci mecliste milletvekilleri olur ve bunlar halkın iradesiyle buraya gelirler. İkinci meclise; vilayetlerdeki faziletli kişiler (Şeyhülislam) tarafından kurulur. Üçüncü meclis ise; birinci ve ikinci meclis arasında seçilenlerden oluşturulur. Bu meclis ise *mele'-i e'lâ (Melekler Âlemi)*⁴²⁹ olarak adlandırmaktadır⁴³⁰.

Mirza Melkum Han, “*Defter-i Kanun*” adlı eserinde kanunlara olan hayranlığından söz eder ve her olayın ayrı bir kanunu vardır. Bu olaylara bakan hâkimler kanunlara göre hükümler vermelidirler. Kanunlar olmasa bu cezalar birer zülümdür⁴³¹. Ruznâme-yi Kanun'un 2. Sayısında; “Kanunlar, toplumun hakkını korumak için olmalıdır.” der⁴³². Kanunların kökünün adalet olduğunu ve bu adaletin de Allah tarafından akıl ve hikmet kaynağı olarak verildiğini savunmaktadır. Mirza Melkum Han, bu kanunları “*Defter-i Kanun*” adlı eserinde açıklamaya çalışmaktadır ve bu kanunların yapısını da divan adamlarının tecrübe ve düşüncelerine bağlamaktadır. Mirza Melkum Han'a göre kanunların oluşturulma nedeni toplumsal alanda yapılacak ıslahatların

⁴²⁷ Ruznâme-yi Kanun, Sayı: 35, s. 1-2.

⁴²⁸ Hüccetullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzî Modernite-i İrani*, s. 102-103.

⁴²⁹ Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1552.

⁴³⁰ Ruznâme-yi Kanun, Sayı:35, s. 2-3.

⁴³¹ Mirza Melkum Han, *Defter-i Kanun*, s. 108.

⁴³² Ruznâme-yi Kanun, Sayı: 2, Londra, 1307 (1890), s. 2.

koruması ve sürdürülebilmesidir. Bu kanunlar, divan ve devlet adamlarının halkın hak ve özgürlüklerini kısıtlamasına karşı bir tepkidir. Mirza Melkum Han'ın sosyal alandaki ıslahatlar için teklif ettiği kanunlara göre, hangi devlet adamı olursa olsun, eğer bir birey için bir uygulamayı devlet adamı kanunsuz yapıyorsa bu kişiye ceza verilmelidir. Bu cezalar devlet eliyle verilmeli, kanunsuzluk yapanlar görevlerinden alınmalı ve onların yerine liyakatli adamlar göreve getirilmelidir⁴³³.

Mirza Melkum Han'ın siyasi düşüncelerine bakıldığında iki farklı bakış açısının olduğu göze çarpmaktadır. Birincisi; onun sosyal ve siyasi alanlara dikkati çekmesi ve bu alanların araştırılması gerektiğini savunmasıdır. İkincisi ise, İran'daki mevcut Şahlık yönetiminin giderek güç kaybettiğidir. O bu güç kaybını halkın yönetimdeki rolüne bağlamaktadır. Fakat birçok eserlerinde devlet ıslahatlarına yönelik düşüncelere yer verirken, halka yönelik düşünceleri sınırlı tutmuştur⁴³⁴.

4.3. Mirza Melkum Han'ın İktisadi Düşünceleri

Mirza Melkum Han, iktisadi düşüncelerini “*Usul-i Terakki*” adlı eserinde açıklamaktadır. Bu eser Mirza Melkum Han'ın iktisadi düşüncelerini yazdığı ilk eser olup Fars dilinde yazılmıştır⁴³⁵. Bu eserde iktisat ilminin usullerini liberal ekonomi ile izah etmektedir. Mirza Melkum Han'ın, buradaki amacı İranlıları yeni ekonomi ile tanıştırmaktır. İran'ın iktisadi durumunu ancak ilim ile düzeltip geliştirebileceğini savunmuştur. Ona göre, İran'ın mevcut iktisadi sorunlarına ancak iktisadi ilimle cevap verilebilir ve bu cevapları da ancak ilimli insanlar verebilir.

Mirza Melkum Han'a göre, bir ülkede buğday, diğer ülkede ipek üretimi ve bir başka ülkede ise tütün üretimi olsa bu ürünlerin herbirinin varlığı tek başına kendi ülkesini zengin yapmaz. Önemli olan üretimin ve buna bağlı olarak sonucunda ülkenin parasının değerinin artmasıdır⁴³⁶.

⁴³³ Mirza Melkum Han, *Defter-i Kanun*, s. 119.

⁴³⁴ Hücetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle*, s. 90 vd.

⁴³⁵ Fereşte Nürânî, *a.g.e.*, s. 83.

⁴³⁶ Mirza Melkum Han Nazımü'd-devle, *Usul-ı Terakki*, s. 169.

O, bir ülkenin gücünün ekonomisine bağlı olduğunu söylemekte, siyasi gücü elde etmek ve bu gücü sürdürmek için ülkenin ekonomik gücünün iyi olması gerektiğini savunmaktadır. Ülkenin temel zenginliğini yer altı kaynaklarının zenginliğinde görmüştür⁴³⁷.

Asya'da yer alan medeniyetlerin iktisadi politikalarında değinen Mirza Melkum Han, Batı ile Doğu arasında şu karşılaştırmayı yapmıştır. Asya devletlerinde geçmişteki klasik yöntemlerle zengin olma düşünceleri hâkimdi. Onlara göre, zenginlik cihad ve savaşlar sonucunda elde edilecek ganimetlerle elde edilirdi. Ama bu düşünceleri yanlıştı. Eğer zenginliği elde etmek istiyorlarsa; çok çalışmalıydılar; çok üretim yapmalıydılar; ticari faaliyetlerini artırmalıydılar. Oysa Batı'dakilerin amaçları ekonomik zenginliğe kısa yolda erişmektir. Onların ilimleri ve yaptıkları keşifler hep bu düşünceler doğrultusunda idi. Avrupalı devletlerin başlıca hedefleri ticari malların üretimini artırıp ekonomik zenginliği elde etmektir. Bu açıdan, Mirza Melkum Han, ticari malların çok olmasını milli üretime bağlı saymakta ve üretimi alışveriş için kullanmak gerektiğini savunmaktadır. Örneğin; İsfahan şehrinde tütün çok ekilir ve bu tütünü diğer şehirler ve devletlerdeki ticari mallarla alışverişte kullanmak gerekir. Ona göre, eğer üretilen mallar satılırsa bundan gelir elde edilir; böylece daha fazlası üretilmeye çalışılır, ancak bu mal satılmazsa ülke zarara uğrar. Öte taraftan, batı ülkelerinin ticarete özgürlüğe dikkat ettiği belirtir. Onlara göre; ziraat, maden, teknik, tıp ve ondan para elde edilecek her şey ticarete kullanılıp ekonomik refahla sağlanabilir⁴³⁸.

Mirza Melkum Han uluslararası ticaretin ülke ekonomisinde önemli yeri olduğunu savunur. Kendisi de liberal iktisadi düşünürlerden etkilenmiş ve düşüncesinde dünya ticaret özgürlüğe önem vererek hiçbir sorunu dünya ticari özgürlüğüne engel görmemiştir⁴³⁹.

Mirza Melkum Han, ülke sınırlarını dünya ticari özgürlüğüne bir engel olarak görmüştür. Ona göre, İran'ın ekonomik durumunun iyi olabilmesi için bu sınırların

⁴³⁷ a.g.e., s. 171.

⁴³⁸ Mirza Melkum Han, *Usul-ı Terakki*, s. 171-172.

⁴³⁹ a.g.e., s. 173.

kaldırılması gerekmektedir⁴⁴⁰. Ülke içinde her şehirde alınan gümrük vergileri tüccarın İran'da ticaret yapmasını zorlaştırmaktadır⁴⁴¹. Kaçar döneminde İran'da bir iç gümrük vardı. Tüccarlar her şehrin girişinde mallarının gümrük vergisini ödedikten sonra o şehre mallarını sokabiliyorlardı. Bu vergiler şehirlerin valileri tarafında toplanmaktaydı ve bu vergiler tüccarın getirdiği malların fiyatını artırıyor. Bunun sonucunda halkın alım gücü düşüyor ve devlete olan bakışları değişmeye başlıyordu⁴⁴².

Mirza Melkum Han, ticari özgürlüğün önündeki engeller arasında ülkenin bayındır olmaması ve yollarının iyi olmamasını sıralamaktadır. Ona göre, yolların yapılması ticarete önemli bir unsurdur. Avrupalı devletler bu konu üzerinde çalışmalar yapıp ticarete ileri gidip ülke ekonomilerini iyi bir seviyeye yükseltmişlerdir. Avrupalıların aksine Asyalı devletler buna önem vermeyip geri kalmışlardır. Bu da onların pazarlarında Avrupalı malların hâkim olmasına sebep olmuştur. O dönemde İran'da yollar yapılmış; bununla beraber bu yollar ticaret ve ilim için yapılmamış ve İran'ın geri kalmışlığı, haraplığı, fakirliği devam etmiştir. Çünkü İran'da ticari mallar yüzde yüz artsa da ticaret yapılacak yollar olmadığı sürece bu üretimin ülke ekonomisine faydası olamazdı. Bu yolların yapılması sonucu ülkeye ticari amaçlarla gelen-giden yerli ve yabancı tüccarlar sayesinde ilim ve kültür de ilerleyebilirdi. İran yer altı ve yerüstü kaynakları bakımında zengin bir ülkedir. Eğer ticari yollar kurup bu kaynaklarını ticarete kullanabilirse ekonomisi de zenginleşecektir⁴⁴³.

Mirza Melkum Han'ın İran ticaretinde bir başka engel olarak, İran parasının değersizliğini anmıştır. Ona göre, bir ülkenin parası o ülkenin alışverişteki ticari malların değerini belli eder. Alışverişlerde kullanılan paralar ülke ekonomisine önemli katkılarda bulunmaktadır. Asya ülkelerinde paranın değeri altın ve gümüşe göre kıyaslanırken; Avrupalı devletlerde bunun aksine amaç bilimin ekonomiye katma değer sağlamasıdır⁴⁴⁴. Mirza Melkum Han'a göre; Kaçar döneminde İran'da para azdı, bunun sebebi ise ülkede

⁴⁴⁰ George Sawel, *Akayd-ı Bozokterin-ı Ulemayı İktisad*, (Çeviren: Hüseyin Pirniya), Tahran: İbn-i Sina, s. 73.

⁴⁴¹ Mirza Melkum Han, *Usul-ı Terakki*, s. 178.

⁴⁴² Abdullah Mostevfi, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 138.

⁴⁴³ Mirza Melkum Han, *Usul-ı Terakki*, s. 177-178.

⁴⁴⁴ *a.g.e.*, s. 174.

ticaretin yetersiz olmasıydı. Onun düşüncesine göre, eğer İran, paranın ve refahın artmasını istiyorsa ülke içindeki malların üretimini artırıp ticarete önem vermeliydi.

Mirza Melkum Han, Kaçar dönemi İran parasının değersiz olmasını açıklarken bazı önemli noktalar üzerinde durmaktadır: Gümüşün değerinin düşmesi ülkede sahte sikkelerin artırmaktadır⁴⁴⁵. Aynı zamanda İran'daki gümüşün değerinin düşmesi Amerika kıtasında çıkarılan gümüşün dünya pazarına yayılmasına bağlıdır. İranlı tüccarlar ülke dışından bolca gümüş getirip ülke içinde Muhammed Hasan Eminüz-zerb'in Zerabhanesinde (Daphane) sikkeler basması sonucunda ülkedeki gümüşün değeri düşmüştür⁴⁴⁶. Bunun sonucunda İran'ın her şehrinde sikkelerin değeri farklı olmuştur. Kontrolün devlet adamların elinden çıkmasıyla halkın bazı kesimi fakirleşip zulümler görmüş; bazı kesimleri de daha fazla zenginleşmiştir⁴⁴⁷. İran'ın parasal durumunu düzeltmek için İranlı devlet adamları 1876 yılında Mirza Melkum Han'dan yardım istemişlerdir. Mirza Melkum Han İran parasının değersiz olmasını ve onun dış ticarete olan etkisini "*Usul-ı Terakki*" adlı eserinde değerlendirmiştir. Ona göre, İran parasının değer kaybetmesinin sebebi devlet adamların ekonomik konularda bilgisiz olmaları ve ekonomik karışıklıklar karşısında çözüm üretememesidir. Buna ek olarak paranın ağırlığı ve değeri ilimsiz ve tecrübesiz akıllar tarafından belirlenmiştir⁴⁴⁸.

Mirza Melkum Han İran'ın ekonomik durumunu üç önemli temel üzerinde açıklamaktadır: Bunlardan birincisi tabiat ile ilgilidir. Eğer güneş, su, toprak olmazsa insanlar ziraatla uğraşamaz ve ülke ekonomisine bir yardımda bulunamazlar. İkincisi çalışmanın rolüdür. İşlerde deneyimli elemanlar çalışırsa seri üretim artar ve bu seri üretim iyi bir ticari zekâ ve tecrübe ile kullanılırsa ülke ekonomisine faydası büyük olur. Üçüncüsü sermayedir. Bir ülkede yatırım yapan bir kişi işleri büyüyünce buna bağlı olarak farklı alanlarda da yatırım yapma yolunu tercih eder. Bu tercihi genellikle ülke içinde mevcut olamayan malların üretimine yöneliktir. Sonuç olarak, dışarıdan alım azaltılırken ülkede üretim artırılarak hem kendi yatırımının karşılığını alır, hem de ülke

⁴⁴⁵ Charles İsevi, *a.g.e.*, s. 612.

⁴⁴⁶ Mirza Alihan Eminü'd-devle, *Hatırat-ı Siyasi Eminü'd-devle*, (Düz: Hafız Ferman fermaniyan), Tahran: Emir Kebir, 1355 (1976), s. 128.

⁴⁴⁷ *a.g.e.*, s. 173-174.

⁴⁴⁸ Mirza Melkum Han, *Usul-ı Terakki*, s. 179.

ekonomisine olumlu yönde katkı sağlamış olur⁴⁴⁹. Onun düşüncesine göre İran yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımında zengin bir ülkedir. Yerüstü kaynaklarını tabiata, yer altı kaynaklarını ise coğrafi konuma bağlamaktadır. Bununla beraber, İran'da üretimin artması için kaynak konusunda hiçbir sorun yoktur. İşçi konusunda da İran'ın genç bir nüfusa sahip olduğunu söylemektedir. Ancak ona göre İran'da ekonomik durumun kötü olmasının sebebi sermayenin (yatırımların) az olmasıdır. Çünkü yatırımlar yapılmazsa kaynaklar kullanılmaz ve işçiler çalışamaz, bu da ülkenin ekonomisine bir fayda sağlayamaz. Eğer yatırımlar yapılırsa iş olanakları artacak, daha fazla işçi çalışma olasılığı olacaktır. Bunun sonucunda ülkede üretim artacak; bu üretimde ülke ekonomisini kalkındıracaktır. Bu konuda Avrupalı devletler, örneğin; İngiltere ve Fransa kendi ülkelerinin kaynaklarında yararlanıp daha fazla işçi çalıştırıp üretimi artırıp devlet ekonomisine önemli katkılarda bulunmaktadırlar. Mirza Melkum Han “*Usul-ı Terakki*” adlı eserinde İran'da eski ve geleneksel düşüncelerin hâkim olduğunu yazar ve bu durumdan yakınır. Mirza Melkum Han İran devlet adamlarının yatırımlar konusundaki tecrübesizliklerini de uzun uzun açıklamaktadır. Geçmişten kendi çağına kadar ekonomik alanda İran'ın önemli sorununun bu konuda Avrupalı devletleri takip etmemesi olduğuna işaret eder⁴⁵⁰.

Mirza Melkum Han'a göre, İran'da yatırımların ve üretimin halk arasında yaygınlaşması için bir sistemin olması gerekir ve bu sistemin merkezinde bankalar olmalıdır. Bankalar küçük yatırımları bir araya toplayıp büyük yatırımları meydana çıkarabilir ve bu da sermaye sorununu çözer⁴⁵¹. Bu banka sistemi ticaretin en önemli unsurlarından birisidir. Londra'daki bir tüccar İstanbul'daki bir tüccara olan borçlarını bankalar aracılığıyla bir günde ödeyebilirdi. Ancak İranlı bir tüccar İstanbul'daki tüccara güvenip borçla mal satamazdı. Çünkü İran'da banka sisteminin olmamaması buna engeldi⁴⁵². Bu sebeple Mirza Melkum Han Banka sistemini İran ekonomisinde önemli bir unsur olarak gördüğü için Londra'da görevdeyken 20 Aralık 1877 tarihinde İran Hariciyesi'ne yazdığı bir mektupla bu durumu açıklamıştır. Mektubu 20 yabancı şirketi İran'a davet edip onlara bankalar konusunda imtiyazlar verip ve bu şirketlerin

⁴⁴⁹ a.g.e., s. s. 180.

⁴⁵⁰ Hüccetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle*, s. 109-112.

⁴⁵¹ Mirza Melkum Han, *Usul-ı Terakki*, s. 181.

⁴⁵² a.g.e., s. 182.

Avrupa'daki sistemi İran'da kurup kontrol etmesi önerisiyle yazmıştır. Aynı şekilde Mirza Melkum Han, 1887 senesinde Nasreddin Şah'a bu konu hakkında bir tasarı yazıp yollamıştır. Şah'a, İran ticareti için bu fırsatı elden kaçırmamasını ve yabancıların yardımıyla bakanların kurulmasını tavsiye etmiştir⁴⁵³. Bu bankaların kurulmasının en önemli sonucu Avrupalı yatırımcıların İran'a olan ilginin çoğaltılması olacaktır. Sonuç olarak, İran'da yabancı yatırımlar artınca sanayi ekonomisi de ortaya çıkacaktır. Mirza Melkum Han'a göre, sanayi ekonomisinin iki amacı vardır. Birincisi, yatırımlarıyla iş olanakları yaratma, ikincisi ise bu yaratılan iş olanaklarını kendi teknik bilgileriyle daha faydalı işlere dönüştürmek⁴⁵⁴. Mirza Melkum Han, yabancı yatırımcıları ve teknik konularda bilgili insanları İran'a getirip onlarla İran'ı modernleştirip geliştirmek istemiştir⁴⁵⁵.

Mirza Melkum Han'ın bu konuda dikkatinden kaçan husus İran'ın güçsüz bir ülke olmasıydı. Avrupalı devletler İran'a gelip burayı diğer Asya ülkeleri gibi sömürge haline getirebilirlerdi. Kaçar döneminde İran iktisadına faydalı olacak bankacılık sistemini kurmak önemliydi. Fakat bankaların kurulması ekonomik kalkınma için tek başına yeterli değildi. Sosyal, siyasi ve iktisadi tabakalardaki insanların bu sistem hakkında bilinçlenmesi de gerekiyordu. Fakat Mirza Melkum Han'ın düşüncelerine bakıldığında siyaset ve iktisat ayrı kefedede olmakla birlikte birbirine bağlıydı. Buradan anlaşılıyor ki, iyi bir siyaset olmadan güçlü bir ekonomik yatırım olamaz ve güçlü ekonomi olmadan da güçlü siyaset yapılamaz. İktisatta belki de en önemli unsurlardan birisi de güvenlikti. Bu güvenlik de devlet tarafından sağlanmalıdır. Kaçar döneminde İran'da ticaret konusunda en büyük sorun da bu güvenlik meselesiydi. Dönemin devlet adamları görevlerini tam manasıyla yapmıyordu, aynı zamanda halkın can ve mal güvenliği olmadığı için halk ya da yabancılar yatırımlara girişmekten korkuyordu⁴⁵⁶.

Kaçar döneminin Şahlık yönetimi iktisadın ilerlemesine bir başka önemli engeldi. Karl August Wittfogel "*Oriental Despotism*" adlı eserinde, Şahlık yönetiminin iktisada bakışı hakkında şöyle yazmaktadır: "Şahlık yönetimindekiler, halk arasındaki işlerden

⁴⁵³ İbrahim Sefai, *Esnad-ı Noyafte*, Tahran: 1340, s. 126.

⁴⁵⁴ Feridun Ademiyet, *Endişaye-i Terakki ve Hükümet-i Kanun*, s. 296.

⁴⁵⁵ Mirza Melkum Han, *Usul-ı Terakki*, s. 183.

⁴⁵⁶ Mirza Melkum Han, *Usul-ı Terakki*, s. 186; Hücutullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle*, s. 114-118.

kendi menfaatleri doğrultusunda istedikleri kadar fiyat alıyor ve kendi menfaatlerine uygun olan işlere yoğunlaşırken, onlar için halkın düşüncesinin pek bir önemi olmuyor”⁴⁵⁷.

Mirza Melkum Han’ın iktisadi ıslahatlarında en önemli rol devletindir. Bir ülkede ekonomi kötü durumdaysa bunu ancak devlet iyi bir duruma getirebilir⁴⁵⁸. Ama Mirza Melkum Han’ın düşüncesine göre, Asyalı hükümdarlar iktisat konusunda bilgisiz ve tecrübesizdirler. Avrupalılar zahmetli uğraşlar sonucunda iktisat konusunda bilgi ve tecrübeler elde etmişlerdi. Bu nedenle iktisat düşüncesinde Avrupalılardan yararlanılabiliirdi. Ama serbest ticarete karşı olan kesimler, “Batı ile ticaret yapılması bizi fakir yaparken batıyı ise zengin eder.” düşüncesindeydiler. Bu da İranlıların cehaletiyle ilgiliydi. İranlılar para, bankalar ve gümrükler hakkında yeterli bilgi ve tecrübeye sahip değildiler. Mirza Melkum Han’ın liberal ekonomi düşüncesinde devlet ekonomik faaliyetlere müdahale etmemelidir. Devletin bu konundaki tek görevi insanların can ve mal güvenliğini sağlamak olmalıdır. Mirza Melkum Han bu konu hakkında “*Defter-i Kanun*” adlı eserinde devletin üç önemli görevi olduğuna yer vermiştir: Birincisi milli istiklalinin, ikincisi halkın can güvenliğininin, üçüncüsü ise devletin maliyesininin korunmasıdır. Devletin bunların dışında ekonomide başka bir görevi olmamalıdır⁴⁵⁹.

Mirza Melkum Han, *Usul-ı Terakki* eserinde iktisadi ıslahatlar için devletin görevlerini şöyle sıralamıştır:

- İnsanı gerçekten can ve mal güvenliğinin olduğuna inandırmalıdır.
- Gerçek manada iktisadi ve ilmi yatırımlar yapmalıdır. Bunu yaparken de insanların can ve mal güvenliğini dikkate almalıdır.

İnsanların can ve mal güvenliğini sağlamak için devlet bazı görevleri yerine getirmelidir.

Bunlar şu şekilde sıralanmıştır:

- İran’ın her şehrinde bir tane Divanhâne (Mahkeme) olmalıdır.
- İran’ın her şehrinde sosyal nizam için büyük bir polis teşkilatı olmalıdır.

⁴⁵⁷ Karl August Wittfogel, *Oriental Despotism*, New Haven: Yale University Press, 1967, s. 72-73.

⁴⁵⁸ İ’timâdud-seltene, *Muhammed Hasan Han, Ruzaname-yi Hatırat-ı İ’timâdud-seltene*, (Düz: İrec Efşar), 2. Baskı, Tahran: Emir Kebir, 1356 (1977), s. 524-525.

⁴⁵⁹ Mirza Melkum Han, *Defter-i Kanun*, s. 114-115.

- İran'daki tüm müesseselere örneğin: bakanlara yasal düzenlemeler getirilmelidir.
- Hükümet merkezinde görevini hakkıyla yapacak bir meclis kurulmalıdır.
- Ülkede yapılan kanunlar tam anlamıyla halka sade ve açık bir şekilde anlatılmalıdır.

Mirza Melkum Han'a göre, İran halkı Avrupa'daki üretimi yakalamak için aşağıdaki sorumlulukları yerine getirmelidir:

- Ziraat ile ticareti gerçek anlamda kanunlara uygun yapmalıdırlar.
- Ülke içerisinde demiryolları kurulmalıdır.
- Madenler ve ormanlar üretime açık hale getirilmelidir.
- İran devletinin ürettiği malların fiyatı düşürülmelidir.
- Gümrük vergileri kaldırılmalıdır.

"İran halkı yabancı yatırımlardan nasıl yararlanmalı?" Sorusunda ise şu cevapları vermektedir:

- İran'da farklı bankalar kurulmalıdır.
- Batının ilminden ve sermayesinden yararlanmak lazımdır.
- Yabancı şirketlere yatırımlar yapmaları için imtiyazlar verilmelidir.

"İran'da ilmi yatırımları nasıl artırılabilir?" Sorusuna şu çözüm önerilerini sunmaktadır:

- Yeni kanunlarla modern okullar açılmalıdır.
- Eğitim vermek için modern enstitüler kurulmalıdır.
- Avrupa'ya öğrenciler gönderilmelidir.

"İran'ın bayındırlık ve ticaret ilgisi nasıl artırılabilir?" Sorusunun cevabında şu fikirleri öne sürmüştür:

- İran'daki liman ve ırmaklar ticarete açılmalıdır.
- İranlılar dış ticaretten çekinmemelidir
- Dünya tüccarlarına kendi mallarını İran'a getirme ve İran mallarını götürme izni verilmelidir.

Bu sade kurallar dünya gelişmişliğin temelidir. Mirza Melkum Han'a göre, modernleşen batı ülkeleri bu kuralları kullanıyorlardı⁴⁶⁰. Bu kurallar idari, iktisadi ve siyasi ıslahatların bir arada yapılması zorunluluğunu da beraberinde getiriyordu. Her şeye

⁴⁶⁰ Mirza Melkum Han, *Usul-ı Terakki*, s. 195-196.

rağmen, Mirza Melkum Han'ın yabancı şirketlere imtiyazlar verilmesi ve limanların hepsini açma düşüncesi onun ülke istikbaline dikkat etmediğini göstermektedir⁴⁶¹.

4.4. Alfabe Islahatı

Mirza Melkum Han'ın İran modernleşmesi hususunda bir diğer önemli düşüncesi Arap harflerinin ıslahıdır. Ona göre, Farsça alfabe çocukların eğitimlerinde zor bir araçtı ve bu alfabe Batı ilim dünyasına yetişmeyi geciktiriyordu. Bundan önce Osmanlı Türk düşünür Münif Paşa 1862 yılında Arap alfabesinin ıslahı için Osmanlı devletine bir rapor sunduğu zaman onun bu fikri diğer düşünürler için ilham olmuştur. Azerbaycanlı Mirza Feth Ali Ahundzade, 1857 yılında Fars alfabesinin ıslahı için yazmış ve bu yazısını düzeltmek İstanbul'a göndermiştir. Önerdiği alfabede Arapça, Farsça ve Türkçeden yararlanmıştır. Bu alfabesini İran ve Osmanlı devletlerine kabul ettirmek için her iki devletin hükümetine mektup yollamıştır. Feth Ali Ahundzade yazmış olduğu bu mektuplarına Osmanlı Devleti'nden olumlu cevap alırken İran'da bunun aksi yönde gelişme olmuştur. Münif Paşa 1862 yılında Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye alfabe konusundaki ıslahat planlarını açıklamış ve bu ıslahatların yapılması gerektiğini savunmuştur. Ahundzade 1863 yılında İstanbul'a gitmiş ve onu dönemin Türk düşünürlerinden Ali Paşa, Fuad Paşa ve Münif Paşa karşılamıştır. Ama onun alfabe ıslahatı konusundaki tasarısı Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye kabul edilmemiştir. Ahundzade bu tasarısı için çok çabalar sarfetmesine rağmen, ani bir karar ile yeni bir alfabe tasarısını yazmıştır. Bu alfabesinde ise Rus ve Latin alfabelerinden yararlanmıştır. Ancak Ahundzade'nin bu çabaları alfabesinin kabulü için yeterli olmamıştır. Ahundzade İstanbul'a geldiğinde Mirza Melkum Han İran'ın İstanbul'daki dışişlerinde çalışmaktaydı. Mirza Melkum Han, Ahundzade ile İstanbul'da tanışmış ve onun alfabe ıslahı konusundaki düşüncelerinden etkilenmiştir. Ahundzade İstanbul'da alfabe ıslahı tasarısını kabul ettirmek için çok çalışmış, ona Ali Paşa, Münif Paşa ve Fuad Paşa destek vermiştir. O dönemde Ali Paşa'nın danışmanı olan Fransız Charles Mismar⁴⁶². Doğunun cehaletini bir mektubunda şöyle açıklamaktadır: “*Müslümanların geride kalmasının sebebi onları Arap Alfabesindedir.*” Bu sözünü de Ahundzade'nin alfabe ıslahına cevap

⁴⁶¹ Hücevellah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımı'd-devle*, s. 120.

⁴⁶² Hamid Algar, *a.g.e.*, s. 82; Naile Rüstemli, “M. F. Ahundzade'nin Arap Alfabesinin Islahıyla İlgili Yeni Alfabe Lâyhası”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 3, 2016, s. 163.

olarak söylemiştir. Charles Mismar'ın bu sözleri Mirza Melkum ve Ahundzade'nin alfabe ıslahı hakkındaki düşünceleri üzerinde etkili olmuş ve onlar doğu toplumlarının medeniyete erişmeleri için bu alfabe ıslahatının şart olduğuna inanmıştır. Mirza Melkum Han 1869 yılında *Hürriyet Gazetesi*'ne Farsça bir mektupla alfabe konusundaki düşüncelerini yazmıştır. Bu mektubunda İslam toplumunun talim ve terbiyesinin bozuk olduğunu dile getirmiştir. Ona göre, İslam dünyasında alfabe, talim ve terbiye ıslah edilmelidir. Talim ve terbiye ıslah edilmezse modernleşme de olamaz. *“Eğer Arap alfabesi kaldırılırsa; fakirlik, güçsüzlük, geri kalmışlık ve Şahlık ortadan kalkar”*⁴⁶³.

Mirza Melkum Han'ın ilk düşüncesi yeni bir alfabe teşkil etmeyi ve bu konuda Ahundzade'den daha farklı düşünüyordu. Yapılacak olan alfabe ıslahının sosyal alanda yayılmasını istemekteydi. Mirza Melkum Han *“Risale-i Beyan”* adlı eserinde; *“İlk hedefimiz yeni bir alfabe teşkil etmemiz olmalıdır. Bu alfabeyi halk arasında yayıp onların bundan istifade etmelerini sağlamalıyız.”*⁴⁶⁴ açıklamasıyla net bir şekilde bu tavrını ortaya koymuştur.

Mirza Melkum Han'ın yazmış olduğu alfabede her harften sadece bir tane (*s harfi bir tane olacak Farsçadaki پ، ص، ث gibi olmayacak şekilde*) vardır. Her kelimenin sadece bir anlamı olacak ve kelimeleri okurken de heceleyerek okumak şart olacaktır. Bu alfabedeki amacı eğitim ve sosyal hayatı kolaylaştırmaktır. Mirza Melkum Han alfabesini oluşturarak Ahundzade için Tiflis'e yollamıştır. Ahundzade bu alfabeyi beğenmiş ve Mirza Melkum Han'a alfabesi hakkında, *“Gerçekten alfabeyi böyle kolay bir şekle getirip ve onu basman büyük bir başarıdır.”* demiştir. Ardından *“Bazı harflerin 3-4 okunuşu varken sen tek bir okunuş ile yazmışsın ve kelimeleri heceleyerek okuman anlam açısından kıymetlidir. Noktalama işaretleri kullanman ve Arap harekelerini kullanmaman ayrı bir güzelliştir.”* diye sözlerine devam etmiştir⁴⁶⁵.

Mirza Melkum Han *“Şeyh ve Vezir”* adlı eserinde Müslümanların kullandıkları alfabenin sorunlarını dile getirerek, bu sorunların ıslah edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Charles Mismar gibi o da Müslümanların geride kalmalarını alfabelerine bağlamaktadır. Ayrıca ünlü filozof Eflatun'un gibi o da kitabını soru ve cevaplarla başlıklandırmıştır. Bunun yanında yazmış olduğu alfabeyi geliştirmek için *Şeyh*'i din adamları ve alfabenin

⁴⁶³ Ferudin Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzade*, s. 95.

⁴⁶⁴ Hücutullah Asil, *Mirza Melkum Han Nazımı'd-devle ve Nezeriyye-i Perdâzi Modernite-i İrani*, s. 130-131.

⁴⁶⁵ Mirza Feth Ali Ahundzade, *Elifba-yı Cedid ve Mektubat*, s. 115.

islahına karşı olanların lideri olarak seçmiş, *Vezir*'i ise; Osmanlı Devleti'nde alfabe islahatını isteyenlerin lideri olarak konuşturmuştur.

Kitapta sorulan sorular Mirza Melkum Han'ın kendi düşüncesindeki sorulardır. Kitabın ilk sorusu aşağıdaki gibidir.

Vezir: Eğer yabancı devletler Müslüman topraklarına sefer düzenlerse biz bu toprakları koruyacak mıyız korumayacak mıyız?

Şeyh: Evet biz Müslüman topraklarını yabancı devletlerine karşı her türlü silah ile korumalıyız⁴⁶⁶.

Mirza Melkum Han'a göre Müslümanlar; kitap basımı, ilim ve teknik konusunda Müslüman olamayan ülkelerden geri kalmıştır. Örneğin; İtalyalı çocuklar kendi kitaplarını 20 günde okuyabiliyorken Müslüman çocuklar için bu süre uzun bir zamana tekabül etmekteydi. Bu da Müslümanların Hıristiyanlardan geri kaldığının göstergesidir. Bu farkın en önemli sebebi alfabadir. Müslüman alfabesi zordur, bazen bir harfin en az 4 tane telaffuzu olabilmektedir. Bu da kitapların basımında zorluklar yaratır. Mirza Melkum Han Fars alfabesinin bazı önemli sorunlarını şöyle dile getirmiştir.

- Bu alfabenin öğrenmesinin uzun zaman alması
- Aynı sesi karşılayan birden çok harfin bulunması
- Fars harflerinin üzerine, altına ya da içine konulan bir noktanın (.) telaffuzu değiştirebilmesi
- Harflerin yazılma yerinin yazana bağlı olması
- Bazı harflerin kelimelerle birleşince o kelimenin anlam ve telaffuzunu zorlaştırması

Mirza Melkum Han "*Şeyh ve Vezir*" adlı eserini Mirza Yusuf Han Müşirü'd-devle aracılığıyla Mirza Feth Ali Ahundzade'ye yollamıştır. Mirza Feth Ali Ahundzade bu eseri okuyup beğenmiş ve kendi alfabe düşüncesini değiştirerek yeni bir alfabe icra etmeye başlamıştır⁴⁶⁷.

Mirza Melkum Han, Londra Büyükelçiliği görevindeyken kendi alfabesiyle *Gülistan-ı Sadi*, *Hafız Divanı ve Hz. Ali'nin Sözleri* gibi önemli Farsça eserleri yayınlamıştır. Ayrıca "*Numune-i Hutut-ı Ademiyyet*" adlı eserini de kendi alfabesiyle yazmıştır.

⁴⁶⁶ Haşim Rebizade, *a.g.e.*, Cilt: 1, s. 97-99.

⁴⁶⁷ Mirza Feth Ali Ahundzade, *Elifba-yı Cedid ve Mektubat*, s. 166.

Mirza Melkum Han, alfabe ıslahı ile modernleşmeyi birbiriyle bağlantılı kabul etmiştir. Doğu ülkelerinin geri kalma sebeplerinden bir tanesi de de olduğunu ileri sürmüştür. Ama gerçek manada ülkelerin geri kalmışlığı sadece alfabeleriyle alakalı değil, iktisadi, siyasi ve sosyal alanlarda güçsüz olmalarının da bir sonucudur. Sosyal alandaki ilerleme için iyi bir plan yapılmalı ve bu plan iyi düşünceli, ilimve tecrübe sahibi insanlarla yapılmalıdır. Alfabe ıslahıyla tek başına ilerleme olamaz. Tarih bize gösteriyor ki, Japonya zor bir alfabesi olmasına rağmen ilerleme konusunda zirvelerde yer almaktadır⁴⁶⁸.

Arap harflerinin ıslahı hususunda Mirza Melkum Han ile Namık Kemal arasında tartışmalar da yaşanmıştır. Bu tartışmalara sebep ise Mirza Melkum Han'ın yazdığı bir mektup olmuştur. Mirza Melkum Han mektubunda; *“İslam dünyasının eğitiminde ıslahatlar olmalıdır. Bunun ilk adımı olarak alfabe ıslah edilmelidir. Eğitim alanında ıslahat yapılmazsa gelişme ve medeniyetin yeni modellerini yakalamak güç olacaktır. Arap alfabesinin eksiklikleri bu dili kullanan ülkelerdeki düşünce geriliğine ve politik istibdada yol açmaktadır.”* gibi ifadeler yer vermiştir. Namık Kemal bu mektuba yazdığı cevapta; *“Osmanlı Devleti'nin asıl geride kalma nedeni yazının eksikliğinden ziyade, bizim halkımızın eğitimsizliğidir. Oysa İngiltere ve Amerika'da eğitimsiz kişilerin sayısı çok daha düşüktür. Latin alfabesi kullandıkları halde İspanyollarda da eğitim oranları çok düşüktür. Bu konuyla ilgili orta bir yol bularak halkımızı eğitime doğru yönlendirmeliyiz”* ifadelerine yer vermiştir⁴⁶⁹.

Mirza Melkum Han ve Mirza Feth Ali Ahundzade alfabe ıslahı hakkında bu dönemde yalnız değillerdi. Çünkü o dönemde Osmanlı Devleti ve İran'da alfabe ıslahını isteyen önemli düşünürler vardı. İranlı Mirza Ali Han Eminüd-devle Mirza Melkum Han'ı Alfabe ıslahı konusunda desteklemekteydi. 1879 yılında Mirza Melkum Han'a bir yazısında şöyle yazmaktadır; *“Alfabe ıslahı önemli bir şeydir ve bunu İran'da ilim için yapmalıyız ki İran'da ilimler kolaylıkla öğrenebilsin”*⁴⁷⁰.

⁴⁶⁸ Feridun Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzade*, s. 94.

⁴⁶⁹ *a.g.e.*, s. 92.

⁴⁷⁰ Fereşte Nûrânî, *a.g.e.*, s. 107.

SONUÇ

19. yüzyılın başlarında (Kaçarlar döneminde) Rusya ile yapılan savaşlarda İran'ın aldığı ağır yenilgiler sonucunda, İranlılar, bilhassa İran'ın aydın kesimi Avrupalıların gelişmişlik seviyesini ve İran'ın geri kalmışlığını bir nebze de olsa fark etmişlerdir. İranlıların Batı medeniyetiyle tanışması İran tarihinin en önemli sosyo-kültürel olaylarından biri olmuştur. Bu olay neticesinde ülkede askeri, siyasi, iktisadi, kültürel ve düşünce alanlarda ciddi değişimler meydana gelmiştir. Bu değişim, özellikle de, yeni düşüncelerin ve liberalizmin yayılmasına sebep olmuştur. Ruslarla yapılan savaşlar sonucunda ağır şartlar içeren Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları imzalanmıştır. Bu yenilgiler sonucunda Kafkasya bölgesinin kontrolünün Rusların eline geçmesi Kaçar hanedanını az da olsa uyandırmış ve onları sanayileşme ve modernleşmeye yönlendirmiştir. Bu anlamda Feth Ali Şah'ın veliahtı Abbas Mirza askeri ve eğitim konusunda yaptığı yeniliklerle ilk adımları atmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar İran'ın genel durumuna bakıldığında İran halkı dış dünya hakkında bilgisiz bırakılmıştır. Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ülkelerine döndükten sonra halkı bilgilendirmek konusunda çalışmalar yapmışlardır. Bu öğrencilerin oluşturduğu İran aydın kesimi dış dünyada meydana gelen gelişmeleri halka aktarmıştır. Dönemin aydınlarına bakıldığında iki farklı gruba ayrıldığı görülmektedir. Birinci grup gerçek anlamda İslam dinine dayalı bir düşünceyi savunmaktayken ikinci grup ise sadece ulemanın desteğini alabilmek için radikal düşüncelerini de İslam dinine dayandırmaya çalışmıştır. Ayrıca bu grup İran'ın geri kalmışlığının yegâne kurtuluşunu Batı medeniyetinde aramıştır. Aydınlar bazen ulemanın ve diğer toplumsal grupların güçlerinden çekindiklerinden dolayı gerçek fikirlerini gizlemek zorunda kalmışlardır. Lütfullah Acdani'nin de vurguladığı gibi Mirza Melkum Han reform projelerinde dini ön planda tutup ulemanın desteğini kazanmış ve meşrutiyetin İslam dinine uygunluğu konusunda fetvalar verdirmiştir. İran'ın kurtuluşunu Batı medeniyetinde arayan aydınların başında Mirza Melkum Han gelmektedir.

Mirza Melkum Han, henüz on yaşındayken babasının isteği üzerine Avrupa'ya giderek eğitimini tamamlamıştır. Avrupa'da siyaset, hukuk, mühendislik, doğa bilimleri gibi alanlarda dersler almıştır. Avrupa'dayken masonluk teşkilatı içerisinde görevler

almış ve bu teşkilatı İran'a taşıyan ilk şahıs olmuştur. Avrupa'da eğitimini tamamladıktan sonra ülkesine dönen Mirza Melkum Han, devletine çeşitli makamlarda hizmetlerde bulunmuştur. Nasirüddin Şah tarafından 1861 yılında Feramuşhâneler yasaklanınca Mirza Melkum Han Bağdat'a sürgün edilmiştir. Dönemin İstanbul'daki İran Büyükelçisi olan Mirza Hüseyin Han'ın yardımlarıyla İstanbul'a gelen Mirza Melkum Han burada kaldığı zaman zarfında Osman vatandaşlığına geçmiş ve Ermeni Arakil'in kızı ile evlenerek Hristiyanlık dinine geçmiştir.

Mirza Hüseyin Han 1871 yılında sadrazamlık makamına gelince Mirza Melkum Han'ı İran'a davet etmiş ve onu kendi tercümanlığına getirmiştir. Sadrazamın çabalarıyla Nasirüddin Şah'ın Avrupa'ya yapacağı gezinin hazırlıkların için Londra elçiliğine atanmıştır. İran delegesi olarak katıldığı Berlin Kongresi'nde göstermiş olduğu üstün başarıları sonucunda ona dönemin Şahı tarafından Londra Büyükelçilik rütbesi ve Nazımü'd-devle lakabı verilmiştir. Şah'ın güvenini kazanan Mirza Melkum Han, Şah'ın çıktığı Avrupa seyahatleri sırasında onun güvenini kötüye kullanmış; yabancı şirketlere verilen imtiyazlarda rüşvetler alarak kendi menfaatini ülkesinin menfaatinden üstün tutmuştur. Buna kanıt olarak Piyango imtiyazında oynadığı rol ve imtiyazı yabancı devletlere yüksek meblağ karşılığında satması gösterilebilir. Yaşanan bu olaylar neticesinde Nasirüddin Şah, Mirza Melkum Han'ın tüm görevlerine son vermiş ve onu saltanatı boyunca İran'a almamakla cezalandırmıştır. Ayrıca Mirza Melkum Han halk arasında din ve devlet düşmanı olarak ilan edilmiştir.

Mirza Melkum Han, kaleme aldığı sosyal, kültürel, ekonomik ve siyaset içerikli yazılarında genellikle meşrutiyet, ıslahat ve modernleşme gibi kavramları öne çıkarmıştır. Böylece batı ve batı tarzı ıslahatları kurtuluşun tek yolu olarak görmüş, İran'ın geri kalmışlığını batının teknik ve yaşam koşullarıyla karşılaştırarak halkın psikolojisine yerleştirmiştir. İran halkını küçümseyerek halkın ıslahatlar yapamayacak kadar yeteneksiz olduğunu, ıslahatların batıdan hazır alınmasını savunmuştur. Devamlı batının yönetim modellerinden ve bilhassa meşrutiyet rejiminden söz etmesi, bunlarla ilgili yazılar yazması dönemin iktidarını yıpratmıştır. Özellikle Londra'da çıkardığı Kanun Gazetesi'nde yazdıkları yazılarla İran halkının meşrutiyet sürecinde rehberi olmuştur. 19. yüzyılın son çeyreğinde siyasi ve diplomat bir şahıs olarak ortaya çıkan Mirza Melkum Han, reformcu bir kimliğe bürünerek ıslahatlar yapmaya çalışmıştır. Ancak kendi halkını

beceriksiz ve küçük görmüş, İran'ın yabancı devletlerin himayesine girmesi için zemin hazırlamaya çalışmıştır.

İran meşrutiyet hareketi daha çok ülkede meydana gelen adaletsizlikler ve yabancı devletlere verilen imtiyazlardan dolayı yaşanan ekonomik sorunlara bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Tepki sahipleri ilk olarak, ülkenin bu ve diğer sorunlarını giderme adına çeşitli çözümler önerme yolunu seçmiştir. Bununla birlikte, iktidar bu çözüm önerilerine gereken duyarlılığı göstermemiştir.

İktidarın duyarsızlığı yenilik ve adalet arayan kesimleri yıldırılmamış; tüccarların, esnafın, ulemanın ve diğer hoşnutsuz kesimlerin katılımıyla yenilik taraftarları her geçen gün güç kazanmıştır. Özellikle ulemanın meşrutiyet isteyen kesimlere destek vermesi halkı birbirine kenetlemiştir. Meşrutiyet sürecinde meşrutiyet taraftarlarının en önemli talepleri Adalethane teşkilatının kurulmasıydı. Adalethanelerin kurulmasında ısrarcı olmalarının sebebiyse İran'da hukuk sisteminin işlevselliğini yitirmiş olmasıydı.

İran'da 1906'da meydana gelen toplumsal olaylar, her ne kadar Şah'ın ve idarecilerin yanlış politikalarına ve İngiltere ve Rusya gibi güçlü devletlerin İran'ın içişlerine karışmasına karşı bir tepki olarak görülse de İngiliz sefaretinde yapılan oturma eylemi sürecinde her şeyin rengi değişmiştir. İstekler daha çok rejim değişikliği ve meşrutiyet yönetimi talebine evrilmiştir. İngiliz sefaretindeki eylemlerin yanında bir de Tahran'daki ulemanın Kum şehrine sürülmesi sonucunda meşrutiyet ilan edilmiş, yapılan seçimlerden sonra meclis açılmış ve anayasa yapım süreci başlamıştır.

1900'lerin ilk seneleri, bir yandan Osmanlı topraklarında Padişah İkinci Abdülhamdi'e karşı meşrutiyet çağrıları yükselirken, Osmanlı Devleti'nin hemen yanı başındaki İran'da da benzer çağrılar yükseldiği bir dönem olmuştur. Bu çalışmada İran'ın meşrutiyete giden süreçte önemli rol oynayan bir fikir ve devlet adamı Melkum Han'ın rolü değerlendirilmiş; İran meşrutiyetinde etkili olan iç ve dış güçler üzerinde durulmuştur. Bu yönüyle çalışma, bir bütün olarak ele alındığında, Osmanlı Meşrutiyeti'ne giden süreçte komşu İran'daki genel tabloyu ortaya çıkarmıştır. Yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar adı geçen iki İslam ülkesinde meşrutiyetin kaynağı ve dış dünyayla bağlarını muhakkak ki daha net ortaya koyacaktır. O nedenle çalışmayı bitirirken

düşünülmesi ve cevap verilmesi gereken bir soruyu sormadan geçmek mümkün değildir:
“Acaba İran ve Osmanlı meşrutiyetlerinin doğasındaki benzerlikler ve dış güçlerin bu olaylardaki ortak ya da benzer rolü neydi?”

KAYNAKLAR

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi

Hariciye Nezareti Siyasi

BOA.HR.SYS, 1869/5, leff 1.

BOA.HR.SYS, 1869/5, Leff 1.

ABBASÎ, Muhammed Rıza, *Hükümet-i Sâyeha, Esnad-ı Mehremane ve Siyasi Mirza Hüseyin Han Sipehsalar*, Tahran: Sazman-ı Esnad-ı Milli İran, 1372 (1993).

ABRAHAMİAN, Ervand, *İran Beyn-i Do İnkılâb*, (Terc: Ahmed Gol Muhammedi-Muhammed İbrahim Fetahi Velilayi), 11. Baskı, Tahran: İntişarat-ı Ney, 1377 (1998).

ACDÂNÎ, Lütfullah, *Ulema ve İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran: Neşr-ı Ahtaran, 1383 (2004).

ACUDANÎ, Maşallah, *Meşrute-i İrani*, Tahran: Neşr-ı Ahtaran, 1396 (2017).

ADEMİYET, Feridun, *Emir Kebir ve İran*, 5. Baskı, Tahran: Harezmi, 1355 (1976).

_____, *Fikr-i Demokrasi-i İctimai der Nehzet-ı Meşrutiyeti İran*, Tahran: Sohen, 1363 (1984).

_____, *İdeoloji-yi Nehzet-i Meşrutiyet-i İran*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Peyam, 1950.

_____, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzade*, Tahran: Harezmi, 1349 (1970).

_____, *Fikri-i Azad-i ve Mukaddime-i Nehzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran: Gostere, 1340 (1961).

_____, *Endişe-i Terakki ve Hükümeti Kanun Asr-ı Sipehsalar*, 4. Baskı, Tahran: Şirket-i Sihani İntişarat-ı Harezmi, 1392 (2016).

AFŞARÎ, Perviz, *Sadrazamha-yı Silsile-yi Kacariyye*, 2. Baskı, Tahran: Vezâret-i Umur-ı Hârice, 1376 (1997).

AFARY, Janet, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, New York: Columbia University Press, 1996.

AFYONCU, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

AHMED PENÂHÎ, Muhammed, *Muzafferüddin Şah Kaçar*, (Edi: Penâhî Simnânî), Tahran: İntişarat-ı Nida, 1379 (2000).

Ali Kuli Mirza, *İksirü't-tevarih*, (Tash: Cemşid Keyanfer), Tahran: 1370 (1991).

- Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- AHUNDZADE, Mirza Feth Ali, *Elifba-yı Cedid ve Mektubat*, (Düz: Hamid Muhamedzade), Tebriz: 1357 (1978).
- _____, *Asar-ı Monteheb-ı Felsefi*, Moskova: Moskova Yayınları, 1962.,
- _____, *Se Mektup*, (Yersiz), (Tarihsiz).
- AJEND, Yakup, *Kıyâm-ı Tenbâkû*, Tahran: Emir Kebir Yayınları, 1367 (1988).
- AKA, İsmail, “Anadolu’dan İran’a göçler”, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, 16-17 Aralık 2002 Konya, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2003, ss. 57-63.
- ALAM TABRİZ, Asghar, *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafların İran’ın Yakın Dönem Toplumsal Harekelerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2004.
- ALGAR, Hamid, *Mirza Melkum Han*, (Çev: Murtezâ Azima), Tahran: İntişarat-ı Moderris, 1369 (1990).
- _____, “Mirza Malkum Han”, *TDVİA*, Cilt:3, İstanbul: 2012, ss. 161-166.
- ATEŞ, Abdurrahman, “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hâkimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası”, *Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, Aralık, 2006, ss. 53-64.
- _____, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta: 2001.
- ASİL, Hüccetullah, *Risâlha-yı Mirza Melkum Han Nazımü-d-devle*, Tahran: İntişarat-ı Ney, 1381 (2002).
- _____, *Mirza Melkum Han Nizamü’-d-devle ve Nezeriyye-i Perdâzî Modernite-i İrani*, Tahran: Kevir, 1384 (2005).
- _____, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han Nazımü’-d-devle*, Tahran: Neşr-i Ney, 1376 (1997).
- AŞTİYANİ, Abbas İkbâl, *Tarih-i İran Pes Ez İslam*, Tahran: 1378 (1999).
- AVERY, Peter, *Tarih-i Muasır-ı İran*, (Çev: Muhammed Refî Mihrabadi), 3. Baskı, Tahran: Heyderi, 1373 (1994).

- AYDIN, Enis Erdem, “Sultan Abdülaziz Döneminde Alfabe Tartışmaları: “Huruf-i Mukkatta” ve Geç Tanzimat Zihniyeti”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, 12-13 Aralık 2013, Cilt: 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, ss. 139-152.
- AYDIN, Mesut, *Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*, İstanbul: Asam, 2001.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, *Safevi Devlet Tarihi*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.
- AYKUN, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: 1995.
- AXWORTHY, Michael, *İran Aklın İmparatorluğu*, (Çev: Özlem Gitmez), İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- BAMDAD, Mehdi, *Şerh-ı Hal-ı Recal-ı İran der Karn 12, 13 ve 14 Hicri*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Zevâr, 1371 (1992).
- BAST, Oliver, *Almanha der İran*, (Terc: Hüseyin Beni Ahmed), Tahran: 1377 (2008).
- BAYUR, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, Cilt: 2, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- _____, *Hindistan Tarihi*, Cilt: 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1950.
- BİNA, Ali Ekber, *Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Danişgâh, 1337 (1958).
- BOLAT, Gökhan, “Muhammed Ali Şah Döneminde İran’ın Siyasi Durumu (1907-1909)” *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 16, Diyarbakır: 2016, ss. 327-350.
- BROWNE, Edward Granville, *İnkılab-ı İran*, (Terc: Ahmed Pijûh), Tahran: Sihâmi, 1369 (1990).
- _____, *Tarih-i Metbû’ât ve Edebiyat-ı İran der Devre-i Meşrutiyet*, (Muhammed Abbasi), Tahran: Kânûn Ma’rifet, 1335 (1956).
- CAFEROĞLU Ahmet, *Türk Kavimleri*, İstanbul: Enderun Yayınları., 1988, s. 67.
- CLEVELAND, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- CURZON, George Nathaniel, *İran ve Kaziye-i İran*, (Terc: Vahid Mazendaerani), Tahran: 1349 (1967).

- DEHGHAN KHANGAHİ, Fatemeh, “İran’da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2011.
- DEVLETABADÎ, Yahya, *Tarih-i Muasır: Hayat-ı Yahya*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Ettâr, 1362 (1983).
- _____, *Tarih-i Muasır: Hayat-ı Yahya*, Cilt: 2, Tahran: İntişarat-ı Ettâr, 1362 (1983).
- _____, *Tarih-i Muasır: Hayat-ı Yahya*, Cilt: 3, Tahran: İntişarat-ı Ettâr, 1362 (1983).
- DİNİLİ, Abdurrezzak, *Muasır-ı Sultaniye*, Tahran: 1351 (1972).
- DJALİLİ, Mohammad-Reza, KELLNER, Thierry, *İran’ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, (Çev: Reşat Uzmen), İstanbul: Bilgi Kültür Sanat, 2001.
- DOĞAN, İsmail, *Tanzimatın İki Ucu Münif Paşa ve Ali Suavi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- EBRİŞEMÎ, Ferşad, *Kaçar der Gozer-i Tesvîr*, Tahran: Hâne-i Tarih ve Tesvîr-i Ebrîşemî, 1389 (2011).
- EMİNÜ’D-DEVLE, Mirza Alihan, *Hatırat-ı Siyasi Eminü’ d-devle*, (Düz: Hafız Ferman Fermaniyan), Tahran: Emir Kebir, 1355 (1976).
- ENSÂRİ, Behmen, *İnkılab-ı Meşruta ez Ağaz ta Ancam*, Tahran: İntişarat-ı Menşur Semir, 1394 (2015).
- FELSEFİ, Nasrullah, *Tarih-i Ravabet-i İran ve Avrupa der Devre-i Safevîye*, Tahran: İntişarat-ı Kitabha-ı Cibi, 1344 (1965).
- FERİDÜ’L-MÜLK, Mirza Muhammed Ali, *Hatırat-ı Ferid*, (Çalış: Mesud Ferid), Tahran: İntişarat-ı Zevar, 1354 (1975).
- FLOOR, Willem, *Hükümet-i Nadir Şah*, (Terc: Ebulkasım Seri), Tahran: İntişarat-ı Tus, 1368 (1989).
- FURUGİ, Muhammed Ali, *Büyük İran Tarihi*, (Çev: Ömer Halis), İstanbul: Askeri Matbaa, 1926.
- _____, *Seyr-ı Hikmet der Avrupa*, Cilt: 3, Tahran: Zevar, 1344 (1970).
- GÂFURİ, Ali, *Tarih-i Cengha-yı İran: Ez Medha ta İmrûz*, Tahran: İntişarat-ı İttılâât, 1389 (2010).
- GARTHWAITE, Gene R., *İran Tarihi*, (Çev: Fethi Aytuna), İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2011.

- GRANTOVSTKI, Edvin Arvidovich, *Tarih-i İran: Ez Bastan ta İmruz*, (Terc: Keyhüsrev Kişâverzî), Tahran: Morvârîd, 1385 (2006).
- GÜLİSTANE, Ebu'l-Hasan Bin Muhammed Emin, *Mecemelü't-Tevarih Ba'd Nadiriye*, (Çalış: Muhammed Taki Rezvi), Tahran: İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, 1344 (1965).
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *İran Tarihi*, Cilt: 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Safevîler", *TDVİA*, Cilt: 35. İstanbul: 2008, ss. 451-457.
- GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev: Osman Karatay), 3. Basım, İstanbul: Ötüken, 2012.
- GRANWİLLE, Braun Edward, *İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, (Terc: Mehri Kazvini), Kevir, Tahran, 1380 (2001).
- HÂİRÎ, Abdulhadi, *Teşeyyu' ve Meşrutiyet der İran ve Nekş-ı İraniyan-ı Mukîm-ı Irak*, Tahran: Emir Kebir, 1360 (1981).
- HAKDÂR, Ali Asgar, *Esnad-ı ez Meşrute Pejuhi der İran/DeFTER-i Yazdehom*, Kitapçe-i *Tanzimat Hasene-i Devlet-i Aliye ve Memalik-i Mehrûse İran: Mirza Hüseyin Han Sipehsalar*, Ankara: 1396 (2017).
- HALAÇ, Müdür, *Tarh-i Nehzet-i İran*, (Düz: Ali Ekber Selimi), Tahran: Mehr, 1312 (1895).
- HASANÎ, Ataullah, "İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985-1049/ 1577-1639)", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 16-17 Aralık 2002 Konya, Ankara: 2003, ss. 15-31.
- HAZRETÎ, Hasan, *Meşrute-i Osmanî*, Tahran: Pijûhişgede-i Tarih-i İslam, 1389 (2010).
- MOHDEVÎ, Abdurıza Hûşeng, *Tarih-i Revâbit-i Harici-i İran*, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1383 (2014).
- HİCAZÎ, Muhammed, *Hülesa-i Tarih-i İran ta İnkırâzı Kacariye*, Tahran: 1335 (1956).
- HİKMET, Ali Asgar, *Parsi-yi Neğz*, Tahran: Merkezi Ferheng-ı UNESCO, 1330 (1912).
- HINZ, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- _____, *Şah İsmail Dovom*, (Çev: Keykavos Cihandari), Tahran: İntişarat-ı İlim ve Ferheng, 1371 (1992).

- _____, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- _____, *Şah İsmail Dovom*, (Çev: Keykavos Cihandari), Tahran: İlim ve Ferheng Yayınları, 1371 (1992).
- İŞİK, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara: 1967.
- İPEK, Yasin, *Kaçar Hanlığı ve Bahaîler*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tazii) Kayseri: 2009.
- İRŞÂDÎ, Mina Zehirnejad, *Esnadi ez Revâbit-i İran ve İngiliz der Âhd-ı Muhammed Şah Kacar*, Tahran: Merkez-ı Esnad ve Tarih-i Diplomasi, 1381 (2002).
- İSEVİ, Charles, *Tarih-i İktisad-i İran*, (Terc: Yakup Âjend), Tahran: Gostere, 1362 (1983).
- İ'TİMÂDUD-SELTENE, *Muhammed Hasan Han, Ruzaname-yi Hatırat-ı İ'timâdud-seltene*, (Düz: İrec Efşar), 2. Baskı, Tahran: Emir Kebir, 1356 (1977).
- KADİYANİ, Abbas, *Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran*, Tahran: 1376 (1997).
- KAFKASYALI, Ali, *İran Türkleri*, İstanbul: Bilgeoğuz, 2010.
- _____, *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul: Bilgeoğuz, 2011.
- KANAR, Mehmet, *Farsça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayları, 2008.
- KARADENİZ, Yılmaz, *Islahat Görünümlü İngiliz İşgalinin Safhaları İran Örneği (1800-1925)*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- _____, *İran da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, İstanbul: Bakış Yayınları, 2006.
- _____, *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- _____, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- _____, *Osmanlı ve İran'ın İngiliz Paraleli Cemaleddin Esadabadi (Afgani)*, 2. Baskı, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- _____, "Safevî Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya çıkışı", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, Amasya: 2014, s. 59, ss.53-67.
- _____, "İran Batılama Hareketinde Mirza Melkum Han'ın Rolü (1833-1908)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 23, Isparta, 2011, ss. 103-111.

- _____, “II. Meşrutiyet’in Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)”, *Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilim Dergisi*, Güz 2008, Sayı: 47, II. Meşrutiyet Özel Sayısı, ss. 193-213.
- KARACAN Osman, *1906 İran Meşrutiyeti*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya: 2013.
- KARAÇAVUŞ, Ahmet, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2006.
- KARAGÖZLÜ, Nasır, *Islahat ve Teceddüd der Asr-ı Kacar*, Brezilya: Santa Catarina, 1386 (2007).
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 5, 8. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- KATHEM, Richard, *Nasyonalizm der İran*, (Terc: Ahmed Tedeyun), Tahran: İntişarat-ı Kevir, 1396 (2017).
- KATOZİYAN, Muhammed Ali, *İktisadi Siyasi-yi İran*, (Düz: Muhammed Rıza Nefisi ve Kambiz Azizi), 4. Baskı, Tahran: İntişarat-ı Merkez, 1373 (1994).
- KAZIMZADE, Firuz, *Russia and Britain in Persia (1864-1914)*, New Haven: Yale University Press, 1968.
- _____, *Rus ve İngiliz der İran* (terc. Menuçehr Emiri), Tahran: İntişarat ve Amuziş-ı İnkılab-ı İslami, 1354 (1975).
- KESREVİ, Ahmet, *Tarih-i Meşrûta-yı İran*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1344 (1965).
- KETİRAİ, Mahmut, *Faramasoneri der İran*, 2. Baskı, Tahran: İntişarat-ı İkbâl, 1355 (1981).
- KILIÇ, Hatice, *İran’ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti’nin Rolü (1848-1923)*, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2006.
- KILIÇ, Selda, “İran’da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti)”, *A.Ü.D.T.C.F, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 32, Ankara: 2002, ss. 143-161.
- KİREN, Akın, “Nasırüddin Şah Dönemi İranı’nda (1848-1896) Modernleşme ve Meşrutiyet Araçlarından Biri Olarak Müzik”, *Sosyoloji Dergi*, Sayı: 37, 2017, ss. 101-118.

- KİRMANİ, Nazımü'l-islam, *Tarih-i Bîdâr-ı İraniyân*, Tahran: İntişarat-ı Agâh ve Levh, 1324 (1907).
- Lin ve Klenkoster, *Hudevandan-ı Endişe-i Siyasi*, (Terc: Ali Ramin), Cilt: 3/1, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1362 (1988).
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- KURTULUŞ Rıza, *1906-1977 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2010.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I: (1578-1590)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1962.
- MAHMUD, Mahmud, *Tarih-i Revâbit-i Siyasi-i İran ve İngiliz*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı İkbal, 1353 (1974).
- _____, *Tarih-i Revâbit-i Siyasi-i İran ve İngiliz*, Cilt: 2, Tahran: İntişarat-ı İkbal, 1353 (1974).
- _____, *Tarih-i Revâbit-i Siyasi-i İran ve İngiliz*, Cilt: 4, Tahran: İntişarat-ı İkbal, 1353 (1974).
- MALCOLM, John, *Tarih-i İran*, (Çev: İsmail Bin Muhammed Ali Hayret), Tahran: Sinayi, 1362 (1983).
- MANSFIELD, Peter, *Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Ümit Hüsrev Yolsal), İstanbul: Say Yayınları, 2001.
- MANSUR, Muhammed Alâeddin, *Tarih-i İran Bade'l-İslam*, Tahran: (1368)1989.
- MARDİN Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- MARKHAN, Kilement, *Tarih-i İran der Devre-i Kacar*, (Terc: Mirza Rahim Ferzane), Tahran: Neşr-ı Ferheng-ı İran, 1367 (1988).
- MEDENİ, Seyid Celaledin, *Tarih-i Muasir-i İran*, Cilt: 1, Kum: Defter-ı İntişarat-ı İslami, 1370 (1991).
- MEKKİ, Hüseyin, *Zendegân-i Mirza Taki Han Emir Kebir*, Tahran: Neşr-i Dünya-ı Kitap, 1328 (1949).
- MELİKZADE, Mehdi, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, Cilt: 1,2,3, Tahran: Sohen, 1383 (2004).
- _____, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, Cilt: 4,5, Tahran: Sohen, 1383 (2004).

- _____, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, Cilt: 6,7, Tahran: Sohen, 1383 (2004).
- MERİCİ, Şemsullah, “Pişgeranvulan-ı Skolarizm der İran”, *Mecelle-ı Ulum-ı Siyasi*, Say: 32, 1384 (2005), s. 248-241.
- MERVÎ, Muhammed Kazım, *Âlem-i Ara-yı Nadir-i I*, (Düz: Muhammed Emin Reyahi), Tahran: 1364 (1985).
- MEŞKÛR, Muhammed Cevad, *Tarih-i İran-ı Zemin: Rûzgâr-ı Bastan Ta İnkirâz-ı Kacariyye*, Tahran: İntişarat-ı İşrâkî, 1366 (1987).
- METİN, Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2011.
- MEYLANİ, Abbas, *Teceddud ve Teceddudsitizî der İran*, 7. Baskı, Tahran: Ahtaran, 1382 (2003).
- MİHRİBAN, Meryem Nejadekberi, *Mirza Taki Han: Emir Kebir*, 4. Baskı, Tahran: Parsa Kitap, 1392 (2013).
- Mirza Melkum Han, *Ruzname-i Kanun*, (Homâ Nâtik), Tahran: Kevir, 1369 (1990).
- _____, *Ruzname-i Kanun*, Sayı: 1, Londra: 1307 (1890).
- _____, *Ruzname-i Kanun*, Sayı: 3, Londra: 1307 (1890).
- _____, *Ruzname-i Kanun*, Londra, Say: 12.
- _____, *Ruzname-i Kanun*, Sayı: 13.
- _____, *Kitabçe-i Gaybi veya Defter-i Tanzimat*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003).
- _____, *Mecmua-ı Risalat-ı Mirza Melkum Han*, Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, Tahran, 1382 (2003).
- _____, *Defter-i Kanun*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003).
- _____, *Usul-ı Terakki*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003).
- _____, *Nida-yı Adalet*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003).
- _____, *Detsgah-ı Divan*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003).
- _____, *Meclis-i Tanzimat*, Tahran: Kitabhane-ı Meclis-ı Şura-ı Milli, 1382 (2003).
- MOHAMMEDNEJAD, Hamidreza, *Osmanlı-Safevî İlişkileri (1501-1576)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2015.
- MOHDEVÎ, Abdurrıza Hûşeng, *Tarih-i Revâbit-i Harici İran*, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1350 (1971).

- MOSTEVFÎ, Abdullah, *Şerh-ı Zingânî-i Men ya Tarih-i İçtimâî ve İdare-i Devre-i Kacariye*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Zevar, 1371 (1992).
- _____, *Şerh-ı Zingânî-i Men ya Tarih-i İçtimâî ve İdare-i Devre-i Kacariye*, Cilt: 2, Tahran: İntişarat-ı Zevar, 1371 (1992).
- MUASİR, Hasan, *Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet der İran*, Tahran: İbn-i Sina, 1352 (1973).
- MURADÎ, Hasan Kazi, *Mirza Melkum Han*, Tahran: Neşr-ı Ahtaran, 1394 (2015).
- MURTEZÂ, Seyid Hüseyin Bin, ESTERBADÎ, Hüseyini, *Tarih-i Siltani Ez Şeyh Safi Ta Şah Safi* (Düz: İhsan İşraki), 2. Baskı, Tahran: İntişarat-ı İlim, 1366 (1987).
- MUTEMED, Mahmut Ferhad, *Tarih-i Revâbît Dore-i Sadaret-i Mirza Hüseyin Han Muşîrüd-devle, Sipehsalar Azam*, Tahran: İbn-i Sina, 1326 (1947).
- NASIR, Seyid Taki, *İran Derbarı Hured ba İstiğmar*, Tahran: İntişârât-ı Kaviyan, 1363 (1984).
- NÂTİK, Homâ, *Ez Mast ki Ber Mast*, Cilt: 3, Tahran: İntişarat-ı Agâh, 1357 (1978).
- NECEFÎ, Musa ve HAKKANÎ, Musa, *Tarih-i Tehevullat-ı Siyasi İran*, Tahran, 1395 (2016).
- _____, *Abbas Mirza*, Tahran: Çabhâne-i Teceddud-ı İran, 1326 (1947).
- NECEMÎ, Nasır, *İran der Meyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendeganî Abbas Mirza*, Tahran: 1336 (1952).
- NEFİSÎ, Said, *Tarih-i İçtimâî ve Siyasi-i İran der Dore-i Muasır*, Cilt: 1, Tahran: Müesses-i Matbuat-ı Şark, 1335 (1956).
- NEJAD, Musa Gani, *Teceddud Talebi ve Tovse-i der İran*, Tahran: İntişarat-ı Merkez, 1377 (1998).
- NEVAYÎ, Abdülhüseyin, *Kerim Han Zend*, Tahran: Kitaphane-i İbn-i Sina.
- NİYÂ, Cafer Mehdi, *Heft Bar İşgal-i İran der 23 Karn*, Cilt: 4, Tahran: İntişarat-ı Panos, 1377 (1988).
- NİYA, İbrahim Sadıkı, *Feramasoneri ve Cem'iyetha-yı Sırrî der İran*, Tahran: Hirmend, 1377 (1998).
- NİYA, Mesut Aryayı, "Mirza Melkum Han", *Endişe-i Siyasi Mutefekkiran-ı Müslüman*, Cilt: 9, Tahran: 1390 (2011), ss. 147-184.
- NÛRÂNÎ, Fereşte, *Tahkik der Afkar-ı Mirza Melkum Han Nazımüd-devle*, Tahran: İntişarat-ı Kitabha-yi Cibi, 1352 (1973).
- ÖZÇELİK, Nazmi, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara: Nobel Yayınları, 2002.

- ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar İslam Devletleri*, Cilt: 1, 3. Baskı, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005.
- PAKREVAN, Emine, *Ağa Muhammed Han Kacar*, (Terc: Cihangir Efkârî), Tahran: 1348 (1969).
- PAŞAZADE, Golam Ali, “Malkum ve Nekş-ı Aferini der Tanzimat-ı Osmani”, *El-Zehra Üniversitesi İslam ve İran Tarihi Dergisi*, Sayı: 24, Tahran: 1393 (2014), ss. 25-40.
- PAVLOVIC, M., *Se Makale Derbare-i İnkılab-ı Meşrute-i İran*, (Terc: M. Hûşyar), Tahran: Şirket-i Sihâmi Kitabha-yı Cibi, 2. Baskı 1357 (1978).
- PİZİŞKZAD, İrec, *Murûri der İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran: Elburz, 1385 (2006).
- POLLARD, Sidney, *Endişe-i Terakki*, (Terc: Hüseyin Esedpur), Tahran: 1354 (1975).
- POR İRAN, Abbas, *Revâbit-i İran ve Osmanlı der Ahd-ı Safeviyan*, Meşhed: Neşri Destur, 1384 (2005).
- PURŞALCİ, Mahmud, *Meyveha-yı der Kitab-ı Evvel Asr-ı Kacar*, Tahran: 1376 (1997).
- RAİN İsmail, *Feramuşhâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1357 (1978).
- _____, *Feramuşhâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 2, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1357 (1978).
- _____, *Feramuşhâne ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 3, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1357 (1978).
- _____, *Mirza Melkum Han, Zindegi ve Kûşîşa-ii Siyasi-ii O*, 2. Baskı, Tahran: İntişarat-ı Nigâh, 1353 (1974).
- _____, *Encümanha-yı Ser-i der İnkılab-ı Meşrutiyet-ı İran*, Tahran: İntişarat-ı Cavidan, 1344 (1965).
- RAVENDİ, Mürteza, *Tarih-i İçtimaî-i İran*, Tahra: İntişarat-ı Emir Kebir, 1356 (1977).
- RAYIT, Denis, *İngilizyan der İran*, (Terc: Golam Hüseyin Sadri Afşar), Tahran: İntişarat-ı Cihan, 1357 (1978).
- RAZİ, Abdullah, *Tarih-i Kamil-i İran*, Tahran: İntişarat-ı İkbâl, 1379 (2000).
- REBİZADE, Haşim, *Kolliyyât-ı Malkum*, Cilt: 1, Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şuray-ı Milli, 1320 (1941).
- RECEBİ, Perviz, *Kerim Han Zend ve Zaman-ı û*, Tahran: Kitab-ı Ame, 1389 (2010).
- REİSNİYA, Rehîm, *20. Yüzyılın Eşiğinde İran ve Osmanlı*, Tahran: Mihran, 1374 (1995).

- RIZA, Ali ve GALİB, Mehmed, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I*, (Haz: Çetin Derin), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.
- RIZAYİ, Abdülazim, *Tarih-i Deh Hezâr Sale-i İran*, Cilt: 4, Tahran: İntişarat-ı İkbâl, 1380 (2001).
- RÜSTEMLİ, Naile, “M. F. Ahundzade’nin Arap Alfabetinin İslahıyla İlgili Yeni Alfabe Lâyihası”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 3, 2016, ss. 161-187.
- SADRİ, Manizheh, *İran Yenileşme Hareketinde Osmanlı Etki ve Katkısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tez.), Ankara: 2012.
- SARIKÇIOĞLU, Melike, “İran’da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi’nde (1484-1907) İngiltere Rusya ve Fransa’ya Verilen İmtiyazlar”, *History Studies*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2013, ss. 397-410.
- SASANİ, Han Melik, *Siyasetgeran-ı Devre-i Kacar*, Tahran: İntişarat-ı Bank, 1338 (1959).
- SAWELL, George, *Akayid-ı Bozokterin-i Ulemayı İktisad*, (Çev: Hüseyin Pirniya), Tahran: İbn-i Sina, (Tarihsiz).
- SAVORY, Roger, *Tahkikat-ı der Tarih-i İran Asr-ı Safevî*, (Terc: Abbaskali Gafari Ferd, Muhammed Bağır Aram), Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1382 (2003).
- _____, *İran Asr-ı Safevî*, (Terc: Kambiz Azizi), Tahran: İntişarat-ı Merkez, 1363 (1984).
- SEFAİ, İbrahim, *Rehberan-ı Meşrute*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Cavidan, 1363 (1984).
- _____, *Esnad-ı Noyafte*, Tahran: 1340 (1961).
- SEFAKİŞ, Mühidrıza, *Safevîyan der Gozergâh-ı Tarih*, Tahran: Sohen, 1390 (2011).
- SHUSTER, Morgan, *İhtinâk-ı İran*, (Terc: Hasan Afşar), 3. Baskı, Tahran: 1394 (2015).
- SİMNÂNÎ, Penâhî, *Feth Ali Şah Kacar*, Tahran: İntişarat-ı Numune, 1376 (1997).
- SOOFIZADEH, Abdolvahid, “Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 35, Aralık 2014, ss. 286-296.
- SULTANZADE, Hüseyin, *Tarih-i Medaris-i İran*, Tahran: İntişarat-ı Agâh 1364 (1985).
- SÜMER, Faruk, *Safevî Devletinin kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Güven Matbaası, 1976.

- _____, “Avşarlılar” *TDVİA*, Cilt: 4, İstanbul: 1991, ss. 164-166.
- _____, “Abbas I”, *TDVİA*, Cilt: 1, İstanbul: 1988, ss. 17-19.
- _____, Abbas II”, *TDVİA*, Cilt: 1, İstanbul: 1988, ss. 19-20.
- _____, “Kaçarlar”, *TDVİA*, Cilt: 24, İstanbul: 2001, ss. 51-53.
- SYKES, Percy, *Tarih-i İran*, (Terc: Seyid Muhammed Taki Fehrdai Gilani), Cilt: 2, Tahran: Neşr-ı Rengin 1323 (1944).
- ŞAFAK, Sadık Rızazade, *Nadir Şah*, Tahran: Encümen-i Asar-ı milli, 1339 (1960).
- ŞEMİM, Ali Aşgâr, *İran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran: Behzad, 1387 (2008).
- ŞİRAZÎ, Abdülkerim Ali Rıza, *Tarih-i Zendiye*, Tahran: 1365 (1986).
- TABATABAÎ, Muhammed Muhit, *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, Tahran: Heyderi, 1327 (1948).
- TACBAHŞ, Ahmed, *Tarih-i Temeddun ve Ferheng-i İran İslami Devre-i Kaçariyye*, Şiraz: Novîd-ı Şiraz, 1380 (2001).
- TAHİRÎ, Ebul Kasım, *Tarih-i Revâbit-i Bazargani ve Siyasi-i İran ve İngiliz*, Cilt: 2, Tahran: 1354 (1975).
- TANSEL, Fevziye Abdullah, “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884),” *Bellekten*, Cilt: 17, Sayı: 66, 1953, s. 223-249.
- TEBRİZÎ, Abdurrahim Talbof, *Kitab-ı Ahmed ya Mesail-i Hayat*, Tahran: Kitabha-ı Cibi, 1346 (1972).
- TERENZIO, Pio-Carlo, *Rekabet-i Rus ve İngilis der İran ve Afganistan*, (Terc: Abbas Azerin), Tahran: İntişarat-ı Pengah Tercüme ve Neşr-i Kitap, 1359 (1980).
- TİMURÎ, İbrahim, *Asr-ı Biheberi ya Tarih-i İmtiyazat der İran*, Tahran: İntişarat-ı İkbâl, 1332 (1953).
- _____, *Tahrir-i Tenbâkû ya Evvelin Mukavemeti Menfi der İran*, Tahran: Şirket-i Sihâmi, 1358 (1979).
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789- 2012)*, 9. Baskı, İstanbul: Der Yayınları, 2013.
- UĞUR, Ahmet, *Yavuz Sultan Selim'in Siyasi ve Askeri Hayatı*, İstanbul: M.E.B., 2001.
- USLU Recep, “Herat”, *TDVİA*, Cilt: 17, İstanbul: 1998.
- UYANIK, Ercan ve ÇAM, İrfan Davut, “Arap Elifbasından Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Garpcı Söylemler”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi (Journal*

- Of Modern Turkish History Studies*), Cilt: 14, Sayı: 29, Sonbahar 2014, ss. 189-221.
- UYAR, Mazlum, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, İstanbul: Emre Yayınları, 2008.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 2, 9. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2006.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 4/1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1988.
- ÜSTÜN, İsmail Sefa, "İran", *TDVİA*, Cilt: 22, İstanbul: 2000.
- VANSONS, Robert Grant, *Tarih-i İran Devre-i Kacariye*, (Terc: A. Vahid Mazanderani), Tahran: Emir Kebir, 1354 (1975).
- VELAYETİ, Ali Ekber, *Tarih-i Revâbit Hâricî-i İran Dovran-ı Nasırüddin Şah u Muzafferüddin Şah*, 2. Baskı, Tahran: Mu'esses-i Çap u İntişarat-ı Vezaret-i Umûr-ı Hârice, 1375 (1996).
- VERHERAM, Gulamrıza, *Nizam-ı Siyas-i ve Sazmanha-yı İçtimâi der Asr-ı Kacar*, Tahran: 1367 (1988).
- YAKUBOVSKIY, A.Y., *Tarih-i İran*, (Terc: Kerim Kişâverz), Tahran: Peyâm, 1353 (1974).
- YAZICI, Tahsin, "Feth Ali Şah" *TDVİA*, Cilt: 12. İstanbul: 1995, ss. 451-452.
- YETİŞ, İbrahim, "Kaçar Hanedanlığı Döneminde İran Ordusu", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 41, Isparta: 2017, ss. 35-67.
- ZAHİD, Feyaz, "Direhşiş Ruzname-i Kanun der Miyan-ı Asar ve Efkâr-ı Mirza Melkum Han", *Mecelle-ı Ayin*, Sayı: 8, 1386 (2007), ss. 24-44.
- WITTFOGEL, Karl August, *Oriental Despotism*, New Haven: Yale University Press, 1967.
- WRIGHT Denis, *İraniyan Der Miyan-ı İngilizî-ha*, (Terc: Kerim İmami), Cilt: 3, 3. Baskı, Tahran: İntişarat-ı Nov-İntişarat-ı Zemine, 1366 (1987).

EKLER

Ek1.

Büyükelçilik elbisesi içinde Mirza Melkum Han Nazimü'd-devle'nin bir fotoğrafı
(İsmail Rain, *Feramuşhane ve Feramasoneri der İran*, Cilt: 1, Tahran: İntişarat-ı Emir
Kebir, 1357 (1978), s. 490.)

(صفحه ۱) قانون (نمرة ۱۲)

کپی

قانون

میرزا ملکم خان ناظم الدوله

اتفاق عدالت ترقی

قیمت اشتراك
يكذره غیرت
همته يك نمره طبع
و توزیع میشود

محل صدور این جریده در دفتر خانه کمیانی انطباعات شرقی در كوچه لوبارد ۳۸ در لندن
محل توزیع در طهران و تبریز كتابخانه تربیت

بی قانون باید مالیات داد بانه پس از مذاکرات طولانی قرار مجلس بر این شد که مطلب را از علمای بزرگ استفتاء نمایند جوابهایی که از اطراف رسید خیلی مفصل و اغلب عبارات مطلق و بزبان عربی بود خلاصه احکام حضرات را بزبان ساده که مقرون بفهم عام باشد در اینجا ثبت مینمائیم

مالیات اسپایست که از برای تقویت و اجرای قوانین شریعت حدی وضع شده دولتی که قانون نداشته باشد حق ندارد که مالیات بخواهد اگر يك دولت بی قانون بخواهد اموال مسلمانان را بزور بگیرد و بدون هیچ نوع حد و سد صرفی حظ نفس خود بکند دادن مالیات بچنان دولت عمل حرام و خلاف عریض خدا و برضد منفع عامه خواهد بود مالیت فورخانه حقوق ملت میباشد یعنی باید صرفی حفظ حقوق ملت بشود لهذا وظیفه شرعی ما اینست که این فور خانه ملت را بیساریم بدست مستحفظین حقوق ما نه اینکه تسلیم آن اشخاص نمائیم که غصب و اضمحلال حقوق ما را حق و بیسئه مخصوص خود قرار داده اند دولت بی قانون آن مالیاتی که برور از يك ولایت میگیرد می برد اسباب غارت ولایت دیگر

شرط دولت حسابی این است که هر سال حساب دخل و خرج خود را يك ترتیب صحیح اعلام نماید این قرار عادلانه که در این عصر رکن ناگزیر نظام دنیا شده بقضای سایر بد بختیهای ایران در این ملک بالمره مجهول مانده است در کل ایران احدی نیست که بتواند بگوید این مالیات همد و جنس و این همه سر باز و خرابی طبیعی که از ما میگیرند و بجه قانون و در کجا ها صرفی مینمایند دیوانیان ما بدون رعایت هیچ قانون و بدون ترس هیچ مؤاخذه هر قدر و هر طور که میل دارند مال مردم را میخوانند و بهر نحو که دلشان میخواهد صرفی آن کارها میکنند که می بینید در يك دولتی که دخل و خرج خزانه باین طور از اختیار قانون خارج باشد بدیهست که مالیات دیوان و اوضاع سلطنت و ادارات دولت و حالت کلیه ملت گرفتار همین نکبتها و غرق همین رسوائیها خواهد بود که الان عموم اهالی این ملک را از زندگی بیزار ساخته است چون این مسئله مالیات از اصول نظام عالم است تحقیق و قطع این مسئله در مشهد مقدس بدون اطلاع دیوانیان يك مجلس مخصوص ترتیب دادند اصل مسئله این بود آیا بدولت

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Mikail DEVEBAKAN

Doğum Yeri ve Yılı : Şanlıurfa/Siverek 12.04.1987

Eğitim Durumu : Yüksek Lisans

Lisans Öğrenimi : Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tarih ABD,
Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Okuyor)

Yabancı Dili : Farsça

Bilimsel Faaliyetleri : ...

İş Deneyimi : ...

İletişim : 0544 526 50 33

E-Posta Adresi : mikaildbkn@gmail.com